

Олександр
Довженко

ЗАЧАРОВАНА

Десна

А. Довженко

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

*Олександр
Довженко*

ЗАЧАРОВАНА

Десна

Харків
«Фоліо»
2013

Серія «Шкільна бібліотека української та світової літератури»
заснована у 2010 році

Текст друкується за виданням:
Довженко О. П. Господи, пошли мені сили. —
Харків: Фоліо, 1994

Вступна стаття та примітки
Романа Корогодського

Художник-оформлювач
О. Д. Кононученко

Схвалено для використання
у загальноосвітніх навчальних закладах
(лист МОНУ № 1.4/18-3817 від 05.10.10)

План-проспект серії затверджено
Міністерством освіти і науки України

Громадська Рада серії
«Шкільна бібліотека української та світової літератури»

В.С.Бакіров, О.Ю.Вілкул, Г.М.Герман, В.М.Голенко, В.М.Горбаль,
М.М.Добкін, І.Ф.Драч, В.Г.Кремінь, О.С.Онищенко, М.В.Попович,
Д.В.Табачник (голова), О.А.Удод, Я.С.Яцків

ХРЕСНА ДОРОГА ДО «ЗАЧАРОВАНОЇ ДЕСНИ»

На хуторі В'юнище поблизу села Сосниця, що на Чернігівщині, 12 вересня 1894 року народився Олександр Петрович Довженко.

Все, що пов'язано з генеалогією роду Довженків, найменші подробиці життя й творчості видатного радянського кінорежисера зі світовим іменем і світовою славою, віднайшло своє відображення в тисячах статей і сотнях книг, брошур, буклетів. Про режисера писали значні діячі культури чи не всіма мовами світу. Романесе, хронологічний життєпис, монографічні дослідження, збірники спогадів, статті в часописах і газетах... Про О. П. Довженка існує неосяжна література!

Здавалось би, якщо все написане реально відображає справжній стан речей, то залишається лише належно осмислювати відоме. Тим часом минула доба закамуювала реальність, підмінила її видимістю, деформувала до невпізнанності саму сутність явища. І проблема, мабуть, у тому, щоб розпочати дослідницьку роботу, повернувшись до приспаної трагедії Довженка, яку масовий читач чи зовсім не знає, чи знає далеко не в повному обсязі і, як правило, у викривленому вигляді.

Мета передмови — подивитися на здобутки О. П. Довженка поза стереотипами й усталеною міфологією стосовно життя й творчості Майстра. Для цього варто бодай пунктиром окреслити всю історико-психологічну ситуацію побутування національної культури в Україні за час, що минув після березня 1917 року. Лише контекстуально обсервуючи громадську діяльність і творчість О. П. Довженка, їхню генезу, ми зрозуміємо й відчуємо, який складний і тернистий шлях судила доля одному з найвидатніших митців України.

Не моє завдання шукати, хто замовчував правду. Не моє завдання викривати довженківських «ілюзіоністів». Тут була задіяна багатофакторна, багатогранна система дезінформації, в цілому притаманна комуністичній ідеології. Принцип простий: усяке явище культури має працювати на млин революції, запліднювати

свідомість трудящих оптимістичним світовідчуванням усеперемагаючого вчення... І прилучати їх до практики, що позбавлена загальнолюдської моралі, а натомість послуговується новітньою релігією — класовою боротьбою.

Нагадаю ефектний епізод з фільму Олександра Довженка «Щорс». Вулицею Чернігова урочисто йдуть синьожупанні оркестранти і грають марш «Гей, там на горі січ іде»... Нараз перед ними виникає щорсівець і, замахнувшись гранатою, вигукує: «Лягай!» Оркестр кидається на бруківку. Лунає нова команда: «Вставай!» Оркестр встав. «Кругом! «Інтернаціонал», сучі сини! Вперед!»

І що? Оркестр повернув у протилежний бік, заграв, пішов... Вперед? Назад? На ці запитання відповіло саме життя. Історію ж тим часом ще довго доведеться звільняти від міфології та «білих плям» відвертого ошуканства. Однак зараз йдеться про певну особливість мистецтва режисури Довженка. У кожному його фільмі існує подібна дуалістична ситуація. Чи це світоглядний авторський гамлетизм? Як на мене, саме трагічна історія України покликала до життя поетику глибокого розламу між почуттям обов'язку більшовицького сектантства й романтичним ідеалом юності. Суперечність не мала ні діалектичного, ані якогось іншого розв'язання, бо між почуттям честі громадянина, сумлінням митця і чорною безоднею реального існування постало brutальне насильство.

...Оркестр віддалявся, миттєво забувши «Гей, малиновий стяг несе...».

* * *

Отже, життя конкретної людини, силою історичних обставин перевернуте догори дном, час перетворював на легенду, міф, казку, притчу. Ті легенди від нескінченного повторювання оволодівали масовою свідомістю. Найнеймовірніші містифікації поступово всмоктувалися в пори навіть мислячих людей — і виникали скрижалі нової віри. Таким міфом, можливо наймонументальнішим, стало життя й творчість Олександра Петровича Довженка¹.

Назв'ю лише конспективно основні грані міфу Довженка. Перша: поет-романтик, який оспівав радянську владу й Жовтневу революцію.

Друга: послідовний викривач українських буржуазних націоналістів.

Третя: атеїст.

¹ Тільки випадковий доторк до живих носіїв істини, знайомство з людьми, що особисто знали Сашка й наважилися про нього розповісти, а згодом дещо написати, навели мене на думку піддати всю концепцію советського довженкознавства уважній обсервації. Це сталося в 60-х роках.

Четверта, делікатної властивості легенда: любов Олександра Петровича.

П'ята грань — геній (і паралель: Шевченко — Довженко)...

Звичайно, можна було б спростувати міф пункт за пунктом і вважати, що все стало на свої місця й нарешті правда торжествуватиме. Однак така видима логіка, коли заходиться про напрочуд складні історичні процеси, в яких змушені були брати участь десятки талантів першої величини, лише заплутує й без того непросту сферу людського життя й потаємних стимулів самореалізації митця. Адже довженківська апологія побудована на тому, що не піддається спростуванню, — на його творчості — малюнках, фільмах, сценаріях, прозі, публіцистиці, листуванні тощо. Тому потрібно проникнути в саму лабораторію міфотворчості, збагнути бодай у загальних рисах технологію міфу, його межі й специфічні можливості впливу на людей.

«Господи, пошли мені сили!» — не раз звертався Олександр Петрович до Спасителя. Звичайно, не прилюдно, а зітхаючи під черговими ударами долі й звіряючи свої мислі «Щоденникові». Інтимно, таємно, сакральнo...

Сакральнo? Це надто складне питання, що потребує додаткових студій і розмислів. І не воно є об'єктом цієї статті — хоча б тому, що документи, роздуми, які тут наводитимуться, виразно засвідчують розлам особистості: в один період життя звертання «Господи, пошли мені сили!» значило тривогу, страх, благання. «Нехай оміне чаша оця», а іншим разом — майже душевне змирення, покірне сприйняття реальності, сумірне прохання послати фізичних і духовних сил, щоб витримати удари долі й гідно нести свій хрест. Потреба звернутися до міфології постала саме через те, що життя О. П. Довженка великою мірою міфологізоване самим часом, пануючою ідеологією, а ще — індивідуально-психологічним штибом світовідчуження вразливої, тонкої натури художника та його видатним талантом. Сакральний сенс його звертання до Спасителя, гадаю, позбавлений моральної цілісності, не має однозначного опертя на твердиню віри. Однак показовий він іншим: підсвідомим відчуттям, що з життєвої пустки, полону, катастрофи порятувати його здатне лише Небо. І вселити дух, і зміцнити на силі, й, нарешті, обернути обличчям, діткнути душею до Вічності, з якою людина розлучена суєтою виживання. І Олександр Петрович записав: «Господи, пошли мені сили!»

Міф — це оповідь, а ще уявлення про навколишній світ від первісних часів аж до сучасності. Це ціла культура духовної субстанції людства від самих витоків його усвідомленого буття. Аналізуючи життя Довженка, я звернувся до праці «Що таке міф» Єлезара Мелетинського, відомого вченого, дослідника проблем міфології. Він

твердить: «Міфологічна думка сконцентрована на таких «метафізичних» проблемах, як таємниця народження, смерті, долі, таланту та ін., котрі для науки в певному розумінні «периферійні» і для яких логічні пояснення можуть здаватися недостатніми». Це вже поряд з предметом нашої уваги. Автор продовжує: «Ще важливіше те, що ціннісна (аксіологічна) орієнтація міфу вимагає цілковитого вилучення нез'ясованих подій і нерозв'язаних колізій, що порушують уявлення про одвічну гармонійність соціального та космічного устрою» (розрядка моя — *Р. К.*).

Ми ще звертатимемося до статті Є. Мелетинського, а поки що спробуємо замислитися над моральними критеріями більшовицької доби, коли вся християнська аксіологія була проголошена непотребом. За таких умов одночасно з творенням нової реальності відбувалася й міфотворчість, що мала цю нову реальність утвердити в душах людей, оновити фасад Російської імперії (позірно — червоної робітничо-селянської республіки, а насправді — все тієї ж імперії під диктатуру партійної олігархії), надати новому режимові імпазантної зовнішності. «Мир — народам!», «Земля — селянам!», «Заводи — робітникам!», «Вся влада Радам!» — власне, шляхом здійснення цих гасел більшовики мали подолати одвічний російський хаос і встановити соціальну гармонію. Що з цього експерименту вийшло, ми знаємо.

Далі Є. Мелетинський пише: «Будь-яка міфологічна модель світу дає нам варіант цього устрою, який уже подолав хаос або має стійкий механізм для його подолання, для гармонійного розв'язання конфліктних ситуацій, такого їх розв'язання, яке не ставить під сумнів дану космічну модель і зміцнює космічний і соціальний порядок. Іншими словами, міфологія так описує світовий порядок, щоб його підтримувати. Пафос упорядкування природного й соціального, перетворення хаосу (ентропії) на космос — основний пафос будь-якої міфології. Найважливішу свою прагматичну функцію... міф здійснює вкупі з ритуалом — своїм практичним дійовим «двійником» (розрядка моя — *Р. К.*).

Замислимося: в чому тут справа? Довженко, як на мене, був одним з небагатьох митців світової міри, яких партія-держава залучила до творчості у справі вироблення «стійкого механізму для подолання хаосу», для такого розв'язання складних суспільних проблем, «яке не ставить під сумнів дану космічну модель і зміцнює космічний і соціальний порядок». «Космос» у контексті минулої доби можна розуміти буквально — патерналістська модель суспільства визначала місце «вчителя, вождя всіх часів і народів» приблизно так, як це записано в «Символі віри»: «...і сидить праворуч з Отцем рівнопокляняємий і рівнославимий...».

Отже, оминаючи до часу питання ширості й внутрішньої заангажованості, можна сказати, що після поразки УНР і встановлення на Україні влади більшовиків Довженко був підключений спочатку як талановитий художник, а потім як кінематографіст до творення партійно-державного міфу.

Одночасно починає творитися легенда про самого митця. «Я ввійшов у революцію не тими дверима...» «Автобіографія», написана самим кінорежисером, цього питання не прояснює. Нині ситуація прояснилася. Нове суспільство диктувало нові канони, а пам'ять художника залишалась на ґрунті предковичного, живилась міфопоетичними уявленнями того клаптика Чернігівщини, де мальовнича річечка Убедь впадає в Десну. І слухняно загортала трагічні сторінки минулого... Їх мені розкривали люди, які добре знали молодого Сашка Довженка.

Варвара Олексіївна Губенко-Маслюченко розповіла про першу свою зустріч з Довженком 1920 року в колишньому театрі Берганьє. Двадцятишестилітній комісар освіти й культури з'явився на зустріч з творчою інтелігенцією Києва... босоніж. Тут уже яскраво відчувається спрага за образною міфологізацією, новітньою евангелізацією митця — месії від національної культури. А месія, виявляється, нещодавно повернувся з Кам'янця-Подільського, куди відступив із Центральною Радою. 1939 року про це в «Автобіографії» говоритиметься глухо: «Український сепаратистський рух здався мені тоді найреволюційнішим, найлівішим...»

Лариса Миколаївна Петрицька збагатила мої знання ще цікавішим фактом. У Кам'янці-Подільському опинились тоді й Остап Вишня, Ю. Липа, Сосюра, Петрицький... Цей вибір молодості все життя висів над їхніми головами дамокловим мечем.

Лідія Євгеніївна Вовчик-Блакитна, відома українська революціонерка-боротьбистка, дещо прояснила мені тогочасну політичну ситуацію, тотально сфальсифіковану більшовицькою історіографією. Молода українська інтелігенція у переважній більшості своїй вийшла з села, а отже, тісно була зв'язана з партією есерів — фактично селянською партією, найвпливовішою на Україні. Есери становили політичну більшість у Центральній Раді. Після розгрому Центральної Ради ліві есери перейдуть до боротьбистів-автономістів. Ті, в свою чергу, «загублять» програмний автономізм і стануть членами КП(б)У. В такий спосіб Довженко стане комісаром...

Наведені свідчення віднаходять певне світоглядне підтвердження в скромних спогадах Сашкової сестри Поліни Петрівни, яка оповіла, що влітку 1918 року до нього додому все приходили селяни з навколишніх сіл і вони про щось розмовляли цілими ночами. Сашкова мати не могла збагнути, що може бути спільного між її

освіченим сином і отими селянками. Поліна Петрівна наводить відповідь молодого Довженка: «Дядьки, мамо, — це історія»...

Оці фундаментальні основи біографічної версії, окресленої колишніми знайомими Сашка й завуальованої його «Автобіографії», дозволяють звернутися до конкретного міфу Довженка, розглянути його складові, а також глибинні причини виникнення саме такого міфу, саме таких мотивів, як я їх на початку окреслив.

Почну з головного: за життя Олександр Петрович Довженко знав злети офіційного визнання, та набагато частіше зазнавав критичного пресингу. І якраз усе, що нині утвердилось як класика кіно («Звенигора», «Арсенал», «Земля», «Іван»), було жорстко критиковано, а значно слабкіші речі («Аероград», «Мічурін») підносились на щит як визначні досягнення. Окремо стоїть фільм «Щорс». Твір за образною структурою, вважаю, видатний, хоч і наскрізь антиісторичний. Особливість його полягає ще й у тім, що він був створений 1939 року на особисте замовлення Сталіна, дістав Сталінську премію, а це робило будь-яку критику неможливою.

Однак митець добре знав голобельну критику і зліва, і справа. Про, скажімо, розносні «вірші» Дем'яна Бедного писали чи не всі дослідники. Тим часом про критику, і то дошкульно-принципову, з боку Довженкових друзів з ВАПЛІТЕ не писали зовсім. У спогадах Лариси Миколаївни Петрицької наводяться імена М. Куліша, Леся Курбаса, М. Йогансена, Остапа Вишні, І. Дніпровського, К. Кошевського, А. Бучми, які під час бурхливого обговорення фільму «Іван» в майстерні А. Г. Петрицького скритикували Довженка, а тоді ще й подалися продовжувати дискусію до клубу ім. Блакитного (ЩДАМЛМ України. — Ф. 237. — Акт № 7 від 15. XI. 1992).

Відома чеська дослідниця-україністка Зіна Генік-Березовська в академічному збірнику «Література Чехословаччини и советская литература» (1980), розповідаючи про сприйняття фільмів Довженка в Празі 1930 року, зазначила: «Його хвалили, але й засуджували суворо».

А чи були підстави? Судіть самі: 1924 року в часописі «Знання» було опубліковано сатиричний памфлет Костя Котка (Миколи Любченка) «Істукрев» («Історія українських революцій») з ілюстраціями Сашка Довженка. 1968 року І. Золотоверхова, Г. Коновалов видали добре ілюстровану книжку «Довженко-художник». Стосовно згаданих ілюстрацій вони зокрема писали: «У цій іскрометній політичній сатирі письменник з гнівом і пристрасстю розвінчує українське буржуазно-націоналістичне охвістя, крок за кроком простежує ганебний шлях зрадництва і морального розкладу цих духовних ліліпутів, показує справжнє обличчя запродавців інтересів народу». Яких же «ліліпутів» зобразив художник-карикурист? Це «Бігун Петлюра», «Бігун Скоропадський», «Бігун Винничен-

ко»... А ось і авторський коментар: «...Бачимо верхівку жовто-блакитної наволочі, чемпіонів-бігунів од народної кари — Петлюру, Скоропадського, Винниченка, Зеленого та інших покидьків історії». І далі в такому ж дусі: «брудне кодро», «базіки», «будували в'язниці», «намагалися повернути поміщицький гніт для селян і нестерпні капіталістичні умови праці для робітників», «новоявлений Мальбрук», «недоумкуватість», «сміховинність» (про Петлюру). І т. д., і т. п...

Таким був Довженко-художник 1924 року.

Таким був час! Художника формувало передусім соціальне замовлення, а вслід за ним — громадська думка. Для нас до певної міри лишається таємницею, якими засобами формували митця, хоч гріх казати, що я геть нічого не знаю з цього поля «ідейної боротьби». Від часів «Шах-Наме» Фірдоусі в стосунках між царем і поетом мало що змінилося. Тиран, навіть освічений, однозначно формулює «соціальне замовлення». Природа його полягає в обмеженні духовного простору поета, спрямуванні його таланту в річище уславлення державної мудрості царя. Це — загальна схема взаємин вінченосної особи й поета. Вона типологічно єдина для Сходу і Заходу, для різних часів. Звичайно, тоталітарні режими надали цій давній колізії брутальної гостроти: «Хто не з нами — той проти нас»...

Як відомо, 1926 року Довженко покинув Харків, переїхав до Одеси, став кінорежисером. До 10-ї річниці Жовтня він зняв фільм «Звенигора». І знову критика.

А цього разу були підстави? Знову ж таки, судіть самі:

«Мій тисячолітній, старий, симпатичний, з лукавинкою дід. Гайдамаки XVII століття, які погано їздили верхи на конях, і безглузда різанина 1914 року. І переможний шлях громадянських боїв нашої Великої революції. Кричу я, сміючись, нікчемному онукові свого діда в Прагу: «Ти! Нікчемний пустоцвіте, здихай у своїй еміграції!» А сам я з дідом і другим онуком, приятелем і товаришем, з яким в 1917 році простягнув братню руку через окопи німецьким товаришам, веду наш могутній поїзд вперед, до нових досягнень пролетарської праці.

Мій дорогий старий дідусю! Час уже залишити свої наївні чари і нікчемне копання в нікчемних ефемерних скарбах минулого. Поглянь, якими безплідними тінями стоять вони далеко за спинами нашої техніки, нашого безупинного зросту. Сьогодні ми будемо на дніпровських скелях чудо, на тих самих скелях, де кволі інтелігенти, сини твої, проливали мрійницькі сльози. Нудні сльози, які десятки літ текли по канцелярсько-кооперативно-педагогічних і п'яньоньких вусах (...) — «було колись!». Так, діду, і ми також говоримо, посміхаючись, це знамените «було колись», — але ми стали обличчям до того, що є і що повинно бути завдяки нашій волі».

А це Олександр Довженко 1928 року.

Сашкові друзяки-ваплітяни, не сумнівайтесь, читали цей полум'яний фрагмент зі статті «Про свій фільм». Майк Йогансен і Юрко Тютюнник зняли свої імена як автори сценарію «Звенигори». Майк Йогансен вважав, що фільм поставлено «догори ногами». І ось Сашко 1932 року показує «Івана», тобто образне втілення того, про що він писав п'ять років тому...

Аналізуючи минуле, ми прагнемо якомога рельєфніше відчувати ситуацію в усій її історичній цілісності, спробувати зрозуміти справжні мотивації людей та їхніх вчинків. Вони зовсім непрості (і я це доведу). Тим часом державна міфологія тяжіла до спрощення. І Довженко їй у цьому допоміг: «Мій фільм («Звенигора». — Р. К.) — більшовицький».

Обставини змушують ідеологічну спрямованість ототожнювати з метою мистецтва. «Хто краще насміявся над еміграцією, — пише В. Хмурий, який сам нещодавно повернувся з еміграції і на якого вже чигала біда, — ніж насміявся автор «Звенигори» в кадрі, де в Празі «матнею вулицю мете, іде козак»? Очевидним стає соціальне замовлення. Ні про естетику, ні про джерельні історіософські витоки твору, певна річ, не йдеться.

Але чому блискуче освічені літератори, режисери, актори критикували перші довженківські фільми? Може, вони їх не розуміли? Гадаю, розуміли, однак лише поверховий шар зображення, очевидне, а для «гарячої» сучасності найістотнішим стає саме очевидне. Бо міфологія виткана передусім з очевидного й масово розпропагандованого. Лише так міф набуває магічного впливу на маси. І вже мало хто здатен збагнути, що всі гасла більшовицької революції — фальшиві й жодне — не виконане, що хаос загнано залізною дланню досередини, а соціальна гармонія — то байка для масової свідомості. І, нарешті, космос — «основний пафос будь-якої міфології» — геть було зліквідовано... Зате було генералізовано, до потворного гіпертрофовано роль ритуалів — всі ці революційні свята з обов'язковими демонстраціями, урочисті засідання, зустрічі членів Політбюро ЦК ВКП(б) із вдячними трудящими. «Двійник» міфу логікою обставин витісняв соціальну активність громади й саму людську сутність на далеку периферію і підміняв її ритуальними іграми, імітаціями волевияву мас.

Треба визнати гірку правду: комуністичні міфотворці відводили й Довженку, і його творчості «прагматичну функцію» — для зміцнення свого владарювання, впровадження своєї «генеральної лінії» (винищення національної інтелігенції, голодомор, шалена експлуатація, участь у поділі Європи разом з фашистами Німеччини). Використовували і як митця, і як шановану у світі особистість — цим зумовлені його поїздки до Праги, Берліна, Парижа,

Лондона (1930), його виступ на I з'їзді радянських письменників (1934), створення документального фільму російською мовою «Освобождение украинских и белорусских земель от гнета польских панов и воссоединение народов-братьев в единую семью» (1940).

Використовували, та в який спосіб? Все в той же, що протривав від Павла Тичини («О, будьте прокляті ви всі!» до Івана Драча («О, будьте прокляті ви ще раз!»), — методи, що їх у застійні 70-ті буде «науково» визначено як «контрпропаганду». Текстів Довженкових виступів за кордоном немає, та прогалину красномовно заповнює такий абзац з листа кінорежисера до І. О. Соколянського з Берліна: «Ставляться до мене хороше. У доповіді вирішив нікому не кланятися, а навпаки, нападати і лаятися... Словом, хай живе за всяку ціну, за всякі муки, труднощі, зубовний скрежет наша п'ятирічка, перша, друга, соцзмагання, ударники, з'їзди, постанови, усе те, про що любимо з тобою говорити. Єдиний для нас шлях» (розрядка моя. — *Р. К.*).

Я виділив «опорні» слова українського кінорежисера, драматурга, письменника, художника, щоб читач відчув атмосферу, у якій відбувалася провокаційна розправа над національною інтелігенцією, зокрема «Процес СВУ» (1930). І як відлуння його — оскаженіння антиукраїнської пропаганди, до якої примусили підключитись і Миколу Куліша, і Миколу Хвильового... І Олександра Довженка. Можливо, саме з цією метою послали за кордон...

Таким постає О. Довженко 1930 року.

Комуністичний Молох — ненажера: йому все мало, він все чимось не задоволений і вічно «полює за відьмами». «Обличчя ворога» — так називалася стаття П. Гридасова в газеті «Кино» (24 вересня 1937 року), з якої я наведу лише маленький уривок: «У цьому ж сценарії («Звенигора». — *Р. К.*) протягується думка про месіанську роль «молодої» української інтелігенції. Сценарій «Звенигори» ставив режисер тов. Довженко, який багато в чому подолав його. Він показав класову боротьбу в період громадянської війни й створив образ Павла-петлюрівця, запеклого ворога українського народу. На жаль, він не зміг до кінця подолати шкідливі установки сценарію, й картина вийшла з грубими політичними помилками».

Десь років через тридцять після своїх вправ на полі політичної карикатури, маючи величезний стаж соціально-ідеологічної заангажованості в кіно, Олександр Петрович зізнається в «Щоденнику»: «Множество маленьких сірих людей поступово і методично послідовно перековували мене, що я — «ошибающийся». (Зверніть увагу на тональність запису — самоіронія, цілковита щирість і нещадна констатація. — *Р. К.*). І що головне, на що я здатний, — се різні «наказуемие» помилки. І з великим трудом я піддався їх обробці».

Важко сказати, як склалася доля Майстра, аби не катаклізм світової війни. У ці роки Довженкові відкривається страхотлива реальність геополітичного становища України. Доля художника і доля України туго зв'язуються в єдиний вузол. Прозріваючи, він записує в «Щоденнику» 5 квітня 1942 року: «На українських ланах і селах в огні і полум'ї вирішується доля людства, вирішується велетенська проблема світової гегемонії, вирішується доля людства на нашій недолі. Така нещаслива земля наша. Така наша доля нещаслива». І через десять днів: «Світе мій убогий! Покажи мені, де на тобі пролилося ще стільки крові, як у нас на Україні! Нема другої України. Нема». Це вже світовідчуження й ескіз трагедійної кіноповісті «Україна в огні».

Від пережитих потрясінь О. П. Довженко, як і належить справжньому митцеві, розряджається в творчому акті. Його душа й уява линуть до предковичної землі, до джерел його роду, родинного гнізда й пам'яті дитинства. І саме 5 квітня 1942 року письменник записує: «Боже мій, скільки ж прекрасного й дорогого було в моєму житті, що ніколи вже не повернеться! Скільки краси на Десні, на сінокосі і скрізь — усюди, куди тільки не гляне моє душевне око...»

Ви, читачу, звичайно, зрозуміли, ще йдеться про майбутній шедевр О. П. Довженка «Зачарована Десна». Отже, «Щоденники», кіноповісті «Україна в огні» й «Зачарована Десна» творилися одночасово. Саме вони, нарівні з оповіданнями воєнної пори, я вважаю, становлять найцінніший творчий доробок письменника — поза міфами, поза внутрішньою в'язницею й усвідомленням власної несвободи. І не випадково саме ці твори не були видані за життя Майстра. Не випадково «Україна в огні» зазнала нищівної критики, була суворо заборонена, Довженко став «іменинником» на закритому засіданні Політбюро ЦК ВКП(б).

Від цього партійного «нокауту» О. П. Довженко не зміг підвестися, душевно урівноважитися аж до смерті. Більш того, він став у повному сенсі полоненим — не мав можливості повернутися в Україну. Залишалося страждати.

І всупереч усьому творити. Хай і підневільно, з внутрішнім і зовнішнім, цілком реальним, цензором. Все це — та сумна, гнітюча реальність, яка й досі декому очі коле. Тому, перш ніж повернутися до дослідження прихованих важелів міфотворчості, я звертаю увагу читача на головну обставину, яку ретельно оминають: міф на повний зріст постав після смерті О. П. Довженка, й основною натхненницею і жрицею його була Ю. І. Солнцева.

* * *

Поетика романтизму, її еволюція за доби тоталітаризму ще чекає свого дослідника. У цій ланці української культури деформації

та потворні гримаси особливо помітні. І це зрозуміло: літературний романтизм 20-х був безпосереднім спадкоємцем специфічного національного стилю — українського бароко — і мав міцний підмурівок у народному світовідчужанні. Цей органічний зв'язок простежується через творчість молодих Шевченка й Гоголя, П. Куліша й Стороженка. Впливу неоромантизму зазнали Леся Українка, Коцюбинський і ціла плеяда поетів об'єднання «Українська хата».

Революція в Україні, поразка УНР, перемога більшовиків і щирі сподівання деяких українських комуністів на можливість створення нової пролетарської української держави сприяли новому спалаху романтизму. Омріяна державність, воля, розвій національної культури — все здавалося можливим, здійсненним. Кожному творцеві відкривався широкий простір для осягання минулого, сучасного, майбутнього. І водночас чи не кожного митця гнітило передчуття катастрофи, спричинюване постійною зміною політичних декорацій... Хто шукав порятунку в аналогіях з історичним минулим — за наслідками, однак, вимальовувалася маловтішна картина... Хто поривався душею у прекрасну будучину світлого царства трудящих — цим невдовзі судилися важкі розчарування, жалі ошуканих. І, нарешті, були митці, що жили сучасним і в ньому намагалися бачити органічне поєднання давноминулої слави («було колись в Україні — ревіли гармати») та прийдешнього царства «свободи, рівності, братерства», прислухатися до сучасної «музики революції», до якої, звісно, треба чуїно прислухатися, — і творити, виховувати маси, змінювати їх, орати цілину їхньої свідомості, засівати її «розумним, добрим, вічним. Усі ці три течії романтичного світовідчужання доби революції та громадянської війни, звичайно, не були ізольовані одна від одної, взаємодіяли між собою, й усі видавали... бажане за дійсне. Й на всіх митців чекали Велика Ілюзія — Крах Мрії — Тоскна Безнадія (що, до речі, також є емоційно-настроєвою базою романтизму). Отак виникла могутня хвиля українського романтизму нової доби, до якої належали творці світового виміру — Тичина, Олесь, Сосюра, Яновський, Хвильовий. Мо-ло-ді! Довженко, безумовно, також належить до цієї плеяди, та, з огляду на свою творчу еволюцію, він примкнув до неї значно пізніше, в зрілому віці — у 33 роки. Йшов 1928 рік...

Доба новітнього «Sturm und Drang» тоді вже змінювалася кригою тоталітаризму. Найважливіші засади поезики класичного романтизму визначили його німецькі засновники на початку XIX століття — брати Шлегелі, Шеллінг, Новалис, Тік, Ріхтер та інші теоретики — митці різних країн Європи й Америки. Як дефініція доби романтизму, найбільший ґрунт, певно, має спогад Ф. Шеллінга: «Чарівний був час... — писав один з йенських мудреців. — Людський дух був розкутий, вважав себе здатним усьому

сушому протиставляти свою дійсну свободу й питати не про те, що існує, але про те, що можливе (настане)». Для романтиків очікуване завжди попереду реального. Час неначе відкриває духовний простір для активного творення — звідси виток й Відродження української культури 20-х років. Водночас «дійсній свободі» вже надходив кінець, і на 1928 рік (нагадаю: розгром «літературної дискусії») уже багато хто усвідомлював, що настає період канонізації нового режиму. «...Тоталітаризм викреслив установлений ще в епоху Романтизму знак рівності між народом і культурою, натомість ототожнивши народ — з державою, так що в масовій свідомості «націоналізм» поступово зрісся з «нацизмом», і вся етнософська проблематика виявилась ідеологічно скомпрометованою на довгі роки наперед», — так сучасний філософ Оксана Забужко об'єктивізувала фатальний поворот для етнософії на укорінення національної свідомості.

Отже, Довженко забарився й не зміг, як Тичина, зреалізувати період відносної свободи творчості. І, як на мене, саме в цьому «запізненні» лежить початок руйнівного конфлікту між яскравою особистістю, її намірами — й невблаганними обставинами суворої реальності. Для романтика (а він був від природи чистим романтиком) і свідомого українця нестерпно було бачити ідеологічне багно, в яке западає суспільство, духовно-інтелектуальний занепад цілої країни в 30-ті роки, жалюгідне існування національної інтелігенції, фізичне винищення носіїв національної ідеї. І все це — на тлі суцільних свят: твориться новий ритуал советської міфології. За таких умов життя й творчість ставали додатком до постанов партійних з'їздів, рад, наркоматів — органів, які називалися директивними. Праця на культурній ниві була в їхніх руках, і ті, що давали художникові роботу, вимагали оспівувати нове щасливе життя — всупереч очевидним фактам і навіть здоровому глузду. Реальність і творчість були розлучені, здавалось, навіки, й митці вже не жили, а лиш вдавали присутність, як поручик Кіже. Може, саме тому неймовірно трагічне існування на одній шостій частині світу здебільшого знаходило вельми дивне образне втілення — піднесено романтичне. Митці шукали порятунку в еквілібристиці понять, жадали бодай найменшої відповідності своїх творінь світовим уявленням про культуру. Для естетики класичного романтика «нове» й «прекрасне» — синоніми. Можливо, за цю рятівну соломинку вхопився й кінорежисер Довженко. Для нього, романтика, неможливо творити в країні кривих дзеркал, «країні навпаки». І тоді митець, мов Саваоф, відважився своєю геніальною уявою змінити світ, п е р е т в о р и т и його. Світ спотворений, фальшивий, жорстокий оспівувався з непідробним натхненням поета як... опромінений щастям, поетичний, чарівний, доленосний.

Потрібна була нова поетика, нові естетичні поняття — і нові засади романтизму, який належало «підверстати» до соціалізму, що вже ембріонально був зачатий. Так зароджувалися й випробовувалися на практиці довженківські образно-теоретичні підвалини: «небо, відображене в калюжі» й «мідяки правд», «гола правда» й «правда мистецтва», «правда завтрашнього дня» й «правда краси», «краса ближче до істини» й «краще життя вважати добрим, ніж злим»... У цьому «естетичному» багажі є речі просто курйозні, й серйозно їх обговорювати неможливо. Але всі вони були покликані добою, співпрацювали з нею і тому мають бути розглянуті контекстуально. Інакше ми ризикуємо не збагнути умов, які формували саме таке світобачення. Що ж до щирості — то це не естетична категорія, а моральна проблема. Тому вона знімалася.

Отже, поряд з шалом терору, тотальним винищенням самих джерел духовості культивувалися фальшивий оптимізм, мрійливість, безоглядна віра в щасливе майбутнє. Вся країна перетворилася на розворушений мурашник. Муравликів, що збилися з «правильного шляху», просто розчавлювали. Звичайно, в ім'я високої мети. Поступово зникала адекватність у сприйнятті реальності. Вже не кажу про осмислення, глибшу інтерпретацію фактів. Скажімо, видатний романтик XIX століття молодий Микола Гоголь не просто помітив калюжу серед міста — він побачив у ній символ суспільного застою, і не лише благословенного Миргорода, провінції, а Імперії як такої. А в умовах тоталітарного режиму в тій самій калабані належало віднайти... небо, а в небі — зірки. Вже не дозволено було розчаровуватися (що є для естетики романтизму засадничою підвалиною — руйнація сподівань, нездійсненність омріяного ідеалу). Але правда життя волала до неба, і її неможливо було не почути, не побачити. Навіть упосліджена, вигнана з рідної хати покритка-правда продиралася попідтинню, домагаючись своїх прав на рівні традицій материзни. Певно, тому з'явилася необхідність «традицій підрізації» (П. Тичина). Звідси — довженківські іронізми в бік гайдамаччини, позірна зверхність до тисячолітньої культури («Звенигора»). Ця незручна реальність була затаврована низькою ціною мідяка, що поданий у множині («мідяки правд»), прирікав бідну правду на остаточну моральну девальвацію.

Залізна схема була ідеальним винаходом для творчого цинізму, а для самого Довженка — очевидними веритами, важкою карою — читайте «Щоденник». Але! Водночас вона була й щитом, за яким він намагався сховатися від критичних стріл. Режисер віртуозно вмів зображати національні традиції, закорінені в сивій давнині, народне світовідчужання в усій його неповторній чистоті, як філософ, осмислював плін часу й мить життя. І не можна вірити словам Довженка «гайдамаки XVIII віку, що погано із-

дять на конях...» Він це писав, аби закамуюфлювати свій справжній намір — подивіться самі, й ви побачите, як гарно режисер зобразив їзду хлопців в уповільненій зйомці: вони летять, вони опоетизовані, вони — як сокровенна легенда, як казка, що може тільки наснитися. У заповіти свого дитинства, своєї молодості він продовжував вірити. Однак диктат життя, обставини самого існування народу, поставленого новітньою історією перед безоднею винищення, змушував митця віднаходити в жорсткій громадянській війні народного героя. У брутальному насильстві грабіжницької колективізації — народного героя. У буднях підневільної індустріалізації — народного героя. В найжорстокішому випробуванні Другої світової війни — народного героя.

Як же відбувалася ця метаморфоза? За якими естетичними програмами здійснювалось оте перетворення?

Єлеазар Мелетинський пише: «Найархаїчнішому типу мислення відповідають уявлення про походження елементів культури (і природи) як спонтанні перетворення: ...деміург — обоготворений гончар або коваль, наприклад, Гефест... стає зразком для таких мотивів, як вирізування людей з дерева або ліплення їх із глини, виковування сонця й місяця із заліза тощо. Для давніх хліборобів специфічним є оповідання про походження певних істот... у результаті жертвоприношень»... Перетворення стало прапором радянської доби: на півночі прокладали Біломорсько-Балтійський канал, на півдні вели наступ на пустелі, перегороджували Дніпро, Волгу, Дон, Єнісей, творили штучні моря — перетворювали природу в ім'я людини й для людини.

Звісно, перетворенням приносили шалені жертви на вівтар новітньої релігії. Тисячі зеків і напіввільних трудящих загинули на будівництві тільки Біломорсько-Балтійського каналу. Оце й було міфологічне «походження певних істот у результаті жертвоприношень»: формувався новий тип людини — «будівника комунізму». Чи знала радянська творча інтелігенція про цей процес з а к л а н н я новітньому Молохові? Знала. І брала активну участь і у формуванні цієї міфології, і в самому процесі перетворення. Поет Микола Тихонов напише: «Гвозди б делать из этих людей, крепче не было б в мире гвоздей». Отак Гефест комунізму повернув нас до найархаїчнішої міфології і почав перетворювати не лише природу, а й природу людини, живу плоть на метал, тобто утворився зворотний процес — омертвіння духу. Оспівування всіх заходів партії-держави, отих злочинств і безуму стало відкрито проголошеною доктриною й керівництвом до дії. У цьому процесі перетворення змушені були брати участь десятки талановитих митців різних народів. Згадаймо десятки творів радянських письменників про перетворення природи. Назву, як на мене, кращий з них: романтична повістина

К. Паустовського «Кара-Бугаз». Блискучий радянський прозаїк, естет Костянтин Паустовський писав: «Романтична настроєність не дозволяє людині бути брехуном, невігласом, боязким і жорстоким. У романтиці закладена шляхетна сила. Немає... підстав відмовлятися від неї в нашій боротьбі за майбутнє...»

За монтажними аркушами фільм «Іван» мав кінчатися так: «І в а н: А пригадуєш, як ми змагалися з тобою у тридцять п'ятому, здається, році? (Картину було знято 1932 року, до 15 річниці Жовтневої революції. — Р. К.). І в а н: Зараз вже і я, і ти, і Дніпро з вищою освітою. Х в е д і р: Можна уже й по Ангарі ударить. Ударимо, Іване? І в а н: Ударим». (ЦДАМЛМ України. — Ф. 690. — Оп. І. — Од. зб. 2. — Арк. 27).

В отакий спосіб здобувалося відчуття «третьої дійсності», прокладався магістральний шлях до «кінцевого сонячного пункту» (В. Винниченко). З цих самих позицій, на замовлення поточних суспільних потреб, робився фільм «Мічурін». І як не намагався режисер втекти від погромно-ганебної кампанії, розгорнутої в країні проти вчених-генетиків, ця втеча була унеможливлена в умовах тоталітарного режиму. За тебе, проти твоєї волі допишуть, дознімуть, до- й перемонтують стрічку так, аби вона відповідала нормам доби. Ще й увінчають Сталінською премією. Така прикрість сталася з Довженком, коли з екрана заговорив цитатами з власних праць Мічурін і країна довідалася, що немає чого чекати милостей від природи, взяти їх від неї — наше завдання. У такий спосіб впроваджувалася в життя «теорія» перетворення природи.

З цих самих позицій писалася «Поема про море».

Чи могли знати радянські митці-романтики, яких жахних втрат буде завдано природному середовищу в Прикаспії, на Дніпрі? Ставити так питання, гадаю, неправомірно: воно не має нічого спільного з естетикою. Зокрема з естетикою романтизму. Інша річ, що радянський романтизм як мистецький стиль став чимось чужорідним для естетики, бо був наскрізно заідеологізованим, великою мірою «кабінетним» і контрольованим з кабінетів. Йдеться про сутнісну неправду е т и ч н о г о порядку, спотворені моральні критерії. У 30-х роках, так само як у 50-х, процвітали брехливість, темнота, зрозуміле боягузтво, що перейшло в пандемію перестраховки, і, нарешті, Великий Терор. Однак силою талантів справжніх письменників ця страхітлива реальність була закамouflьована, романтизована, оспівана — ось де найбільший гріх радянського романтизму.

Ідеологічні конвоїри — від рядової спілчанської служки до кремлівських небожителів — були пильні. «Тиран подох, але стоїть тюрма»... Вже в період хрущовської відлиги виникла «довженківська дискусія» навколо зовсім не теоретичної, а просто с м а к о в о ї

статті Віктора Некрасова «Слова «великі» й «прості». Дискусія була однією з перших спроб похитнути державно-партійну міфологію, й тому я лише побіжно торкнуся аргументації В. П. Некрасова та його опонентів. На моє переконання, ця дискусія взагалі була далекою від Довженка. Перша й головна причина — фільм зняв не Довженко, а зовсім інший режисер, Юлія Солнцева. Друга причина — не зовсім за сценарієм Довженка... Читаємо лист Олександра Петровича до Ю. К. Смолича від 7 жовтня 1956 року: «Знаю я, що над «Морем» (мається на увазі сценарій «Поема про море». — Р. К.) треба ще багато працювати. Коли вистачить мені часу»... Не судилося — це був останній лист. Отже, про який авторський сценарій мова? Третя причина впливає з другої: можливо, через незавершеність сценарію «Мосфільм» відмовлявся його запускати у виробництво, про що знову ж таки писав сам Довженко в «Щоденнику». Всі, хто був знайомий з Юлією Іполитівною, знають, якою динамічною й активною людиною вона була. Юлія Солнцева хотіла цю тему знімати — і зняла. Це її авторська робота.

Вихід фільму «Поема про море» було ретельно підготовлено, — так, як це вміли тільки кремлівські ідеологи, під пропагандистські залпи салюту з усіх гармат. Часопис «Искусство кино» не залишився осторонь — в одинадцятому числі за 1958 рік з'явилися панегіричні статті О. Суркова, М. Тихонова, С. Герасимова, Г. Александрова, Л. Арнштама. До славословлення було залучено найвідоміших діячів радянської культури.

Одночасно «відлига» в суспільному житті позначилася зокрема на формуванні нового світобачення, в мистецьких пошуках стилю для відображення нової реальності. У людей з'явилася необхідність говорити довірливо, тихо. Молоді митці не сприймали традиційного радянського пафосу, патетики, котурнів. Стаття Віктора Некрасова стала каталізатором цього до часу прихованого процесу.

А тепер про «дискусію». Редакція заздалегідь почала готувати читача до сприйняття ще навіть не опублікованої статті Некрасова, оцінок якого вона, редакція, безумовно, не поділяє (може, й поділяла, та не мала мужності зізнатись). В четвертому числі «Искусства кино» під рубрикою «Обговорюємо питання теорії» була опублікована стаття В. Разумного «Етичне й естетичне». Полемізуючи з Ю. Ханютіним, який високо поцінував реалістично-оповідальну, заглиблену в психологічний світ людини стилістику фільму «Весна на Зарічній вулиці» (реж. Ф. Миронер, М. Хуцієв), філософ В. Разумний пише: «...Художник соціалістичного реалізму — передусім політик, який уміє через етичну колізію підійти до політичних узагальнень, що прекрасно доведено марксистською критикою. І тому порівняння Ф. Миронера й М. Хуцієва з Довженком, м'яко кажучи, кульгає. (Зазначу: Ю. Ханютін нікого ні з

ким не порівнював. Порівнювати буде Некрасов, причому лише в наступному, ще не баченому читачем числі часопису. Та пропагандистську машину вже запущено, й стаття Разумного — хід «на випередження». — *Р. К.*) У фільмах Довженка вражає зовсім не зображення героїв, які «чуйно реагують на кожний щирий людський порив», а щось незмірно більше. Його, великого митця, хвилювали кардинальні проблеми сучасності, доля Людини, битви якої сповіщають про новий, чудесний світ».

В. Некрасов намагався обійти гострі кути сутнісної розмови, тобто політичний та ідеологічний мотиви. Він зосередився виключно на поетиці, на сприйнятті (чи несприйнятті) стилю фільму «Поема про море»: «Важливо, щоб ти повірив у те, що відбувається в книжці, на сцені, на екрані... Я не повірив фільму... Я називаю це умовністю. Дехто називає це романтикою, окриленістю, пафосом, патетикою... «Поема про море» — вся на високій ноті. Від початку до кінця. Вона як скульптура Мухіної («Робітник і колгоспниця». — *Р. К.*), яка раптом ожила й пішла вперед переможною ходою. А ми стежимо за нею. Упродовж двох годин»...

Йому відповіли, дуже розлого, кінознавець Яків Варшавський («Треба розібратися») й Максим Рильський («Правда, краса, істина»). Цитую зі статті Варшавського «Душа сучасності», на яку звернув увагу Некрасов: «Наше мистецтво часом боїться, уникає «великих слів», нерідко віддає перевагу побутовій говірці. Багато режисерів і драматургів вважають великі слова закличної патетики «голосними», пишномовними, надають перевагу такій собі позаемоційній оповідальності, яка вважається ознакою художньої стриманості, скромності, простоти. Довженко завжди воював проти такої приземленої простоти, він вірив, що велика справа вимагає полум'яного слова, і шукав такого слова».

Дуже показово, що в усій «довженківській дискусії» не прозвучало слово «Україна». Лише Максим Тадейович в останніх абзацах своєї статті напише: «Але жили в серці невгамовного Сашка, як звали його друзі, любов до народної пісні, до Гоголя, до Шевченка. Українськими піснями, поезією рідного пейзажу пройнята вся «Поема про море». Національний момент в «Поемі», до речі, цілком пройшов повз увагу В. Некрасова. — (І це справедливо, але тільки в тій частині, що й у фільмі того «моменту» годі відчути. — *Р. К.*) — В одному із своїх виступів Олександр Петрович співчутливо цитував слова Анатолія Франса: «Якщо б мені запропонували вибирати між правдою і красою, то я вибрав би красу, тому що вона ближча до істини...» Саме цією-от красою, ближчою до істини, ніж куца житейська, обивательська «правда», високою красою нетлінної всесвітньої правди осяяна його величава «Поема про море».

Коло замкнулося. Воістину зачароване коло, в якому не було місця ні естетиці, ні етиці. Кожний виконував свою функцію. Точніше: кожного функціонально використовували режим. Намагався принаймні використати. Можливо, Максим Тадейович широко думав, що варто захистити Сашка від нападок. Тим паче що Некрасов дійсно «пройшов повз національний момент». Факт! Однак ніхто краще за М. Рильського не знав, що на «національному моменті» зосереджувати увагу невільно, бо це — заміноване поле «двох культур», якого краще не торкатися. Навіть ледь-ледь, навіть обережно — вибір було ген коли зроблено, залишалося існувати в схемі чітко визначених понять: одна культура, буржуазно-націоналістична, контрреволюційна — «о, будьте прокляті ви ще раз!» — мала зникнути, другій — революційній, романтичній — належало запанувати, оволодіваючи масами. Тому не варто дивуватися, що під пером блискучого неокласика образ «правди, краси, істини» набирає такого вигляду: «Масштаби довженківського мислення були безмежні. Але був один центр, навколо якого оберталися всі створені Довженком образи й картини. Це — боротьба людини за гармонійне, прекрасне, розумне, одухотворене життя, боротьба людини за щастя людства. Точніше, боротьба за побудову комуністичного суспільства. Це — наскрізна ідея всієї творчості Довженка».

Власне, тільки це й треба було довести радянській міфології, коли заходило чи то про Довженка, чи то про романтизм. Таким чином, можна точно визначити час, місце й привід, які лягли в основу нового оберту довженківської міфології, — 1958 рік, Москва, фільм «Поєма про море».

«Дискусія» лише прискорила процес посмертної канонізації життя й творчості Довженка, бо вона торкнулася значно серйозніших і глибших пластів партійно-державної політики на терені культури взагалі. Почалося дивне «життя після смерті» — з приたまними системі пишним ритуалом, виверженнями порожньої риторики, широкою публікацією творів письменника (з численними, однак, купюрами), що допомагало формувати крону міфу в потрібному напрямку.

Пропоную увазі читача документальну основу для обґрунтування вищезазначеного. Це виступ М. В. Підгорного на нараді активу творчої інтелігенції (Київ, 9—10 квітня 1963 року): «Свого часу буржуазні націоналісти, різні донцови, маланюки чіплялися до творчості товаришів Тичини, Сосюри, Яновського, але націоналісти тоді одержали від них такого ляпаса, що і тепер ті письменники, творами яких спекулюють закляті вороги на сході (певно, все-таки на Заході. — Р. К.) нашої соціалістичної України, дадуть їм рішучу відсіч (оплески)... Ще в 1959 році виникла ши-

рока дискусія після появи його (В. П. Некрасова. — *Р. К.*) статті «Слова «великие» и «простые» в журналі «Искусство кино». В ній з позицій приземленого побутописательства (а все ж цікаво: хто базгряв оце «писательство» для українського партійно-державного бонзи? — *Р. К.*) Некрасов силкувався перекреслити один з кращих творів української сучасної літератури — «Поему про море» Олександра Довженка — саме за її високопоетичне відображення краси і багатства душі, величі трудового подвигу будівників комунізму. І от уже в листопаді минулого року Некрасов у різко негативному плані згадує літературний сценарій Довженка «Поема про море», «Повість полум'яних літ», ще категоричніше він намагається заперечити багатозначність і життєвість цих та інших кращих творів радянського мистецтва, їх велику виховну силу. Чи не тому такий непримиренний Некрасов до творчості Довженка, що той завжди вимагав від митців самовідданої служби народові, дбав про те, щоб вони в усій величї життєвої правди показували битву за перемогу комунізму. Довженко вчив митців не боятися високо мислити і свій художній прапор нести якомога вище, бо з втратою високого плану мислення забувається загальна картина, загальна мета — чий ти й чому ти служиш» (розрядка скрізь моя. — *Р. К.*; ЦДАГО Ураїни, колишній архів ЦК КПУ. — Ф. І. — Оп. 31. — Од. зб. 2152. — Арк. 19, 40).

Цей документ не потребує коментарів, настільки він красномовний і як яскраве свідчення доби, і, головне, як стрижень міфологеми «чий ти й чому ти служиш». У прикладному «довженківському» варіанті це вже виглядало як «рудимент міфу» (А. Ф. Лосев), бо «ферментальна міфологія», її рушійні сили були вже вичерпані — митця не стало. Натомість стрімко виводилися стіни державного «довженкознавства», де у посткультурівську добу Підгорний був першим «довженкознавцем», а Щербицький — другим...

І така цікава закономірність, як тільки виникає потреба відшмагати чи розгромити в черговий раз творчу інтелігенцію, вожді підносять, як ікону, Довженка... Так було 1963 року, а ще страшніше 1973-го, коли іменем Довженка розгромили поетичне кіно України, а його лідера С. Й. Параджанова запроторили до таборів. Попередньо туди відправили весь цвіт, усю еліту шістдесятників України. Правили бал ті, хто навчився й внутрішньо погодився, присягаючи іменем Довженка, «перетворювати»...

Виявляється, й тут існує суперечність: Довженко-людина і сам прагнув, і водночас **примушений** був служити ідеям нового ладу. Довженко-художник внутрішньо опирався такого роду «самовідданої службі». У 1925 році, ще до свого кінематографічного злету, він пише статтю «На фронті образотворчого мистецтва», де гостро

виступає проти Пролеткульту й пролетарської профанації мистецтва, однозначно пітримує талановите модерне мистецтво, зокрема постімпресіоніста Сезанна. Щоправда, спираючись на авторитет... Леніна (Див.: ЦДАМЛМ України. — Ф. 838. — Оп. 1. — Од. зб. 16). Майже через двадцять п'ять років, пройшовши всі мислимі злети й падіння, Довженко напише ескіз до сценарію «Музична комедія» (він уперше публікується в цьому виданні), де за образом композитора Д. Д. Шостаковича легко прочитуються власні риси режисера і його ставлення до культурної політики партії та суспільної нетерпимості нової радянської інтелігенції. Будьте певні, Олександр Петрович усе життя добре знав, і що таке мистецтво, й які його специфічні можливості, функціональні риси, мова; знав він і психологічний тиск, бруральне адміністративне втручання, ідеологічну й політичну цензуру, «ніжне» викручування рук і удари нижче пояса... Довженко відчув на собі всю силу диктатури пролетаріату. Як і багато інших. Однак, як на мене, один-єдиний Довженко, беручи участь у творенні загальнодержавного міфу, досягнув неоднозначного, несподіваного, а в чомусь просто унікального мистецького результату, спромігшись на прорив у сферу поетично-метафоричного витлумачення сучасності.

Довженко справді був національним генієм, коли зміг за собою мови кіно розкрити трагедію народу, що опинився на екзистенційному полі безнадії, коли реальність поставала не просто в дзеркалі, де ліве стає правим, а в перевернутому догори дном світі. Духовний спадок загублено, і залишається вдовольнитися тим, що пам'ять ще зберігає дорогі риси минулої величі («Звенигора»). Саркастично, іронічно зображується втрата державності й оспівується героїчний пролетаріат («Арсенал»). Оспівуються колективізація («Земля»), індустріалізація («Іван»), шпіономанія, «а в повітрі — флот» («Аероград»). Оцей набір кліше вичерпує с ю ж е т перевернутого догори дном світу.

І тоді починається мистецтво режисера.

Геній Довженка долав спротив матеріалу, і з екрану дивилися справді народні герої. Як це митцю вдалося (частково, звичайно) — тема окремої роботи. В кожному довженківському фільмі, знятому на українському матеріалі, присутній світ народних традицій, фольклору. Перелічу лише деякі «культурні переживання» (М. Ф. Сумцов) — елементи фольклорного багатства поетики Майстра: народна пісня, приказки, жарти, грайливий гумор, веселий розиграш, карнавалізація, плачі, замовляння, вірування, звичаї, апокрифи, казки, легенди, міфологічні перекази сивої давнини, — адже все це є і скрижалями правдивого романтизму, і притаманне народному світовідчуванню. І зовсім уже не істотно, як називався герой — Кравчина, Тиміш, Василь, Щорс, Іван чи

Левко Цар. Усі вони втілювали образи народної жертвності в добу історичного лиха, коли силою психологічного тиску й відкритого терору все було обернуто на свою протилежність. Після перегляду основних довженківських фільмів стає важко і сумно. Й нема ради — безвихідь притискає кам'яною плитою втомлене серце. І туга за ідеалом краси й безсмертя постає лише як емоційний образ, метафорична фігура... Така настроєвість, гадаю, йде також від самої природи романтизму.

Довженко справді був національним генієм, коли зміг створити нову поетику кіно, створити поетичний український кінематограф, де майже кожна однозначність ідеологічно заданого жорсткого сюжету віднаходила глибоко філософське тлумачення засобами полівалентної образно-пластичної форми, метафоричної зануреності у джерела історії, міфопоетичних уявлень українського народу. Фантастично багатий світ постав на повний зріст вперше у творах Довженка і освітив до того не знане, не усвідомлене екранне вираження епічного буття народу. Поруч з безсмертям, вічністю ми побачили тлін і суєту. Торкнулися серцем дива буколічної природи, серед якої тисячоліттями жили ці герої і їхні предки. І от настали часи народного горя, коли запанував розбрат (брат постав на брата, і старенький дідусь не знає, за яким онуком правда, — «Звенигора»). Петлюрівець-інтелігент прийшов у підвал до полоненого арсенальця, та в нього тремтять руки, не підіймається рука вбити із класових мотивів такого ж, як і він сам, українця. А пролетар спокійно відбирає в нього револьвер і так само спокійно посилає свого співвітчизника на той світ («Арсенал»). Метафорична суть цієї сцени стала лихим пророцтвом — рішучі сталеві енкаведисти («не было б крепче в мире гвоздей») почнуть масове винищення інтелігентів, а вожді більшовизму — українських селян, чії образи оспівував Довженко все своє життя. Сусід постав на сусіда. Є щось глибоко трагічне в тому, що приречений вбивця-куркуль і вбитий сількор — обидвоє у вишиванках...

— Плакали межі на куркульських нивах, — гукне Василь.

— Дивись, аби не заплакала твоя мати, — відповість Хома.

І заголосила Мати Україна, і билась у страшних судамах у передчутті Великого Голодомору й інших страхіть, що на неї чигали на довгому шляху новітньої Руїни під звуки «Інтернаціоналу» («Земля»).

Ось ще одна трагедія — загинув син на будівництві від нещасливого випадку («Іван»). Мати біжить довідатись, як сталося лихо. Біжить у розпачі й відчиняє двері, а там нікого нема. Нові двері — те саме. Двері, двері, двері... І скрізь пуста. А мати, мов поранена чайка, мов утілення образу України, летить. Вона нещасна, знедолена. І кожні двері, здається, наближають її до жаданої

відповіді: в ім'я чого, Господи, приносилася офіра? Усе нові (але ті ж самі!) двері. Їх дванадцять. Однак у жодному кабінеті — немає «апостола». Аж ось сам Хведір-організатор питає: «Як наші братці з кращих ударників вийшли на передові позиції соціалістичної стройки? Чим?» І відповідає: «Тим, що вони оволоділи технікою свого виробництва»... Цей Хведір-організатор, як написав Довженко в сценарії, став «справжнім хазяїном соціалістичного діла».

Глибина вираження трагічних подій в Україні знаходить собі стежку через метафоричне мислення видатного поета екрану.

...Оркестр грав «Інтернаціонал» силувано і неприродно, бо ж у душі кожного ще бриніло «Гей, малиновий — наше славне товариство»...

* * *

Далекого 1928 року Юрій Яновський опублікував нарис про друга «Режисер Олександр Довженко». Майстер лише починався. Він створив лише свій перший повнометражний фільм «Звенигора», але оскільки вже цей твір виявився виразно національним, то відразу ж постала проблема «бути чи не бути?». Юрій Яновський розповідає художникові фільму «Звенигора» Василеві Кричевському притчу: «До кобилячого табуна потрапив за родоначальника, через брак жеребців, віслук (уявім, що кобили не битимуть його копитами). Що ж буде згодом? Напіввіслячий рід. А коли десь приб'ється кілька ослиць по дорозі — то і цілком табун виродиться на ослів, буде миршавіти, дурнішати і, зрештою, дзвінке іржання табуна перейде на осячє панічне схлипування і зойки».

Даруйте немилозвучність, надто прозору паралель і мораліте, та, нема ради, сталося найгірше... Однак сьогодні мають сенс не скрушні констатації, а історичні уроки. Отже, викладу, хоча б пунктирно, причини, через які унеможливлувалася діяльність О. П. Довженка на терені українського національного кіно. Наслідок очевидний, а от причини не такі вже й прості. Та найповчальніше — методи.

Першою руйнівною причиною була панівна ідеологія, що ви-магала від мистецтва відображення перманентного загострення класової боротьби.

Друга причина пов'язана з ворожим ставленням більшовиків до селянства як дрібнобуржуазної стихії. На Україні реально існував соціально потужний прошарок добрих господарів-середняків, завдяки чому есери тут посідали міцні позиції і становили хребет Центральної Ради. Саме селянство берегло глибоке фольклорно-етнографічне й історичне коріння української культури. Тому комуністи повели планомірний, стратегічно замислений наступ на українське село. Повної перемоги було досягнуто в 1932—1933 ро-

ках — голодомор, сім з половиною мільйонів жертв. Україна економічно й політично була поставлена на коліна. Відбулася «друга революція».

Третя причина — відкрито вороже ставлення більшовизму до національної інтелігенції. Процес СВУ був першим ударом — почались відкриті провокації і терор. «Великий перелом» тут стався в наступному за голодомором році — 1934-му. Масові арешти представників української інтелігенції, від бібліотекарів, учителів, агрономів до письменників, художників, довершили Великий Погром — духовно-культурні джерела нації було перетято. Саме тоді, 1934 року, з'явилася страхітлива у своїй реальності констатація: «Будем домолочувать, ворога докінчувать, за проводом партії всі гвинти загвинчувать, в праці, в науці комунізм увінчувать».

Ось тло, на якому довелося діяти, входити в мистецьке життя Олександрові Петровичу Довженку. «Компетентні органи» твердо пам'ятали: вчорашній есер, що активно співробітничав із Центральною Радою. Отак почала формуватися потаємна біографія. Отже, перший «гріх» — Центральна Рада. Другий «кримінал», який волів би забути Довженко, — боротьбизм. Він разом з Блакитним і Шумським змушений був перейти від боротьбистів до КП(б)У. І от 1939 року він мав «творчі» страждання, коли писав свою «Автобіографію». Як витлумачити ці свої «гріхи»? А може, сховати?.. В цих муках народилась сторінка шоста відомої «Автобіографії» Довженка.

1939 року, працюючи над «Автобіографією», Довженко волів не афішувати свої блукання в партійних хащах і, щось зовсім не називаючи (як-от есерів), а щось викреслюючи (боротьбистів), «вирівняв» ситуацію: «На початку 1920 року (на берегах дописав: «під час партійного тижня». — *Р. К.*) я став членом КП(б)У». А тепер цитую, як було написано і що було викреслено: «На початку 1920 року я вступив до партії боротьбистів. Цей вступ, неправильний і непотрібний, відбувся у такий спосіб. Я дуже хотів поступити до Комуністичної партії більшовиків України, та вважав себе негідним переступити її поріг. Тому я вступив у боротьбисти, неначе як у підготовчий клас гімназії, яким вона, звісно, не була ніколи, і сама думка про таке порівняння, пам'ятаю точно, наскільки здається зараз абсурдною. Та це було. Через кілька тижнів партія боротьбистів улилася в КП(б)У, і, таким чином, я став членом КП(б)У» (ЦДАМЛМ України. — Ф. 690. — Оп. I. — Од. зб. 16. — Арк. 6. Переклад з російської).

Цікаво, що в 1964 році при виданні творів Олександра Довженка в 5 томах, ця сторінка «Автобіографії» з'явилась уже так, як була написана 1939 року, а при виданні 5-томового зібрання творів 1985 року «Автобіографія» зовсім зникла. Про всяк випадок?..

Відомо, хто робив оці маніпуляції, та біда не в тім.

Справжня біда для всього українського мистецтва народилася значно раніше. Вона все та ж на всі часи — відсутність державності, існування, яке ще Шевченко точно схарактеризував: «На нашій, не своїй землі». Довженко з молодого віку і аж до смерті перебував під ковпаком ЧК, ГПУ, ОГПУ, НКВД, МГБ, КГБ... Саме в цьому факті треба шукати причину всіх метаморфоз та деформацій, яких зазнав український митець, чия творчість стала видатним здобутком світового кіно. Не раз і не два художник змушений був іти проти себе, ламати себе, творити те, що суперечило його уподобанням, традиціям, вихованню, врешті, переконанням. Митець змушений був триматися нав'язаних державою поглядів, бо був полоненим режиму. Полоненим у прямому розумінні, про що зокрема свідчать купюри, які робилися при публікації його творів, «Щоденника», листів. Наведу лише один приклад: «...Недавно я довідався, що в мене забрали квартиру, — пише Олександр Петрович 6 листопада 1946 року до матері й сестри Поліни Петрівни. — Якомусь міністру не хватало квартири, так забрали мою. Бідний, бідний міністр, — подумав я, — ти мусиш жити на квартирі свого художника, сподіваючись на його смерть... Яка нудота! Отже, зараз я вже й не київський громадянин зовсім. Отак-то. Тісно міністрам в столиці!» Оpubліковані в цьому виданні тексти купюр однозначно засвідчують неволю, цілковиту неволю, в якій працював Довженко. За таких умов ламався моральний стрижень особистості. Митець дедалі частіше скаржився на втому, занепадав фізично, нарікав на долю.

Мені б не хотілося баналізувати ситуацію — полон як поняття в конкретному випадку мав і внутрішній вимір, що лише ускладнював безрадісне існування О. П. Довженка. Сьогодні ми просто, як про щось цілком очевидне, говоримо про речі, які Довженко мусив пояснювати, визнаючи не ті «двері в революцію»... А головне, всім способом життя й творчості засвідчувати свою відданість Жовтню й пожовтневій історії. Конче необхідно було сховатись у тінь суспільних упереджень, нової релігії, якими жила ціла країна. Однак я переконаний, що для художника такого масштабу втеча неможлива. Немає для нього такої тіні. Але є людська слабкість, бажання сховатися. Бодай приховати свою людську конкретність, свої «необережні» вчинки молодості. Тому надаю виняткового значення потаємній біографії Олександра Петровича, що відкривається в невідомих раніше листах, відтворених купюрах, документах, бесідах, свідченнях його друзів, знайомих, у його вражаючому «Щоденникові».

Довженко, щира слов'янська душа, Поет, за природним світовідчуванням романтик, не здатний був ані на інтелектуальну «гру

в бісер», ані на дулю в кишені, ані на еластичні образні евфемізми. Він просто змушений був віддати свій неповторний небесний голос у загальний хор. Однак навіть за таких умов цей голос аж надто вирізнявся, щоб не відчутти його, так би мовити, сольного характеру.

Документи по таємної біографії засвідчують складні взаємосполюки між прагненнями, словами і справами митця. Наявна жертвність. І навіть готовність піти проти себе і вступити до партії.

Довженко, член ВКП(б), був виключений із партії при першій чистці за втрату документів. Документи загубили в Берліні, в посольстві, де на початку 20-х років він працював як дипломат. Йому не раз пропонували вступити наново (згодом і документи віднайшлися — вони випадково впали за шафу), але Довженко твердо вирішив лишитися безпартійним. І ось у час страшних поразок першого року війни з фашизмом Довженко готовий знову вступити до партії, щоб мати можливість опинитися на фронті, на редакторській роботі як літератор, кінематографіст.

Звернімося до проникливих спостережень з книжки «Втеча від свободи» відомого американського психолога Еріха Фромма: «Будь-який психологічний аналіз чийхось індивідуальних думок чи цілої ідеології має завданням виявлення психологічного коріння, з якого виростають ці думки чи ідеологія. Першою умовою такого аналізу повинне бути повне розуміння логічного контексту ідеї, розуміння того, що автор свідомо хотів висловити. Але ми знаємо, що людина — навіть коли вона суб'єктивно щира — часто-густо підсвідомо керується зовсім не тими мотивами, які вона вважає основою своєї поведінки: вона може скористатися якоюсь концепцією, що мав певний логічний зміст, але для неї — підсвідомо — такий, що визначав щось зовсім відмінне від цього «офіційного» змісту. Більше того, ми знаємо, що людина може намагатися усунути суперечності у своїх почуттях за допомогою ідеологічної конструкції чи приховати затиснену думку такою раціоналізацією, в якій виражається протилежна ідея. Розуміння дії підсвідомих сил навчило нас ставитися до слів скептично, а не приймати їх за чисту монету».

Власне, йтиметься швидше про феномен суспільствознавства — соціальну психологію внутрішньо полонених, аніж творчість. В. Стус не випадково назвав свою роботу про П. Г. Тичину «Феномен доби. Сходження на Голгофу слави». У психоаналізі Олександра Петровича подибуємо сліди підсвідомого прагнення підверстати свої об'єктивні суперечності й конфлікти з навколишнім середовищем під суб'єктивне ставлення до нього державних інститутів, їхню розтлінну мораль. «Трагедія мого особистого жит-

тя полягає в тому, що я виріс зі своєї кінематографії, — пише О. П. Довженко в «Щоденнику». — ...Я позбавлений творчості в житті, позбавлений радощів творчості на користь народу». І тепер зверніть увагу на пояснення причин трагедії: «Я не живу в атмосфері державного горіння, в атмосфері авангарду державного штату (?). Мене туди не пущено. Тому, ізольований і самотній, я мучуся в критицизмі і в боязні за долю народу, може, часом втрачаючи вірні пропорції в балансі добра і зла». В самоаналізі Довженка є стражденне прагнення пояснити самому собі дискомфорт душі, свою власну трагедію. Однак, як на мене, бракує нещадного бічного освітлення, в якому б він побачив себе й збагнув найстрашніше: він зазнав вирішального впливу «феномена доби» з його несамовитою властивістю деформувати свідомість і душі людські.

Довженко не вперше шукає причину своєї відкинутості, неприкаяності. І кожного разу таку причину знаходить у зовнішніх факторах, у зовнішніх чинниках. Одне залишається незмінним — винне середовище, а не політична, соціально-культурна ситуація, обставини, що породили й виплекали саме таке середовище, надали йому саме такого забарвлення, конфліктного спрямування.

В архівному фонді П. Г. Тичини зберігається чи то лист О. Довженка до редакції газети «Вісті», чи то його автобіографія (О. Довженко. Автобіографія із «Збірника статей про митців». — Ф. 464. — Оп. I. — Од. зб. 4125. — Арк. 113), де рукою Павла Григоровича було переписано й підкреслено червоним олівцем таке: «Треба думати, що верховоди цих організацій («Гарт», «Плуг» і ВАПЛІТЕ. — *Павло Тичина*) вважали мене маленьким при них ілюстратором та ще карикатуристом, отже, весельчаком, а мені було сумно дивитись на їхню безпросвітню провінціальність, некультурність, обмеженість. Іноді мені здавалося, що я не на вечорах, а на вечорницях, не на засіданнях, а на колядках, і я почав від них відходити. **Я не знав, куди подітися, але відчував, що так далі жити не можна.** В цей приблизно час я зблизився з укр(аїнською) кіноорганізацією ВУФКУ. Я робив для ВУФКУ плакати і часто туди заходив».

Тут що не речення, то реальна констатація невтішної екзистенції української культури, але, як не дивно, спостерігається підсвідомо підміна мотивів. Тепер уже відомо, в результаті чого Довженко опинився в обіймах ВУФКУ — через хворобу Варвари Семенівни Довженко, дружини художника. Загальновідомий і низький рівень «освітянства», й особливий штиб культури пролетарських рекрутів у ряди національної інтелігенції. Мене ж у цьому фрагменті зацікавили дві речі: по-перше, ключове визначення «маленьким», по-друге, слова, які підкреслив червоним олівцем Павло Григорович (чималою мірою вони стосувалися й поета).

Художник Довженко знав собі ціну й був незадоволений своїм непевним становищем (цей стан його не полишатиме до самої

смерті). Але це становище («вважали мене маленьким») він ладен був пояснити бездарністю оточення, середовищем. А тим часом бездарне, сіре середовище формували цілеспрямовано, намагалися все живе й велике загнати в ту кошару, аби всі були однаково сірі й сповідували одну віру. От за таких умов і Павло Григорович, і Олександр Петрович стали перед однією і тією ж моторошною проблемою: «Я не знав, куди подітися, але відчував, що так далі жити не можна».

Особливо — видатним митцям.

Цивілізованому суспільству вдалося трансформувати цей конфлікт, і ми читаємо в уже цитованого Е. Фромма: «Йтиметься про пристрасне прагнення слави. Якщо сенс життя став сумнівним («Я не знав, куди подітися...»), якщо стосунки з іншими й із самим собою не дають упевненості («вважали мене маленьким...»), то слава стає одним із засобів, які здатні позбавити людину сумнівів. ...Якщо ім'я людини відоме сучасникам, і вона може сподіватися, що так буде завжди, її життя набуває змісту і значення, вже завдяки її відображенню в свідомості інших».

У листах до заступника Голови Раднаркому УРСР Ф. А. Редька особливо відчувається внутрішній дискомфорт уславленого митця, котрий увійшов у смугу розладу в «стосунках з іншими». І, природно, намагається спертися на власне ім'я, на свою славу. «Що я можу робити, Ви самі знаєте. Я страшенно завидую Бажану і Корнійчуку, що вони в редакції «За Радянську Україну». Я міг би там працювати». А в іншому листі до того ж таки Редька О. П. Довженко пише: «З Бажаном у мене не вийшло. Він великий чин. Крім того, я його безперечно стісняю, як безпартійний. Я примушений був звільнити його од своєї присутності. Він, подібно Лінійчуку (директор Київської кіностудії і недруг режисера. — Р. К.), обсадив свою редакцію людьми, що через них ніхто не посміє йому ні в чому закинути. Зі студії мене вже, напевно, або вже звільнили, або звільнять. Я не жалію...» (ЦДАМЛМ України. — Ф. 2. — Оп. І. — Од. зб. 3. — Арк. 1—2; там же, арк. 3).

Хотілося б усіх зрозуміти. Час був гранично кризовий, і мотивації вчинків та поривань людини за таких обставин могли бути відповідно непростими. Я знаю про дружні стосунки Бажана з Довженком, першу Бажанову монографію про Довженка (1930). Пovoєнні приятні взаємини були, напевно, зіпсуті випадом Бажана на II з'їзді письменників України. Але про це далі. Спробую лише пролити додаткове світло на згадуваний у листі Олександра Петровича епізод зі вступом до партії і відвертою неприязню до М. П. Бажана часів війни. С. М. Журахович, якого я познайомив з листами, заперечує Довженкову версію: «Я працював якраз у газеті «За Радянську Україну» від самого початку її створення. Стосунки

з полковим комісаром Бажаном були напрочуд неуставні — людські. Микола Платонович ніяк себе не виділяв. Працювалось дуже добре, хоч було надзвичайно важко. Щодо партійності — такого питання взагалі не існувало. Безпартійними в газеті були С. Воскресасенко, П. Самченко, А. Шиян, Д. Гринько та й Андрій Малишко був тоді лише кандидатом... Лист схильний пояснити настроєвістю Олександра Петровича — він уже до нас приїхав увесь напружений, нервово виснажений, що на той час легко можна було зрозуміти».

Оці деталі потаємної біографії потребують дослідження в розмаїтих площинах — психологічній, морально-філософській, історико-джерелознавчій, мистецтвознавчій. Психологічний ключ Е. Фромма дає рентгенограму людської душі, висвітлює те потаємне, що керує суперечливими мотивами й оцінками, де щирість можлива зі «шлаками»... Існує ще один погляд на проблему слави, він належить Альберові Камю: «Кожен митець, що хоче бути в суспільстві знаменитий, мусить знати, що знаменитий буде не він, а хтось інший із його ім'ям. Він урешті-решт від нього вислизне і, можливо, колись уб'є в ньому справжнього митця». Не випадково саме ці слова Василь Стус узяв епіграфом до згадуваної праці «Феномен доби. Сходження на Голгофу слави». В обох випадках — П. Г. Тичини й О. П. Довженка — йдеться про вразливу душу митця, та ще українського видатного художника, та в умовах тотальної війни, та в країні з віковими традиціями деспотії.

«У народній державі народне світовідчуття повинно в кінцевому підсумку привести до тої шляхетної ери, коли люди будуть бачити своє завдання не в покращенні породи собак, коней і кішок, а в піднесенні самого людства; ери, коли один буде свідомо й мовчазно зрікатись, а інший — радісно віддавати й офірувати», — так писав Гітлер у «Майн кампф». Оце вже реальна висхідна суспільствознавства й соціальної психології доби тоталітаризму, коли відбувається підміна понять і дуже хочеться жити в «атмосфері авангарду державного штату»...

І знову виникають питання. Чи можна стати на прю з «народною державою»? Чи може хтось постати проти «шляхетної ери»? А може, все-таки якось спробувати пробитися в «атмосферу державного горіння» й «вітчизні віддати не вигризки душ, а всю повноцінність життя або смерті»? Хіба це не з тої ж таки опери — «віддавати й офірувати»?... Оперу, котру ми так любляємо слухати і сьогодні.

Не слід забувати про конкретні умови історичної доби, коли життя і творчість мали доповнювати одне одного. Ця єдність таки існувала, хоч Довженко все робив, щоб біографія, борони Боже, не проникла у фільми. «Народній державі» навіщо заплутана біогра-

фія?... Тим часом його незвична біографія всупереч усьому — яка незнищенна духовно-образна сила! — проривалась у майже всі його твори. Особливо — в листи.

Та чиясь «дбайлива» рука ретельно вирівнювала гострі кути реальної біографії, формуючи міф. Особливо якщо йшлося про «державну справедливість». Ось уривок (донедавна — купюра) з надзвичайно драматичного листування Довженка з Ю. К. Смоличем: «Найгірше, найстрашніше в кіно — марнування часу, чекання поправок, заборон, постанов, планових тематичних змін, а то і просто зла як зла. Признаюся тобі: ніколи я так не страждав, не мучився морально, як зараз в отсі одинадцять післявоєнних літ». — Лист останній: 7 жовтня 1956 року.

Світовому товариству важко зрозуміти ненормальність нашої ситуації. Культури цивілізованих народів розвивались органічно, тому, навіть чимало знаючи про режим терору і приневолення в Радянському Союзі, на Заході лише після «відлиги», після скандалу з пастернаківським «Доктором Живаго» збагнули, в яких умовах здійснюється творчість за «залізною завісою». Однак трагедія Довженка не має нічого спільного з переслідуваннями Зошенка, Шостаковича, Ахматової, Пастернака, Солженіцина. Я цю трагедію називаю шекспірівською, бо надзавданням влади було зламати художника, примусити його піти проти свого народу, проти його славної і водночас кривавої історії, зробити творчість митця знаряддям антинародної пропаганди.

Чи були прецеденти? Та скільки завгодно! Існує навіть залежність: чим талановитіший митець, тим більший тиск на нього, тим гостріше прагнення тоталітарних структур поставити його на коліна. Отак народжувалася «хрестоматія» — «Із-за гір та з-за високих...», «Людина стоїть в зореноснім Кремлі», «Партія веде». Тут важливо відчутти, збагнути трагедію справжнього художника й відрізнити його, митця, від запобігливих трубадурів, угодовців режиму. Якщо в першому випадку відбувався стражденний процес ламання характеру в результаті приневолення, то в другому йдеться про людей без усяких моральних скрупул, етичних запобіжників. Вони функціонально вправно виконували всі директиви на полі культури, перетворюючи газетні передовиці на драматургію, прозу, поезію, твори образотворчого мистецтва, театру, музики, кіно. І, нарешті, існувала звичайна шантрапа, бандити, донощики, які в цьому підігрітому бульйоні людиноненависницьких пристрастей «плавали-гуляли, як рибка по Дунаю»... Останні були найнебезпечніші.

І ще: творча інтелігенція існувала не в безповітряному просторі. А в повітрі ширяв непідробний ентузіазм: маси співали, танцювали, завзято працювали, марширували зімкнутими лавами, й ніхто не

мав права випадати з тих лав. Щя ошукана маса донині не може позбутися ідеологічного наркозу. А що казати про оскаженіння 30-х років? Звичайно, й у тоталітарній буденщині траплялися відчайдухи, чия рафінована інтелігентність і людська гідність перевищувала страх, — Валеріан Підмогильний, Євген Плужник, Микола Куліш, Лесь Курбас, Михайло Бойчук... Однак це винятки, і ми не маємо морального права засуджувати тих, хто відкуповувався від влади чи то віршами, чи то фільмами... А ще неприпустиміше все змішувати за принципом: «Усі вони одним миром мазані». Не одним! Навіть тоді, коли відомих українських поетів загнали в одну кошару й примусили скласти колективну поему-лист «Слово великому Сталіну про визволення України» (ЦДАМЛМ України. — Ф. 590. — Оп. 1. — Од. зб. 22. — Арк. 1—83), — навіть за цих умов були «пролетарські» поети (типу М. Нагнибіди, в архівному фонді якого я й виявив цей перл), але існували й національні поети — П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, які творили справжню поезію і тільки з лихої перспективи опинитися на Соловках, у Караганді, на Колимі змушені були славословити.

Не варто називати конкретні прізвища з цього «кооперативу» поетів, бо серед них є люди, яких ми високо шануємо. Вони були справжніми митцями. Як і Довженко. І був справжній тоталітарний режим, де якийсь ідеолог заплановував акцію й механічно підключав підручних посіпак виконувати високі вказівки. Спробуй-но не виконати!... (Я не знайомий з фашистськими архівами, та хотілося, щоб спеціалісти з'ясували.) Цікаво, чи міг, скажімо, Розенберг або Геббельс спустити своєму вірнопідданому літераторові таку-от директиву, як оця, читачу, що перед вами:

«Дорогий Олександрє Євдокимовичу! Вкрай важливо, щоб Ви написали для «Литературной газеты» нарис, який, гадаємо, повинен (!) називатися «Слово Сталіна».

Ваш виступ ввижається нам публіцистичною оповіддю про те, як із залізною закономірністю збуваються всі великі накреслення товариша Сталіна. Приклади цьому можна знайти в усіх галузях нашого будівництва, історії партії, історії нашої країни, країн народної демократії і т. д.

Сподіваємось, дорогий Олександрє Євдокимовичу, що «Литературная газета» одержить Ваш нарис не пізніше 10—15 листопада.

Привіт!

Генеральний секретар СРП СРСР (О. О. Фадєєв)

Головний редактор «Литературной газеты» (В. В. Єрмілов)
22 вересня 1949 р.» (ЦДАМЛМ України. — Ф. 435. — Оп. 1. — Од. зб. 1219. — Арк. 4. Переклад з російської.)

Вдумаймося: вшанованому всіма мислимими преміями, нагородами, званнями академікові УРСР і СРСР т. Корнійчукові

замовляють панегірик, наперед визначаючи жанр, зміст, термін виконання і навіть заголовок («повинен називатися...»). Спробуй-но не виконати!...

Припускаю, що й Фадеєву спустив цидулу «до виконання» якийсь Александров чи сам Маленков. Отак утворювалась вертикаль ідеологічної служби режиму, перед якою будь-який класик, геній — ніхто, пан Зеро. Йому наказують, і він квапиться «сполняти». З натхненням і проникливістю «інженера людських душ». Або зціпивши зуби, безсонними ночами. Як М. П. Бажан: «Коли ми читаємо і бачимо, наскільки викривлені, спотворені, спаплюжені образи членів партії, образи комуністів у сценарії Олександра Довженка «Україна в огні», ми знаємо, що викривлення, спотворення, спаплюження образів комуністів треба пояснити неподоланістю старих пережитків у свідомості художній» (ЦДАМЛМ України. — Ф. 590. — Оп. 1. — Од. зб. 57. — Арк. 96: стенограма II з'їзду СПУ). Далі каток Бажана пішов на Ю. Яновського (роман «Жива вода»), І. Сенченка (повість «Його покоління»)... Та присягаюсь, що це не той Микола Платонович, якого ми знали. Його іменем говорила Система, усунувши Бажанову с а м і с т ь. Згадаймо знову Альбера Камю: у цей момент «знаменитий митець вислизнув» і готовий був убити в ньому справжнього митця.

Перечитайте оцю «критику» — не ймеш віри, що це говорив один з найосвіченіших поетів світової міри. Маю на увазі стиль. Отож воно й є: «скачи, враже, як пан каже». І блискучий інтелектуал стилізує себе під пролетаря від літератури.

Бог відвів йому час покаятись у спогадах про свого друга Ю. І. Яновського. А про О. П. Довженка?...

О, недаремно, ні, в степах гули гармати,
І лялась наша кров, і падали брати...
О, недаремно, ні, моя старенька мати
Зняла з своїх дітей дукатики й хрести!...

Володимир Миколайович Сосюра звільнив нащадків від потреби коментувати цю болісну строфу, написавши «Третю роту». Але ж було б ненормально від кожного великого творця чекати подібного «паралелізму». Роздвоєність душі до добра ніколи ще не вела. За все платилося сповна.

«Щоденник», відтворені купюри в кіноповісті «Україна в огні» та в листах О. П. Довженка сприймаються як сповідь художника, що оплатив ціною життя той моторошний світ, який оспівував усупереч історичній правді. Він прагнув зберегти свою художню неповторність і самотність. Часом режим його перемагав. Але він знову підводився для утвердження споконвічних ідеалів, які було викинуто на смітник історії. Своїм мистецтвом Довженко

в метафоричній формі доніс до всесвіту цю страхітливу трагедію, і настав час її збагнути.

Настав також час замислитися над проблемою внутрішньої капітуляції чесної людини, внутрішніх страждань громадянина, який поступово втрачає свою чесність, громадянське заангажування і врешті-решт «добровільно» відмовляється від себе. Це абсолютно наша ситуація, що не має історичного аналога. Адже ні від Шевченка, ні від Франка й їхніх «товаришів з тюрми» не вимагали віри в небесну освяченість трону Миколи I чи «татуня» Франца-Йосифа, не вимагали **персональної участі** в зміцненні царату, не вимагали **оспівування** імперії, тюрми народів — як «Союзу нерушимого республік свободних». Нічого такого, здається, не було. Опинившись у драматичному стані, наші пророки XIX століття відчували, хай тисячу разів екзистенційний, але духовно не обмежений простір, де існує поняття персонального вибору. І вибирали вони як вільні люди, повноцінні громадяни.

Згадаймо мудрого П. А. Флоренського, який звернув увагу на суперечність у Законі, антиномію, що розчахнула всю нашу істоту, все наше існування — скрізь і завжди суперечність. Небанальність руйнівного конфлікту полягала ще й у тому, що об'єктивно існуючій антиномії протистояло Шевченкове заповітне «неложними устами». Українська інтелігенція була вихована на цій ідеї. І, однак, фатальний поворот історії примусив цілу генерацію творчої інтелігенції вже в зрілому віці відступитися від моральної максими. Серед найвидатніших представників цієї когорти був О. П. Довженко.

Що керувало Довженком, коли він 1939 року приховував своє перебування в партії боротьбистів, зрозуміло. Однак цілковито незрозуміло, чим керувались упорядник 5-томного зібрання його творів і редактор першого тому («Дніпро». — К., 1983), коли зробили дві великі купюри у тій же таки злочасній «Автобіографії». Ось їх зміст: «Я заявив тоді керівництву — Попову, Любченку й Хвилі, що ними незадоволений. Як тільки приїхав до Москви, я зразу з великим душевним хвилюванням написав лист товаришеві Й. Сталіну з проханням захистити мене і допомогти мені творчо розвиватися. Товариш Сталін моє прохання почув. Я найглибшим чином переконаний, що товариш Сталін врятував мені життя. Якби я не звернувся до нього вчасно, я, безумовно, загинув би як художник і громадянин. Мене би вже не було. Це я зрозумів навіть не зразу, але цього я вже ніколи не забуду, й кожний спогад мій про цю велику благородну людину наповнює мене почуттям глибокої синівської вдячності й поваги до нього» (ЦДАМЛМ України. — Ф. 690. — Оп. 1. — Од. зб. 16. — Арк. 13—14. Переклад з російської).

Друга купюра: «Закінчивши сценарій (йдеться про «Аероград». — Р. К.), я звернувся в письмовій формі до товариша Сталіна з проханням дозволити мені прочитати йому особисто цей сценарій. Як я на це наважився, зараз сам собі дивуюся. Лише пам'ятаю, що далось це мені величезним зусиллям. Але бажання бачити людину, якій я був зобов'язаний усім, було настільки великим і бажання якось віддячити йому було таким невідпорним, що я поборов своє хвилювання і лист написав. Крім того, в мене була якась внутрішня глибока впевненість, що своїм приходом і читанням я його не шокую.

Великий Сталін прийняв мене того ж дня у себе в Кремлі, як добрий московський хазяїн, представив мене, схвилюваного й щасливого, товаришам Молотову, Ворошилову й Кірову, вислухав моє читання, схвалив і побажав щасливої роботи. Я вийшов від нього і побачив, що світ для мене став іншим. Товариш Сталін своєю батьківською увагою неначе зняв з моїх плечей багатолітній тягар відчуття своєї творчої, а отже, й політичної неповноцінності, яку моє оточення навіювало мені роками (розрядка моя. — Р. К.). Подальші мої чотири зустрічі з тов. Сталіним зміцнили мій дух і піднесли мої творчі сили. Фільм «Щорс» я зробив за порадою великого вчителя» (ЦДАМЛМ України. — Ф. 690. — Оп. 1. — Од. зб. 16. — Арк. 14).

Довженко пише від імені власного страху, з ситуації повного вакууму, в якому опинився митець, опинився не з власної вини, а через національну трагедію Вавилонського полону, через виняткове бажання вижити, фізично вціліти. Я чую неначе «Молитву до ангела-охоронителя»: «Не попусти злому духові володіти мною через насильство над цим смертним тілом»... Однак на театрі абсурду роль ангела-охоронителя грав «злий дух»... Сучасна українська історіографія, психологія, етнологія, певно, ще подадуть свої міркування до ситуації тотального тупика, в якому перебував Довженко 30-х років. І постає досить банальне питання: коли нарешті об'єм інформації стане вичерпним, чи не станемо ми святішими за Папу Римського? Чи будемо засуджувати Довженка?

Перечитайте ще раз текст купюр: йдеться про велике нещастя геніального художника, який змушений був шукати захисту в тирана. І зауважте: все, про що тут ідеться, й він розумів — саме тому виник щирий і щемкий фінал «Автобіографії»: «Признаюся, я дуже втомився і через те не зовсім здоровий. Я перестаю бути швидким. Якщо шановний читач побачить, що я через людську слабкість применшив свої недоліки і пороки і виставив себе в світлі більш яскравому й ефектному, ніж дозволяє звичайна скромність, то це, мабуть, так і є. Тому прошу не судити мене суворо і порадити мені що-небудь, добре пам'ятаючи, що

одна людина не може багато (зробити), навіть коли природа наділила її щедрими дарами і добрими побажаннями» (розрядка скрізь моя. — Р. К.).

Згадаймо уривок з «Автобіографії» Довженка 1926 року, яку переписав П. Г. Тичина, — знову той самий емоційний рух: від заперечення місцевого середовища до прагнення віднайти чи то нові рубежі самоутвердження, чи то ґрунтовнішу систему самозахисту. Однак уже з'явився новий мотив: невпевненість і готовність до каяття. Його душа безпомилково подавала сигнал про небезпеку слизької стежки в нікуди.

Людині, яка так прискіпливо вдивлялась у себе, виповідала їй суворо чинила собі суд, було лише 45 років. А попереду на Довженка чекали ще страшніші випробування. Ні, ніколи не з'явиться в мене навіть тіні докору до видатного митця. Не лише з піетету, а насамперед з відчуття й усвідомлення того реального Вавилонського полону, в якому перебував О. П. Довженко. Людина сильна і слабка одночасово. Як феномен природи невичерпна, богоподібна. Довженко своєю творчістю довів, що його кіно — явище планетарне, вселюдської культури, бо занурене у найглибші міфопоетичні джерела життя українського народу. В творчості майстра відчувається нерозривний зв'язок мікро- і макрокосмосу, людини й універсуму. В цьому — вічність Довженка. Однак людина — ще й суспільна істота. Соціум потрапляє в силове поле історичних змагань, розмаїтих соціальних катаклізмів. Постійно спостерігається поляризація різних векторних зрушень. На жаль, не в межах життя однієї людини, навіть кількох генерацій окреслюється вектор, спроможний стати дороговказом до Землі Обітованої. Згадаймо біблійного Мойсея й сорок років поневірянь пустелею... Подібне чекає й нас. Бо розчахнуто саме духове осердя нації.

Наше рабське минуле і жебрацьке сучасне породили (не могли не породити) спокусу приховувати та викривати. Це — захисний рефлекс обивателя, часом добре ерудованого, який прагне заднім числом виправдати своє мовчання в минулому. Зрештою, в такий спосіб поповнюється калитка курйозів тисяча й однією бувальщиною з поля людських слабкостей... Гірше те, що фальшива віра вчорашнього дня замінилася нині тотальною зневірою. І вже зовсім зле, що не всі усвідомлюють: оця злісна спокуса викривання веде в глухий закут більшовизму. Натомість виникає прокуратор, який з «принципових партійних позицій» уже сьогоднішнього дня, висвітлюючи «білі» й «криваві» плями, звинувачує, викриває, судить. Це не лише некоректно, немилосердно. Це — шлях на мінне поле безчестя, до новітнього полону.

Справжнє нещастя поневоленої нації — у відсутності морального запобіжника, морального табу, коли все дозволено. Тому

ставлення до історії культури, до нашої спадщини, до персоналій творців має бути вкрай делікатним. Однак постає питання: як же бути, коли нові документи, замовчувані раніше спогади спростовують колишні міфи, уявлення про соціально-психологічні ролі, що їх відігравали ті чи ті художники? Потрібно розуміти, що творчій інтелігенції режим відводив роль блазня, ідеологічно слухняного робота, який має вдавати повнокровну живу істоту, вигадуючи хитромудрі теорії, аби трудящі їх серйозно сприймали. Найдивовижніше, що ця супермістерія вдалася й режим на довгі десятиліття оволодів умами й душами людей. Тому, впевнений, минулі часи потребують якомога детальнішої обсервації, уважнішого, скрупульознішого ставлення, запровадження до наукового обігу значно ширшої, а головне — нової інформації.

Звичайно, і за цієї доби жили й творили видатні митці. Звичайно, відомі не один десяток бунтів, боротьба художників на смерть чи повна ізоляція, десятиліття мовчання. Звичайно, були ліпші часи й крутіші, були більші й менші компроміси. Та завжди над митцем висів дамоклів меч «Партійної організації і партійної літератури». А що ж уже казати національному художникові слова? Існує об'єктивна потреба вдивлятись і стереоскопічно відтворювати морально-психологічний пейзаж доби тоталітаризму, атмосферу оруеллівської антиутопії, свідками та учасниками якої стали три генерації української інтелігенції.

Справжня трагедія має перейти через катарсис. Проте в умовах тоталітарної культури з'явилося поняття «оптимістичної трагедії» — доморошена «теорія» прихованого ошуканства й послужливого громовідводу. Скажімо, наскрізно трагедійна, утаємничена біографія Довженка не мала потрапити в творчість, бо викривала його. Натомість є речі, які, ми бачили, непідвладні волі художника. Як Довженко не намагався все зобразити «правильно», «у світлі рішень», — його зраджує талант. Інтуїція, спонтанна сила митця, внутрішня національна заангажованість Олександра Довженка виявилися сильнішими від заздалегідь визначених намірів радянського режисера, гострішими навіть за підсвідомий самозахисний рефлекс проскрибованого українського інтелігента.

З колекції І. Петрової (Москва) до ЦДАМЛМ України надійшов надзвичайно цікавий документ — текст виступу О. П. Довженка на партійно-виробничій конференції Київської кіностудії 8 травня 1941 року. Довженко тоді обіймав посаду художнього керівника кіностудії, й ось що і як він говорив: «Ми робили фільми здебільшого російською мовою через те, що в нас було мало своїх режисерів, які працювали б на фільмах українською мовою, а також через те, що ми використовували другорядних і третьорядних режисерів, яких направили до нас з тих чи тих причин з Москви,

які ні російської, ні української кінематографії належним чином не робили, а дивилися на свою роботу переважно, так би мовити, зі споживацької точки зору й промишляли в кінематографі, як на золотому дні, де можна було заробити багато грошей. Ця безпринципність і безпорадність призвела й до другого недоліку нашої кінематографії, що полягає в тому, що в нас мало своїх українських акторів...» І тут Олександр Петрович, який імпровізував, виступаючи без заздалегідь підготовленого тексту, вдався, гадаю, до дитячих за своєю видимою наївністю «хитрощів». Ось як він підвів світоглядну «партійно-державну» лінію під свої виношені, болючі мрії: «Товариш Хрущов, переглядаючи фільм «Богдан Хмельницький», сказав у присутності наших товаришів — членів партії те, про що він мені говорив у ЦК. А саме, що нам треба створювати кадри української кінематографії». А далі — просто карколомний, чисто режисерський розиграш ситуації, з якої вже не було вороття: «Він (тобто Хрущов. — *Р. К.*) сказав: «Т[оваришу] Довженко, творча українська кінематографія має бути вихована й побудована так, аби жодна картина не знімалася не українською мовою. Знімайте всі картини українською мовою, а після зйомки картини українською мовою дублюйте російською мовою, тому що поки ви будете знімати картини російською мовою, тобто, йдучи лінією найменшого опору, а потім будете дублювати за допомогою своїх асистентів через три-чотири місяці після виходу російського варіанту, що обійде вже всі екрани, то доведеться дублювати десять—п'ятнадцять копій для глибокої провінції і т. п. Ця справа ненормальна. Поки ми не будемо робити картини українською мовою, в нас не буде своїх українських акторських кадрів...»

Отак «озвучував» Довженко Микиту Сергійовича Хрущова, який, виявляється, може претендувати на звання першого українського кінематографіста, а як на наші часи — то й почесного члена великого проводу Товариства української мови ім. Шевченка «Просвіта»... Аби, звичайно, не такою відчутною була очевидна містифікація Олександра Петровича. Таке ж посилення 1925 року Довженко робив на Леніна, захищаючи Сезанна й «капіталістичне» мистецтво (див.: ЦДАМЛМ України. — Ф. 838. — Оп. 1. — Од. зб. 16. — Арк. 1—27).

Отже, говорив усе ж таки Олександр Петрович: «Було сказано також (Хрущовим. — *Р. К.*), що для режисерів, які вважають для себе знання української мови необов'язковим і зйомку на українській мові необов'язковою, їм необхідно надати можливість знімати на тих фабриках, де це дійсно не є обов'язковим. Київська фабрика такою не є». — «Що стосується національного складу самих режисерів, то для нас, — говорить Микита Сергійович, — однаково, чи він українець, чи росіянин, гебрей чи представник

іншої національності. Хай буде хоч турок...» — «Вважаю, — знову входить у свою роль Довженко, — що я взяв на себе обов'язки перед партією, що я повинен виконувати, і я разом з вами, безумовно, це обов'язково виконаю. Необхідно лише по-бойовому, по-молодечому зрозуміти й відчутти це, як належить» (ЦДАМЛМ України. — Ф. 690. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 6—9).

Таким стає Олександр Довженко 1941 року — напередодні... З початком війни Довженко зовсім уже не стримує емоційний вулкан природного стресу, відкидає захисну броню усталених стереотипів, створює ряд видатних оповідань, два документальні фільми. Вражає архівір — кіноповість «Україна в огні». Митець очищається в горнілі власних страждань, через страждання народу, криваві битви, особисті втрати, світовий герць, в якому він бере безпосередню участь. Довженко нарешті стає самим собою — біографія зливається з творчістю. Для нього це — справжній катарсис у кривавому мороці Другої світової війни. Для таких, як Довженко, — насправду Вітчизняної війни. «Я рішив якось теж воювати... Я збиратиму народні сльози і народний гнів, щоб остався він в літературі на довгі часи майбутнім поколінням», — писав Олександр Петрович до Ф. А. Редька (ЦДАМЛМ України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Од. зб. 10. — Арк. 3). У цих словах існує повна ідентифікація із сутнісною природою Довженка, його творчістю, одвічними прагненнями жити з Україною одним життям.

І на гребені свого найвищого творчого злету Довженко зазнає розгрому. 31 січня 1944 року відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП(б) з таким порядком денним: «Про антиленінські помилки й націоналістичні збочення в кіноповісті Довженка “Україна в огні”». На засідання було запрошено Олександра Петровича. Такої «честі» було удостоєно, здається, його одного. Доповідав Сам. І наш митець почув про себе: «куркульський підспівувач», «відвертий націоналіст». І про «мокре місце», яке б від Довженка залишилося, коли б кіноповість було надруковано... І, нарешті, висновок: «Україна в огні» є платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського й всього радянського народу».

Як бачимо, все в екстремально-найвищому реєстрі...

«Господи, пошли мені сили!»

Бог милостивий — Довженка не розстріляли, і він удар переніс, не втрачаючи людської гідності.

Майже до кінця життя художник позбавлений права повернутися в Україну, права вільно творити... Довженко пише багато сценаріїв, п'єс, статей, однак у деяких творах стає відчутною «корозія таланту», як писала Михайлина Коцюбинська про рівновеликого генія України — Павла Тичину.

Не розстріляли, та жити по-людськи не давали. Ось купюра з листа, що є свідченням принизливого стану, в якому опинився митець. Поет, який зневажав «мідяки правд» і прагнув побачити навіть у баюрі небо, опинився перед ополонкою жорстокої буденщини, коли «мідяки правд» і калабаня виглядають зовсім реально — як його власні нужденні клопоти і кривди.

«...Грошей ми передали професору Дудко по август. Сьогодні або завтра посилаєм за сентябрь. Запізнились ми з грішми тому, що в самих зараз скрутнувато. Проте слова свого додержимо так, як хотів професор». — Йдеться про синівський внесок на утримання матері, що мешкала в доньки Поліни Петрівни. «Скрутнувато» жив О. П. Довженко, скрутнувато всупереч міфіві про митця — прижиттєвого лауреата двох Сталінських (а посмертно — ще й Ленінської) премій. Та матеріальна скрута не йде в жодні порівняння з творчими стражданнями, вівісекцією душі художника.

Особиста доля й воля української культури в життєвій і творчій стежі Довженка зав'язалися мертвим вузлом безнадії, приреченості колонізованого народу на поступове винищення, генетичну видозміну суттєвого ядра творчої потенції національно мислячого інтелігента. В кіноповісті «Україна в огні» є вражаюча сентенція істинного філософа. Експозиція така: повертається героїня колами Дантового пекла до своїх. О. П. Довженко міркує (ліричний відступ): «Все було. І може, найбільша мудрість є в таких гірких ділах — слідування за природою, що послала людині щастя забуття лихого в доброму часі» (це одна з багатьох купюр, що досі не публікувалися; ЦДАМЛМ України. — Ф. 690. — Оп. 1. — Од. зб. 3. — Арк. 87). У гіркоті й зболеності розмислу над трагічністю долі занапашеної жінки проглядає непогамований біль мудрого й доброго християнина. Він на власному досвіді, на історичному досвіді України переконався, що долі конем не об'їдеш. Є щось по-більшовицьки демагогічне в розповсюдженій формулі «людина сильніша за свою долю». Це від гордині й неправедної суєти. В пожежі війни він на себе й Україну дивився без рожевих шкелець. Якщо навіть і збереглася притаманна йому романтична форма піднесено-сповідальних монологів, то з'явилися й цілком реальні, страх які болючі історичні констатації. А головне, з'явилися по-справжньому філософські роздуми над фундаментальними проблемами життя і смерті людини та її краю як взаємообумовленої трагедії...

І тут починається нове для митця коло Дантового пекла. Хтось намовляє Олександра Петровича зняти дражливі місця з тої ж таки багатостраждальної кіноповісті «Україна в огні». Звичайно, з щонайкращих міркувань. Звичайно, щоб можна було опублікувати. І, щоб не дратувати «старшого брата», купюри робляться на

обидвох примірниках — російському й українському. І що вже зовсім макабрично — вилучається те, що цитував Сталін на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б), ілюструючи Довженкове «гріхопадіння»...

Можна документально встановити, хто «допоміг» Довженкові робити ті купюри (мовляв — фронда...). Існує відповідь Олександра Петровича тому «помічниківі»: «Того, що ти радив мені викинути, я не викинув. Я думав так і почував до сліз. Так воно в мене в книжечках записане. Хай так і лишається. Немає там фронди... немає, навіть півслова фронди немає. Непотрібна вона мені. Для чого? Перед ким?... З самотністю тяжкою? Хай люди думають про мене, як хочуть». Але немає вже живих героїв цієї печальної, а по суті трагічної історії, й тому не варто викликати тіні минулого. Головне, пам'ятаймо трагедію О. П. Довженка, який уже після смерті Сталіна своєю рукою змінював слова «Україна», «український» на «Батьківщина», «радянський» і робив у тексті купюри, які в нашій книжці виділені курсивом. Ось лише один приклад, щоб краще уявити й осягнути трагедію митця-невільника:

«— Презираем, — сказали вони дружно і твердо. Кравчина зрозумів їх і ухмільнувся. Ні, не презирали ці пасинки Європи свою мачуху. Але увесь їх рід століттями презирав неволю, і століття боротьби за волю освітлювали їхні прості мужні обличчя. Йому захотілось у цю хвилину сказати їм щось про вічне, про історію їхню. Вона курилась перед ним, мов грізний діючий вулкан, і він стояв на вершині вулкану коло самого кратера.

— Історія Європи, браття, наша мачуха, не мати. Ми не сини, ми пасинки її, замовчані нею і пограбовані тілом і душею.

Ми жертви ганебного безчестя європейських століть. От хто ми, от кого вішають, палять, от у кого одбирають гектари вони, блиснув очима Кравчина, показуючи рукою в бік німців.

В сім рухові Кравчини не було звичайної ненависті до німців. Було щось більше. Була глибока зневага і огида до них. Було ще щось більше, те всім відоме неназване нове почуття, що у людства для нього не знайшлося навіть слова в усіх його словниках.

— У всіх у них, — сказав Кравчина з укоризною, — своя звіряча правда. У нас своя, народна, приспана віками, шість віків учили нас по-різному мислити, рухатись, молитись. Шість століть гріли нас різними огнями, просвіщали нас різним світом, кидали в бої одних проти одних під різними знаменами — австрійськими, румунськими, угорськими, польськими...

Не всі бійці розуміли свого командира. Але вірили вони, що се була їх гірка правда, вірили свому капітану, і перед ними уперше розкрився рідний їх світ у всій своїй зловісній величі і драматизмі.

— Та жива душа народна. Прошуміли століття, і нашу народну правду, трохи не мертву от довгого сну, підняв з могили Сталін.

Зібрав він наші землі воєдино і сказав: «Живіть. Спасибі за вірність мечу і за дружбу. Не забувайте про дружбу народів ніколи. Вся ваша сила в дружбі».

І зійшлися ми, брати, за шість віків уперше, обнялись, заплакали...

— Ми там були. Ми були у Львові. В Буковині, — закричали поранені з своїх кривавих калюж.

— Се ми обнімались там з братами. Ми плакали там, — загомоніли, захвилювались бійці.

— Так, товариші, се були ми, — сказав Кравчина, — се було при нас, за шість віків уперше. Хто се забуде? Хіба незабутне можна забути коли?.. Було... Та не встигли ми вдивитися брат в брата, не встигли звикнути до різниці своїх зморщок і рубців, як вже знову розідрано, розторгано, рознесено нашу Україну і залито кров'ю. Розтяв її німецький фашистський кат, розкидав порубане її тіло. І кому? Румунії нікчемній. «Губернаторству» польському. Мадярським катом. Ось вони, — показав Кравчина на німців, і голос його був гнівний, як голос народу. Скажіть же мені, брати, чи можем ми не битись?

— Ні, будемо битись усмерть, — закричали артилеристи і кинулися вже бігти до гармат, та Кравчина спинив їх одним рухом руки.

— Не усмерть, а на життя. За великий Радянський Союз народів¹ і за нашу Українську державу від Закарпатської Русі аж до самого поля бою.

— Огонь, — закричав, не стримавшись, Іван Запорожець.

Не витримали народні серця. Обнялись бійці, як стояли, і заплакали. Тільки самі сильніші стояли нерухомо, мов заворожені, стримуючи горді сльози.

— Пам'ятайте, — голос Кравчини дзвенів, мов набат, і розносився далеко по полю бою, до самих, здавалося, німецьких логовищ. — Пам'ятайте, на яких би фронтах ми не бились, куди б не послав нас сьогодні Сталін, на північ, на південь чи на захід, на всі чотири сторони світу — ми б'ємося за Україну!² Ось вона димить перед нами в пожарах, наша мучениця, рідна земля!

¹ У «Щоденнику» подибуємо й такий, у дусі часу, запис: «Потрібен абзац, у якому підкреслити, що без допомоги російського народу український народ загинув би у війні. І треба підкреслити трагедію нашу». Тобто концептуально О. П. Довженко тримався канону, що його в 60-х роках було сформульовано, як «Україна наша радянська» (П. Ю. Шелест). — *Р. К.*

² Сталін і справді дуже уважно прочитав «Україну в огні», й ось яку світоглядну альянцію викликав цей уступ Довженка в промові тирана на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б): «Якби Довженко хотів сказати правду, він

Капітан Кравчина подивився на захід.

— Батьківщино наша — Україно-мати! Благослови зброю синів своїх, прийми нашу кров, наші рани і подяку, що породила нас у великий грізний час, що возвеличила наше життя гордим щастям боротьби за твою волю, за все слов'янство, за людство!.. Так за Україну, брати! За перемогу!

— За Україну! За перемогу! — гукнули Запорожець, Вернигора, Лимар, Якимаха і Шумило. Крикнули за ними і вся артилерія і вчасно розсипались по місцях» (ЦДАМЛМ України. — Ф. 690. — Об. 1. — Од. зб. 3. — Арк. 122—124).

І ще таке: запевнення маститого публікатора про те, що «Щоденник» «у повному обсязі приходить до нас лише сьогодні», як писав Марк Твен, дещо перебільшені. Ані «Україна в огні», ані «Щоденник» у повному обсязі не були видані (див.: Олександр Довженко. Україна в огні. — К.: Радянський письменник, 1990). Про «Україну в огні» можу твердо сказати: тепер — у повному обсязі. А от про «Щоденник» й навіть «Зачаровану Десну» — ні. За життя відомий історик і теоретик кіно Юхим Самійлович Левін, який мав, за заповітом Ю. І. Солнцевої, дозвіл публікувати «Щоденник», мені казав, що київське видання зроблено з купюрами. І одну «подарував» мені для публікації...

Факт утаємниченого «Щоденника» всі роки підігрівав «нездоровий» інтерес: а що ж ховає спадкоємиця? Особливо в діаспорі широко обговорювалася необхідність мати «повного Довженка», бо у цивілізованому світі не можуть збагнути нашої риторики там, де мають бути конкретні знання. Канадійський дослідник творчості Довженка Марко Царинник у доповіді на Міжнародному симпозіумі «О. П. Довженко і світова культура» сказав: «Така пишномовність (він перед тим цитував П. Г. Тичину, А. С. Малишка, І. М. Дзюбу. — *Р. К.*), навіть коли вона щира, шкідлива тим, що притілює справжню людину. Звичка звеличувати — вияв комплексу неповноцінності. І хоча це почуття неунікненне в діячів гнобленої нації, воно спотворює наше бачення. Якщо, мовляв, Довженко такий геніальний, то що ще потрібно дослідити, що ще можна сказати про нього?» А тепер зверніть увагу: «Проте дослідити й сказати тре-

мав би сказати: куди не пошле вас Радянський уряд — на північ, на південь, на захід, на схід, — пам'ятайте, що б'єтесь і відстоюєте разом з усіма братніми радянськими народами, в співдружності з ними наш Радянський Союз, нашу спільну (розрядка моя. — *Р. К.*) Батьківщину, бо відстояти Союз Радянських Соціалістичних Республік значить відстояти й захистити й Радянську Україну. Україна як самостійна держава збережеться, зміцніє й буде розцвітати тільки за наявності Радянського Союзу в цілому» (переклад з російської).

ба багато, бо творчість Довженка — і кінематографічна, і літературна, і образотворча — всуціль спустошена, обпалена славослів'ям доброзичливців не менш, ніж хулою ворогів».

І тут хотілося б розкрити (це моя гіпотеза) механізм «доброї» волі підтримання іміджу генія за всяку ціну, або збагнути логіку авторів, упорядників, редакторів, які обтирали, купюрували твори, публікації листів, натхненно творили «міф Довженка». Ю. Барабаш називає імена найвідоміших довженкознавців, у чийх книжках, статтях, виступах розглядається довженківський спадок: «М. Рильський, Л. Новиченко, М. Шамота, В. Перцов, О. Овчаренко, І. Андроніков, В. Шкловський, Б. Буряк, О. Бабишкін, К. Волинський, М. Острик, С. Плачинда, М. Коваленко, В. Костенко, С. Гінзбург, М. Власенко, В. Кудін, Ю. Калашнікова, О. Михалевич, С. Герасимов, Г. Рошаль та інші». Серед поіменованих є й ґрунтовні дослідники, справжні знавці мистецької спадщини письменника, кінематографіста, художника, є цілком щирі шанувальники таланту О. П. Довженка. Представлені й міфологи системи, її «розроблювачі». Всі вони твердо знали, наперед було чітко обумовлено, що можна обговорювати й чого навіть не можна торкатись. Для довженкознавства було визначено примат ідеології, і тому індивідуальне бачення творчості майстра суворо підпорядковувалося пануючій доктрині. За таких умов практика замовчування фактів, витинання купюр стала звичним ділом, бо кожний діставав індульгенцію: він уславлює страдника, а не сумнівного графомана. Цей душєратівний мотив дозволяв усе передовірити ідеології режиму, що виглядала неприступною фортецею, за стінами якої (усі ми — люди...) надійно почуваєшся.

Отже, і Довженка прославляєш, українській культурі прислуговуєшся, й советська влада тобі вдячна...

Працює моторошний стереотип тоталітарного уявлення про культуру. Візьмімо дуже гарне коштовне видання «Довженко і світ» (1984), а в ньому — доволі цікава стаття американського дослідника Артура Найта з книжки «Найживіше з мистецтв». У статті «Поетичний символізм Довженка» (із зрозумілої причини заголовок було перекладено як «Особливий символізм» — 1973 року, після розгрому поетичного кіно України, арешту й суду над його лідером Сергієм Параджановим, слово «поетичний» було забороненим) зроблено кілька купюр. Не буду їх повністю наводити, а лише процитую, що викидають, і висловлю припущення — чому зроблено купюри. «Довженко, — пише А. Найт, — більше, ніж хто інший з його російських сучасників, наповнює свої фільми глибоким духом гуманізму ХІХ століття». Навіть незручно коментувати мотиви перестраховки: що з цього приводу скаже «княгиня Марья

Алексевна», тобто «старший брат», який має монопольні права, як на гуманізм, так і на ХІХ століття... Далі: «Найзворушливішою сценою в усій роботі Довженка стала смерть старого мисливця в «Аерограді». Людина організовувала диверсії проти Аерограда, він повинен умерти. Його друг, прихильник нового ладу, веде його в гори, де колись десятками років вони мандрували, будучи вільними від урядів, міст, прогресу... Потім звучить постріл. Переміг прогрес — але немає радості від перемоги». — Так писав А. Найт 1957 року, та 1984 року радянська інтелігенція не мала права на сумнів: по-перше, що значить «бути вільним від урядів»? Адже Ленін учив: жити в суспільстві й бути вільним від суспільства неможливо. По-друге, вбивати «ворогів народу» треба без будь-якого жалю. Навіть якщо він — друг. Навіть — коли рідна матір... І, нарешті, третя купюра: «Після 1934 року, однак, кінематографія в Радянському Союзі стала в основному мистецтвом за вказівкою, з темами, що їх диктували відповідно до національної політики, й стилями, що пристосовували для легкого розуміння масової аудиторії». Далі про фільми «Щорс» і «Мічурін» («Життя в цвіту»): «Але обидва залишають неприємне відчуття того, що вони зроблені на замовлення. В них немає піднесеної сили його ранніх робіт...»

Отак писав Артур Найт. З ним ніхто не сперечався, ніхто не переконував читача в помилкових судженнях західного дослідника. Його просто любесенько обчухрали, залишивши лише те, що лле воду на млин революції. Тому я не вірю в достеменність жодних статей зарубіжних кінокритиків, опублікованих у нас, — всі вони або замовлялися, або публікувалися на догоду режиму, всі вони зазнали ідеологічної цензури. Лише «перебудова» дозволила підвести завісу над цим огидним явищем, яке Іван Кошелівець викривав усе життя. І вже під час перебудови кінознавець і поет Марко Царинник відкрито заговорив про необхідність мати «повного Довженка».

Найгірше те, що після смерті Ю. І. Солнцевої в полоні опинився архів Довженка, який українська спілчанська делегація спромоглася завести в ЦДАЛМ РФ. В долі архіву є багато загадкового. А може, все значно простіше: приїхала до Москви кіношна провінція, безрука, безголова, закономірно зазнала повного фіаско й безпомічно ретирувалася. Нашим недолугим провінціалам Довженко знав справжню ціну, тому вони, провінціали, й по смерті митця регулярно обтинали його твори, щоденники, листи, вони понині тримаються за «міф Довженка».

Наведу купюру з листа Довженка до Юрія Тимошенка: «Тепер щодо Київської оперети, Чабаненка з його невдоволенням і Вашої долі. Не думайте, Юрко, що я хочу атестувати Вас чи ганьбити Чабаненкове ім'я, але хай мені Бог дарує, я коли побачив його в кінці

сорок другого року в Москві на ювілей Лесі Українки, ну такий же він мені показався провінційальний, що я не знав, куди мені діватись. Він виступав тоді на сцені в ролі чтеця якогось її віршу. Се було вельми погано, Юра. Причому, видно, що людина він симпатична, добра, чесна. Але його байронська сорочка, не кажіть мені, що се од бідності, його манера триматись на сцені, промовляти, творити красу, в сьому було щось таке наївне, неначе він вийшов з-за копиці пахучого сіна з букетом квітів у руках, і корови десь мукають далеко за річкою, і соловейко щебече. Господи, прости мені, я теж був такий, очевидно, років тридцять п'ять тому назад, коли риба була більша, каша смачніша і голоси хлопців гучніші. Гай-гай! Гей-гей! Ге-ге-ге-ге-гей... Так-от, Юрко...»

Сучасний читач уже не знає І. І. Чабаненка, генерала від культури 50—60-х років, теоретика і провідника провінціалізму в українському кіно, театрі, куратором яких він був у міністерстві культури. Віддамо належне інтуїції Олександра Петровича: він увесь цей комплекс побачив у стадії «молочно-воскової стиглості» — як у воду дивився! Лише не міг передбачити, що подібний міністр оселиться, умовно кажучи, в його власній квартирі. Провінціалізм вів переможний наступ на український мистецький авангард. В цьому наступі провінціалізм реквізував квартиру свого класового ворога, як за часів Щорса. А тепер ще й загубив архів Довженка.

Коли Олександр Петрович записував у «Щоденникові»: «невдашна наша історія», — він не міг і уявити, якої метаморфози зазнають його творчість, ім'я в «країні навпаки». Та після «України в огні» він твердо знав, що потрібно бути обережним, украї обережним. Найстрашніші нагінки можуть спіткати митця, що щиро любить край свого дитинства. І кіноповість «Зачарована Десна» він писав «у стіл», не для видавництва! Як с а м в и д а в, для найближчого кола друзів. Після всіх провалів, драм, трагедій, після злету, страху й обов'язкового для генія падіння, після страшних поневірянь від кордону на заході до кордону на південному сході Туркменії — хресна дорога Довженка неодмінно мала повернути його до дитинства. Воно йому з'явилось, як пам'ятаєте, 5 квітня 1942 року. І відтоді упродовж чотирнадцяти (!) років Олександр Довженко все поринав у нехитрі спогади свого дитинства.

Письменник створив апологію рідного краю, Землі Обітованої. Він подав власну версію Біблії, де в народних поняттях твердь, космос і хаос віднаходили хоч і складне, та все ж гармонійне вирішення через уяву хлопчика, який у зрілому віці згадував дитинство, як рай. У тому раю (Сіверська земля) все було для щастя. Окрім... самого щастя. Щастя в Україні — одвічний недорід. Однак нова хвиля спогадів силою владного прибою таки переконувала, що жити в такому краї, бачити його заповітну красу — і є щасливою

місією людини, що народилася на світ, аби оту красу досягнути й передати нащадкам. Образи виникали чудом збереженого алгоритму дитячих вражень. Ви, читачу, зараз упізнаєте один із таких «наскрізних» образів.

«Дід любив спати під дубом. Перед тим, як заснути, він довго і якомось так лагідно зазіхав, ніби прощаючи світу всі його пустощі, і розказував косарям про молоді свої літа, про чумацтво, про те, як колись все було не так. Все було краще. Річки й озера були глибші, риба більша й смачніша, а вже грибів та ягід у лісі — не переносити, та й ліси були густіші, трави — вуж не пролізе, хіба тепер трави!» — Ну, звичайно, це образний перегук із тією купюрою з листа до Ю. Тимошенка. «А комарів було! — захоплювався спогадами дід. — Дихати нічим, повірите, та здорові, як ведмеді. А тепер хіба се комарі? Так, наче їх і нема зовсім... Або деркачі. То ж було як почнуть тобі деркати вночі, спати не можна, щоб мене Господь покарав. А зараз де-не-де тобі деркне. О, чуєте? Мабуть, вже й на їх перевід приходить... — Справді, два деркачі, що почали перегукуватися в траві над Десною, раптом притихли, немов почувуючи, що мова йде про їхню деркацьку долю».

Від часів Гоголя про Україну так, гадаю, ніхто не писав. І чисто гоголівська метаморфоза: «Погодою у нас на сінокосі щось, казали, років з півтора завідувала ворона. ...Наша, фамільна ворона». А гіперболи, візії, сни! Згадайте отой геніальний і водночас страшний опис бійки братів на сінокосі, де «кров лилася з них відрами, казанами». Це ж прямий перегук з віршем «Українське!» І багатьма записами у «Щоденнику». Лише форму було обрано казково-гротескову, тому такий милий happy end: «Ці страшні побоїща закінчувалися десь аж під вечір, проте завжди щасливо. Всі виявилися живі і неушкоджені»... Добрий чаклун Довженко хотів, благав, аби запанувала злагода. Отак фантазійно дитина сприймала родинні колізії. Пізнаючи всесвіт і мікrokосмос родинного гнізда, Сашко обов'язково хотів знати: «А ми хто? Ми хіба не руські?» Спочатку чітко, ясно: «Ні, ми не руські», — а тоді тужливо бринів одвічний довженківський смуток: «...Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки званіє зосталось»...

«Одвічна моя полонянка» — Україна, що так трагічно сприймалася Довженком під час війни («Щоденник», «Україна в огні»), в «Зачарованій Десні» постає образом біблійної первісності. А йдеться все про той самий край. Так у чому ж секрет подібної зміни в погляді? Те, що в «Україні в огні» віднаходило історико-філософські констатації, в «Зачарованій Десні» звучало всеосяжним гімном природі, укладові життя прашурів і давнім народним звичаям, традиціям. Висока філософія «сродності душі» зі світом букolічного осягання, Богом створеного, проникає в пори кожної

людини, що здатна наново побачити, наново зустрітися зі своєю землею, яку ми вже не впізнаємо. Розучилися. Нас розучили. Розлучили. Погляд з високості, погляд з вічності надав нового виміру мізерним поняттям, що були усталені в часі написання твору. Під цим оглядом, крізь досвід власних блукань манівцями і сподівань, щирих поривань і затамованих комплексів, честолюбних мрій і погано прихованих ревнощів, заздрощів до можновладних колег, крізь правдиві страждання й пророчо-ясне усвідомлення трагедії України, що гине в полум'ї воєнного лихоліття, крізь пустелю духовної порожнечі, в якій постійно перебував Довженко, він ніс свій хрест з єдиною метою, єдиною надією — допомогти українському народові віднайти духовну опору у власних силах.

Такою фундаментальною опорою стала оспівана, опоетизована Земля його дитинства. З тієї розпуки (що війна, що мир — однаково біда і безліч жертв) митець вийшов на берег материзни духовно оновленим, сильним, дотепним і по-справжньому мудрим. Хресна дорога вивела його до вічного вогню любові — любові до України й усього святого, що Олександр Петрович Довженко носив у собі як українець.

* * *

...Урочисто йшов оркестр. Грав марш «Гей, там на горі січ іде!» Як раптом: «Лягай! Вставай! Кругом! «Інтернаціонал», сучі сини! Вперед!» І що? Загнали, пішли... Здається, зупинились. А йшли, охрещені сучими синами втраченої, здавалось, навіки України.

Господи, прости нас, ми всі були подібними у своїй нищій, рабській довготерплячості й покорі — йшли, більш як сім десятків років... Вперед? Назад! За цей час і риба геть зникла, й вчорашні гречкосії не мають сьогодні каші...

«Господи, пошли мені сили!»

У різні часи Тарас Шевченко в Петербурзі, Олександр Довженко в Москві, Василь Стус в пермській мерзлоті, напевно, повторювали у свою смертну годину це звертання. Ласка Божа їм однаково була потрібна, щоб оновлена Україна сприйняла їхнє повернення, як порозуміння з усіма сущими нашої Землі на рівні душі, як найцінніший національний спадок, який сприятиме зростанню нашої свідомості, вкоріненню національної ідеї, розвою всеосяжної загальнолюдської духовності.

Роман Корогодський

УКРАЇНА В ОГНІ

УКРАЇНА В ОГНІ

Кіноповість

Тут всі сліди битви сценариста з письменником. Один закликав до строгого професійного рисунка сценарію, другий, вражений стражданнями народу, весь час поривався до розширення теми, розмірковувань, ліричних відступів, — до авторської участі в громадді великих подій.

Нехай вибачливий читач, мій сучасник і друг, не нарікає, коли вирощене мною невелике дерево не цілком гіллясте і струнке, коли багато гілок тільки відчувається, не встигнувши ще вирости серед небачених пожарів і катастрофічного грому гармат, що стрясають сьогодні нашу землю.

В моїй свідомості все тут написано — тільки прозора основа великої майбутньої книги боротьби мого народу за визволення з-під ярма гітлеризму.

Якщо внаслідок гостроти моїх переживань, сумнівів чи помилок серця які-небудь міркування мої виявляться несвоєчасними, чи занадто гіркими, чи не досить урівноваженими іншими міркуваннями, то це, можливо, так і є.

Тоді прошу читача незлобливо виправити мене своєю доброю порадою.

У садочку біля чистої хатини, серед квітів, бджіл, дітвори та домашнього птаства, за столом у тихий літній день сиділа, мов на картині, родина колгоспника Лавріна Запорожця і тихо співала «Ой піду я до роду гуляти». Це була пісня матрина. Пісня була весела і журна одночасово, як і життя людське. Мати Тетяна Запорожчиха любила її співати раз чи два на рік, коли по великих трудах і повсякденних турботах десь було з якоїсь гарної нагоди доводилося пригублювати чарчину. Діти дивилися на свою добру матір і величали її.

Шумить, гуде Тополівка.¹

До Лавріна Запорожця приїхали гості.

«Ой, у мене увесь рід багатий. А у мене увесь рід багатий. Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий», — співала Тетяна, зворушливо хитаючи головою у такт своїй пісні.

Один. Роман Запорожець.

«Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий», — співає молодий лейтенант прикордонних військ Роман Запорожець з великою шаблею і заслугою на грудях.

Другий — Іван, воїн.

«Буде мене часто частувати. Буде мене часто частувати», — співає, притулившись до матиного плеча, артилерист Іван з прикордону.

Третій — славний чорноморець Савка Запорожець.

«Сюди-туди — он куди, часто частувати», — співає вдвох із батьком третій Запорожченко, Савка-чорноморець. А над ними сяє божественна біла борода діда Демида, що теж був колись чорноморцем, та вже не співає, а тільки похитує головою й плаче од зворушення і глибоких своїх нужденних і злиденних літ.

Хочеться діду Демиду осідлати коня вороного, хочеться їхати в чисте поле літа доганяти. Та не вернуться вже літа, не доженуть коні.

Четвертий — Григорій, майстер урожаю.

Агроном Григорій Лаврінович Запорожець у гарному цивільному вбранні. Окуляри на носі, «Знак Пошани» на грудях, у руці стеблина — знак влади над всім, що росте.

У п'ятого сина діточки зелені.

Співає, легко посміхаючись, п'ятий Запорожець, Трохим, обнімаючи трьох маленьких дітей — двох хлопчиків і одну дівчинку, — та у жінки двоє.

І дочка Олеся — всьому роду втіха.

Тиха, без єдиної хмаринки на чолі, майстриця квітів, чарівних вишивок і пісень. Всі співали. Багато думок промайнуло у матері. Усе життя ніби проплило перед очима. І материнське горе, і радощі, і турботи, і невпинна праця на велику родину з дрібними діточками, на громаду, на державу. Та повиростали непомітно сини, порозліталися на всі сторони, добра слава пішла по світу про синів, що показали себе і в зброї, і в науці, і в звичайних трудах над землею.

¹ Тут і далі поновлені купюри подаються курсивним текстом.

І ось з'їхались нарешті вони до рідної хати, щоб ушанувати її материнську старість — п'ятдесят, та ще й п'ять років! Зворушена до краю своїм оцим дорогим святом, піснями і всіма плодами свого простого робочого життя, добра і щедра мати, взявши чарчину, що легенько тремтіла в її маленькій сухій руці, подивилася на своїх дітей:

— Спасибі вам, діточки, що побачила вас укупі хоч раз за стільки літ. Все ніколи та ніколи, широкий світ настав.

Пошли ж вам, Боже, щасливу долю та сили в руки, щоб виповнити свій довг перед миром, щоб возвеличити трудами красну землю нашу українську, аби цвіла вона багатствами і згодою, а вам, мої діточки, і тобі, доню, і вам, синочки...

— ...Синочки мої, сини! Діточки мої! А Боже мій, Боже мій! Ой, прощавайте, прощавайте, діти мої...

Ще якісь жалібні слова промовляла Тетяна, біжучи за синами, та вже не було її чути. Уже потонули слова її в морі людського плачу й скорбот, у розлуках, у реві моторів. Множество людей виходило з села на війну.

Одірвався Трохим Запорожець од жінки. Плаче жінка гіркими сльозами, плачуть діти в ногах: «Ой тату, тату!» Побіг Трохим за братами. Повіз старий Запорожець п'ять синів на війну.

Від'їжджають по шляху на схід грузовики з множеством далекого старого й молодого закуреного жіноцтва, дітей, ветхих дідів і баб, всіляких речей і деяких військових чи не військових, хто їх знає. Вони оглядаються назад на захід у тривозі. Їм хочеться їхати все швидше й швидше.

— А куди ж вони ото їдуть, бодай їм добра не було! Щоб вони бігли й не переставали! Та нащо ж їх везуть ото машинами? Може б, машини та на щось інше пригодилися! Тьфу! — лютувала Мотря у городі, сапаючи картоплю.

— Слухайте, чому вони не тікають? Ви бачите? Вони не тікають?

— Ну, ясно. Чого ж їм тікати? Вони ждуть німців.

— Ах! Ну, ми ще повернемося! — розмовляли на грузовиках утікачі, дивлячись на селян, прив'язаних тисячолітніми узами до землі.

Біля холодної криниці край села під вербою стояла Олеся, смутна й тиха, як і всі дівчата в ті часи на нашій, на кривавій

Україні. Пили бійці воду у неї з відра і відходили собі далі на схід:

— Будь здорова, дівчино. Будь щаслива, дівчино... Будь здорова...

Ревли по шляхах грузовики без кінця й краю, везли втікачів. У важкому смутку оглядалися стомлені втікачі назад. Усе, що не їхало з ними, починало здаватися їм ворожим, і страх заповнював їхні душі, і приховане зло, і мовчазний відчай.

— А бодай же вони їхали та й не переставали! Та щоб же вони котилися бубоном! На кого ж ви нас, нещасних, покидаєте? — перегукувалися в городі Тетяна Запорожчиха з Мотрею, сапаючи картоплю, поки не прострочило Тетяну кулеметом з ворожого літака.

Горять жита на многі кілометри, палають, топчуться людьми, підводами.

І ярина толочиться množеством тисяч бездомних коней і корів. Бредуть корови, вівці, коні без числа і краю.

Вершники біжать великими житами, оглядаючись назад, на чорне димне небо. Ревуть аероплани. Мечуть бомби. Розсипаються вершники по полю, мов птиці.

Пролітають над Олесею ворожі літаки. Бомбардують шлях. Вершники шарахнулись на всі боки. Крик, і плач, і височенний зойк поранених коней. Страшно Олесі.

Ревуть бики од пахощів кривавих і риють землю рогом коло забитих напарників своїх рогатих.

Ворожі літаки бомбардують міст. Великі водяні стовпи розтинають річку. Плигають люди в воду. Спинив Запорожець коней. Кинулись брати врозтіч, упали додолу. Один тільки Савка остався на возі та батько.

— Падай, Савко, падай!

— А чого б я падав? Їдем на війну та будем од першої бомби падать, — сказав веселий Савка і впав мертвим. Брати до Савки:

— Савко!

А батько зблід:

— Прощайте, хлопці! Мерщій за міст. А ми з Савкою додому!

Ударив старий Запорожець по конях, вискочив у поле і понісся житами, яриною назад, назад до рідної Тополівки. Летять коні житом-яриною, а Лаврін притулився до мертвих синових грудей і заплакав уголос.

Аж ось спинили німецькі диверсанти коней. Викинули Савку в жито. Дали Лавріну сигарету, сіли на воза та й поїхали, співаючи і сміючись, до сусіднього села.

Олеся дивилась на шлях. Вона не була звичайною дівчиною. Вона була красива і чепурна. Олесєю пишалася вся округа. Бувало, після роботи, вечорами, вона, як птиця, ну так же багато співала коло хати на все село, так голосно і так прекрасно, як, мабуть, і не снилося ні одній припудреній артистці з орденами. А вишивки Олесі висіли на стінах під склом в європейських музеях: в Лондоні, в музеї Альберт-Вікторія, в Парижі, в Мюнхені і Нью-Йорку, хоч вона про це й не знала. Учила її мати всьому. Була Олеся тонкою, обдарованою натурою, тактовною, доброю, роботящою і бездоганно вихованою хорошим чесним родом. Легковажні хлопці трохи соромились Олесі, вважаючи її за горду і неприступну...

Пили бійці воду і похмуро проходили далі. Вона вже ні про що не питала їх. Вона жадібно вдивлялась в кожне лице і в кожних очах читала сум. Величезне, значно більше, ніж може вмістити людська душа, горе упало на народ, придумало його, погнало.

— Будь здорова, дівчино. Бувай щаслива, — сказали їй троє утомлених артилеристів і пішли од криниці. На Олесю нахлинула хвиля такого гострого болючого жалю до себе, що в неї нестерпно защеміло в горлі. Олеся глянула назад. Людей поменшало. Де-не-де людина.

«Останні йдуть, — подумала Олеся. — Невже останні?» І рішилася вона на крок нечуваний, небачений ні в її селі ніколи, ні в усім її народі. На вчинок надзвичайний, від одної згадки про який у неї захолонуло і спинилося серце. На вчинок грізний, що підказав їй грізний, надзвичайний час. Що кинуло її на цей учинок? Що наштовхнуло? Глибина інстинкту роду, підсвідома мудрість, що з'являються на допомогу людині в грізні часи, коли розум холоне і не встигає усвідомити небезпеку, і спитати нікого, і грізний час летить лавиною згори.

До Олесі підійшов один з останніх бійців, танкіст Василь Кравчина, аж з-під Кам'янця-Подільського, і пожадливо припав до відра. Був він добрий кремезний юнак. Одежа вся в пилу і поті. На рукаві й спині пропалена сорочка на пожарах. Здорові темні руки, патьоки на шиї і скронях і зморшки на чолі також не по літах.

— Спасибі, дівчино. Прощай, — промовив він, одриваючись од відра.

— Щаслива путь... постій... Слухай, — сказала Олеся тихо, дивлячись на танкіста глибокими скорбними очима. — Я тебе щось попрошу.

— Мене? Що мене просити? — поглянув на неї танкіст, і надзвичайний вигляд Олесі прикував його на мить до себе. — Що ти, дівчино?

— Слухай, — сказала Олеся, — переночуй зі мною. Вже настає ніч... коли ще можна, чуєш?.. — Вона поставила відро і підійшла до нього: — Я дівчина. Я знаю, прийдуть німці завтра чи післязавтра, замучать мене, поругаються наді мною. А я так цього боюсь, прошу тебе, нехай ти... переночуй зі мною... — При останніх словах голос Олесі затремтів і неначе погас.

— Я не можу ночувати з тобою, — сказав Кравчина чесно і одверто. — Я в танку горів позавчора під бомбами. Я не герой.

— Ти наш.

— Я одступаю. Тікаю. Броня тонка. Я покидаю тебе. Пойми мій сором. Я не герой.

— Ти нещасний. І я нещасна. Пойми ж і ти мене. Глянь, що робиться. Я хочу згадувати тебе усе життя, а не отих мерців, що вже пливають Десною. Останься, правда!

Олеся дивилася на нього з такою довірою, з такою болючою мольбою, що він умовк і не зводив з неї очей. Він дивився на неї, чужу, невідому, випадкову, аби ніколи вже потім ні на одну годину нігде не забути її, аби понести її, оцю дівчину, в своєму серці через усі бої, через усі вогні.

— Ну, як же? Ну, добре...

— Ото моя хата.

— А де твої батьки? — раптом збагнув він.

— Батько братів повіз, а мати поранена в лікарні.

Якусь хвилину вони стояли одне перед одним у хатньому присмерку мовчки і не знали, куди рухатись. Вони були незаймані обоє.

— Сідай, посидь у мене за столом, — сказала Олеся тихо і взяла його обома руками за руку. — Їсти хочеш? Ну, хоч трошки, прошу тебе... Може, помиєшся з дороги, помийся?

Вона подала йому чистий рушник. Василь скинув сорочку і став митися над шапником. Олеся злила йому холодної води на руки, потім на голову. Він почував, як спливали з нього дорожня курява і піт.

Потім він роззувся і, добре помивши ноги, присів на лавку край стола. Якийсь хвилюючий сором все ж таки сковував і не покидав його, а її неначе ні. Вона і соромилась, і ні. Вона ходила по хаті, носила йому до столу страви. Вона сповняла свій, одній лиш їй начертаний начебто закон.

Вони щось їли удвох і уникали читати бажання одне у одного в очах, та чи й було воно, і говорили все про те про се, соромлячись мовчання. Часом вони стрічались очима, коли рвалася нитка розмови, і тоді вони переставали дихати й жувати їжу. Вони ніби кам'яніли обоє і вдивлялися одне у одного до дна. Коли отак їм стало нічим дихать раз, Олеся застогнала вся і притулила руки до грудей.

— Ой Боже мій! Що ж воно буде з нами?

Коли у хаті стало темно, вона зважилась перша. Підійшла до полу і довго-довго слала мовчки чисту полотняну постіль. Вона виймала з матеріної скрині нові рядна, напірначі, рушник, поклала дві подушки рядом, задумавшись на мить, і принесла знадвору квітів.

Тихо було в хаті. Тільки далеко десь гупали важкі гармати та часом торохтів у небі далекий чужий самолёт.

— Не дивись на мене, — попросила Олеся і, важко зітхаючи, одягла нову сорочку. Василь чув, як стугоніло його серце.

— Як у мене б'ється серце...

— І у мене, — сказала тихо Олеся. — Ой... Іди сюди.

Вона стояла коло ліжка у довгій мережаній сорочці. Місяць освітлював її з вікна.

— Як тебе звуть?

— Василь.

— А мене Олеся. Дай руку.

Вона притулила його руку до свого серця.

— Я ніколи тебе не забуду, — сказала вона журно і строго і поцілувала Василя в щоку коротким холодним, немов дитячим, поцілунком.

— Скажи і ти оці слова.

Василь повторив слова і сам не пізнав свого голосу, такий він був низький і урочистий. Василь прозвучав увесь, усім своїм єством, як дзвін.

Раптом задзеленчали шибки. Низько над самою хатою проревла страшним ревом велика згряя ворожих літаків. Загриміли бомби на шляху за селом.

— Прощайте! — лунав десь здалека голос парубка.

— Ой діточки ж мої, діточки... — жалібно голосила понад шляхом розлука.

Вони довго лежали мовчки, прислухаючись мимоволі до криків. Потім Олеся розказала Василю, що це плаче її тітка Мотря, у якої забрано вже до армії чотирьох синів.

— А це вже п'ятий прощається, Іван, — останній.

— Так, — зітхнув Василь, — як гарно ти пахнеш любистком.

— А ти, коли дишеш, пахнеш огірками, огірковим листом.

— І ти...

— І ти... — прошептала Олеся.

Хтось стукав у двері сусідньої хати.

— Хто тут? — почувся глухий голос.

— Це ми, тату, ми! — стогнуть сини під дверима. Прочинилися двері. На порозі літній чоловік Купріян Хуторний.

— Захитники отечества?

— Все пропало, тату. Пустіть.

— Не пущу. Я царя захищав. А ви свою владу одстояти не можете.

— Броня тонка, тату!

— Брешете, дезертири! — І Купріян грюкнув дверима.

Упав тоді один на призьбу під вікно і гірко заридав.

А другий під дверима:

— У нас, тату, генерал пропав. Застрелився, бодай його сира земля не прийняла. Розгубились ми.

— Ідіть до полковника!

— Не знаємо, де він, чорт би його душу забрав нехай.

— Ідіть, доганяйте.

— Мости, тату, зірвані. Плавати не вмієм.

Вони вдивлялись одне в одного широко розчиненими очима:

— Так тебе зовуть Василь?

— Так.

— Василь, Василик, а я Олеся. Поцілуй мене, Васиliku. Я така щаслива.

— А чого ти плачеш?

— Ні, я не плачу. Так мені гарно.

— Рідна моя. Чого ж ти плачеш?

— Це ж ти плачеш, Василицу. Ти не забудеш мене?

Палали жита і села на темному обрії. Брели по темному полі череди бездомні. Якись вершники пролітали темними шляхами.

Прокляті люди падали на парашутах в жито. Щось кричало, та одинока жінка плакала з дітьми на шляху над убитою коровою.

Вони вірили і не вірили, що вони вже чоловік і жінка.

— Знаєш, Василицу, — шептала Олеся, нахилиючись над його лицем, — коли б ми жили, коли б сталося так, що ми житимем двоє, ми ніколи за все наше життя не скажем одне одному поганого слова. Правда?

— Правда.

— Ми навіть не подумаємо злого. Правда?

— Правда.

— Правда?

— Правда.

— Ми будемо так ладно жити, як ніхто в світі. Правда?

— Так.

— Ти не забудеш мене?

— Ні.

— Ти найдеш, одвоюєш мене?

— Найду, одвоюю тебе.

Неначе зійшлися століття простої народної любові, що сіє дітей на нашій родючій землі. Зійшлися століття горючих прощань української дівчини-жінки, оспіваної в журних піснях народу.

Почало світати. Пом'якшали тіні у хаті, і прощання протирало вже свої очі десь там, у сінях за дверима.

— Кажи мені ще, Василицу, красиві слова, кажи, — припадала Олеся до Василевого плеча. — Уже кінчається ніч. Вже скоро прощатись пора.

— Слухай, Олесю...

Довго говорили вони на світанку. Вони ніби вирости обоє за цю ніч. А невблаганна неминучість розлуки ніби освітлювала особливим світлом їх почуття.

Перед ними за цю ніч розчинилося неначе нове бачення речей, сумне, але ясне і чітке, і ясними, чіткими були його,

Василеві, слова, що їх він у собі ніколи неначе й не сподівався знайти.

— Ні, я не забуду тебе, Олесю. Не забуду ні тебе, ні твоєї хати, ні криниці під вербою... Яка б ти не була, я вернусь до тебе. Хай ти будеш чорна, і хвора, і понівечена ворогом, хай посивієш ти від горя і сліз і побіліє твоя коса, хай ритимеш ти шанці проти мене, і плестимеш колючі німецькі дроти проти мене, і сіятимеш для ворога хліб під нагаями, ти зостанешся для мене прекрасною, як і зараз прекрасна ти. Якщо ж бо в розпачі ти проклинатимеш мене і всіх, що кинули тебе і на Дніпрі не вмерли, простив я тебе наперед, така вже наша доля, і ти мене прости, — сказав схвильовано Василь, дивуючись своїм надзвичайним словам.

— Прощаю, — сказала Олеся, — тільки найди мене.

— Найду, — сказав Василь, пригортаючи її до себе своїми сильними великими руками. — Коли ж так станеться, що не найду, — може, уб'ють мене, чи вибухну я десь, мо', на фугасах і розлечуся шматтям по полю, так що і кісток моїх не знайдуть для могили, я все одно вернусь до тебе! Я пам'ятником стану з бронзи у твоїм селі, отам ось за вікном! Я зрозумів, Олесю, — стежка назад до тебе є одна, один є шлях. Шлях героїства. Треба бути героєм і ненавидіти ворога... Олесю, — сказав Василь, подумавши трохи, — який же непотрібний, млявий прийшов я вчора до твоєї хати.

— Я тебе простила.

— Я бачу. По великості жіночої душі своєї. Ти, Олесю, відкрила мені світ.

Вони розійшлися ранком рано-рано, до схід сонця, у холодній росі, коло перелазу за садком.

Гітлерівці входили в село, в'їжджали на мотоциклах, автомобілях, на гарматах, на танках, веселі і вдоволені. Засмалені сонцем, закурені, мокрі од поту обличчя вилискували радістю і здоров'ям. Грали на губних гармошках, окаринах і трикутничках щось німецьке.

Чимало солдатів ішло зовсім без зброї, обнявшись парами, трійками, і весело насвистували. Але більшість їла що попало: огірки, яблука, груші, сливи, хліб.

— Здравствуй, матка! Харашо! — кричав білявий солдат в бік хати, побачивши хазяйку.

Люди дивились у вікна.

— Глянь, сміються! — показувала одна жінка другій. — Дивись, які привітненькі! Сміються і «драстуйте» кажуть ... Ай...

Солдат висадив двері носакон і ввійшов до хати:

— Здрастуй, матка! Молока, пожалуйста!

Ріжуть свиню.

Другу.

Третю.

— Хайль Гітлер!!!

Висаджують сінешні двері.

Обережно відчиняють хатні двері.

— Дозвольте, ферцайєн біте, можна?

П'ють молоко.

Їдять.

— Скажи, матко, за кого ти — за Гітлера чи за Сталіна? — спитав літню жінку солдат, одірвавшись од великої гладишки молока. Молоде лице його було привітним і лагідним.

— Як хочте, голубчику, вбийте мене, тільки мені Сталін краще, — сказала простодушна жінка.

— Очень карош! — сказав, усміхаючись, німець. Допивши молоко, він витяг з кишені револьвер і між іншим застрілив небогу.

— Прошу помити, — сказав веселий голий німець, кидаючи жінці всю свою одягу.

— Не буду мити, хай тебе причина обмиє, безстидна скотина... Тьфу! — не витримала ображена літня жінка і вхопила рогача. Кинув і другий німець одягу. А перший вже простяг руку до парабелума.

— Мамо, мовчіть, бо вб'є, мамо! — кинувся до матері її син дезертир. — Простіте, господа... Мийте, мамо!

— Ой, щоб же я, мій синочку, та на лавку тебе обмила... — заголосила мати.

— Тато, корову повели з двора! — вбігла до хати дівчина Христа.

— Ну й що ж, — сказав Купріян. — Це вам не свої. Раз уже нас завойовано, їхнє право. Ще не те буде, — поглянув він у бік синів. — Ще й вас поженуть, як биків на бойню, ще будете ви один одного пороти та стріляти, коли не вмiли шануватися. Буде ще вас і по Німеччинах, і по Туреччинах.

— А, видумуйте! — крутнув з досади менший син Павло і вискочив з сіней. Вздовж города провулком біг переляканий в смерть його товариш Гаркавенко Іван, а за Іваном німці.

— Гальт! Гальт! — та давай стріляти. Іван за хлів, в другий провулок, а з провулка Павло.

— Куди?

— Тікай! Убивають!

— Гальт!

Піймали обох. Автомати до черева та по морді обох.

— Хто ви? Дезертири?

— Дезертири...

— Шпіони? Да?

— Да...

— Ви розвідники? Кажіть, розвідники ви? Так?

— Так... ні... Так! — белькотіли перелякані хлопці кінчики

запитань.

Фашисти добре понабивали їх обох, потім дали їм гвинтівки і поставили стерегти гармати.

Олеся сиділа нерухома край стола і дивилась на подушку, на слід Василевої голови. Вона була кам'яна, і коли на порозі з'явився батько, Лаврін Запорожець, з мертвим Савкою на руках, вона не чула. І лише коли батько погукав її, вона прокинулася і впала додолу.

— Тату!!!

У Києві бенкетувало офіцерство Адольфа Гітлера. Сам гауляйтер Кох прилетів до столиці України для декларації імперських гордих цілей в отсій неймовірно багатій і щедрій країні.

Свою промову новопризначений чорний отаман України Еріх Кох почав без вступу, з найвищої ноти. Це була слава Гітлеру, слава нації, слава могутньому фашистському солдатству, що несе стару імператрицю — смерть — «нікчемному, млявому слов'янству».

Смерть слов'янству, смерть більшовизму, демократичній розпусті і огидній претенціозності різних меншостей. Смерть єврейству!

Офіцерські душі не витримали пафосу тотальних закликів. Вони вибухали в тевтонських грудях і роздирали горлянки грізними криками.

Крики доходили до стогону й хрипу. Пристрасне вояцтво вигавкувало своє захоплення в такому динамічному пароксизмі, що великий реконструктор Східної Європи Еріх

Кох скоро потонув у вигуках. Його слів уже не можна було розібрати.

— Хайль! Хайль! Хайль!

Ще хвилина — і Кох почав гавкати.

З усіх радіостанцій Берліна, Братислави, Праги, Парижа, Будапешта, Рима, Токію, по всьому світу транслювалася промова Ерїха Коха, щоб знало все солдатство, всі німці, німецькі друзі, васали й раби, які перспективи відкрилися перед солдатом на Україні. Сорок п'ять гектарів на душу! От що значить іти вперед, коли тебе веде Гітлер!

— На безмежних просторах України, якою я керую з доручення фюрера, є неосяжні простори для всіх солдатів! Тут, на Україні, є місце для кожного, хто хоче. Ви знаєте про незміряні, багатства цієї країни. Ви можете мені повірити, що я витягну з цієї країни все, я витягну з неї останнє, щоб тільки забезпечити всіх вас і ваших рідних... Хайль Гітлер!..

— Хайль! Хайль! Хайль! — лунає переможний рев...

Над пам'ятником Володимиру в Києві.

Над Богданом Хмельницьким.

Над шибеницями, над Дніпром...

Після промови Коха офіцерство кинулося їсти і пити.

— Цю землю можна їсти! На! Їж! Я хочу дивитися на тебе, сину мій, як на символ свого буття отут! — Ернст фон Крауз, старий полковник німецької розвідки, простяг своєму сину лейтенанту Людвігу Краузу жменя землі. Людвіг стиснув землю в жмені і лизнув її язиком. Це був расовий гітлерівський пес останньої формації, жорстокий, лихий мерзотник, герой шибениць, масових палійств і гвалтувань.

Цей темний неук не раз ошарашував навіть свого старого вовка-батька одчайдушною своєю рішучістю і брутальною винахідливістю в розправах з ворогами імперії. Часом старий Крауз жахався свого виродка, проте німецька батьківська сентиментальність і давня жадібність мрійника завоювань заспокоювали його і радували. Ернст фон Крауз зневажав Гітлера, але він визнавав його цілковито. Хіба ж не Гітлер з мільйонами оцих білявих пустунів Людвігів привів його через всю Європу на Україну?

— Україна! Україна! — хрипів Людвіг, оглядаючись навколо. Водянисті очі його світилися захопленням.

Вони стояли серед поля край дороги в побитому житі. На дорозі стояло їх авто.

— О, страшна земля... — задумавсь раптом старий Крауз.

— Фатер!

— Не гарячись! Ти думаєш, уже все скінчено. Не так просто. Це народ...

— Ми знищимо його.

— Хлопчику мій, я тікав уже од них в підштаниках у вісімнадцятому році.

— Час інший, фатер! — Вони йшли по полю.

— Час інший, а народ той же. Я вивчив його історію. Їх життєздатність і зневага до смерті безмежні.

— О!

— Хай наші ідіоти брешуть у газетах які завгодно дурниці про їхню тупість і твариняче ставлення до смерті, ми з тобою повинні знати правду.

— Хайль Гітлер!

— Людвігу, не вигукуй мені цієї дурниці, хоч коли ми вдвох.

— Фатер, наш фюрер, наш нацизм учить нас...

— Хлопчику, нацизм не має серйозного значення, поскільки у нацистів, щоб ти знав, нема фактично ніяких ідей. Це сліпа сила, щось вроді надзвичайної грозової хмари. Це сліпе чудо, нечуваний казус європейської дурної політики. Ти розумієш? І для нас, розумних німців, вся ця дивовижна ситуація фактично зводиться до вміння скористати чудом. Франція, Бельгія, Голландія, все, що нацисти завоювали, — дурниці, бульки на воді... Ось! — викрикнув Крауз, ткнувши пальцем додолу. — Оце наше! Тут ми мусимо умерти, але...

— Хайль!

— Людвіг!

— Фатер!

— Ти думаєш, вони вже знищені!

— Йа!..

— О!.. Ні!.. Так не підкорятися і так умирати, як умирають українці, можуть лише люди високої марки. Коли я дивлюсь на їхню смерть, я завжди тремчу од жаху... Глянь! — сказав старий Крауз, обертаючись вбік. Вони проїздили через село, де на площі солдати якраз вішали людей.

— Гальт! — гукнув Ернст фон Крауз. Машина стала. Кати, що збиралися вішати старого пасічника Запорожця, застигли перед фон Краузом, що підійшов до шибениці.

— Хайль Гітлер!

— Хайль Гітлер!

— Бандити?

— Йаволь, гер полковник! Його бджоли закутали на смерть чотирьох наших зольдат.

— Да? О швайнерай! Дивись, Людвіг, він надіває на себе петлю.

— Фатер... Дас іст унмегліх!

— А-а... Слухай... — звернувся фон Крауз до старого Запорожця. — Цей офіцер хоче знати, що ти думаєш перед смертю?

— Світ здурів, то й бджоли подуріли. Почали всяке г... кусать, — сказав Демид. — А думаю я, що погані ваші діла, раз уже ви боїтесь таких, як я. Діло ваше програне.

— Але я стою на твоїй території і вішаю тебе, — сказав Крауз.

— Ну що ж? Повісиш та й утечеш. Така вже твоя слава... Знаю я про тебе одну прикмету...

— Ну?

— Ну не скажу.

— Скажи, я подарую тобі життя. Я обсиплю тебе грішми.

— Іди, хай тебе болячками обсипле. Іди, не заслоняй мені села, глупак.

— Чув? — звернувся зблідлий фон Крауз до свого сина.

— Фатер! Я починаю тебе розуміти. Це страшно, — прошептав Людвіг, хворобливо всміхаючись.

— А, посіпаки! Потяглися, щоб вам добра не було! — закричав раптом старий Демид Запорожець, побачивши, як проходила повз нього велика група військовополонених оточенців. — Не встигла війна початися, вже здалися, покидали зброю! Вже повзете в неволю. А ворог з жінками регоче... Вішайте мене, душогуби! Щоб бодай хоч не бачили мої старі очі...

— Фатер, що він каже?

— Ай...

— Вішай, кате! Чого злякавсь?!

Ернст фон Крауз махнув рукою і одвернувся. Людвіг дививсь на шибеницю майже непритомний.

— О фатер! — оглядався Людвіг. Вони знову їхали в машині.

— Їх не можна підкорити. Їх треба знищити. «Не передувшивши бджіл, не їсти меду», — як казав їхній король Данило в XIII столітті.

— О!

— Але, Людвігу, ти мусиш знати: у цього народу є нічим і ніколи не прикрита ахіллесова п'ята. Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному незгоди навіть в ім'я інтересів загальних, високих. У них немає державного інстинкту... Ти знаєш, вони не вивчають історії. Дивовижно. Вони вже двадцять п'ять літ живуть негативними лозунгами одкидання Бога, власності, сім'ї, дружби! У них від слова «нація» остався тільки прикметник. У них немає вічних істин. Тому серед них так багато зрадників... От ключ до скриньки, де схована їхня загибель. Нам ні для чого знищувати їх усіх. Ти знаєш, якщо ми з тобою будемо розумні, вони самі знищать один одного.

— Йа, фатер! Ми будемо нищити їх, лише поскільки кожний солдат мусить убить ворога і позбавить честі ворогиню. Я зрозумів тебе. Дальше вони самі будуть нищити один одного! Я розділю їх, куплю, розбещу!

— Я бачу, хлопчику, тебе дечому навчили. Їх треба розбити, поки вони не очухались од своїх помилок. Якщо ж не встигнем — ми пропали.

— Фатер, я їх озброю! Я дам одному брату зброю, другому ні, от вони й вороги до смерті!

У колгоспника Купріяна Хуторного в клуні зібрались сусіди, здебільшого товариші Купріянових синів Миколая й Павла, що не знайшли в собі сили пройти мимо рідних хат і, кинувши велике товариство, приплелись додому на горе батькам і собі. Клуня перетворилась у своєрідний клуб загублених душ. Тут пилася горілка, гралося в карти, проклиналися доля і все на світі. І ніщо вже нікому не помагало. Сум і темний розпач у присмерку клуні повис над людьми, мов туман.

— Ай-яй-яй-яй-яй, що ж це ми наробили, товариші!

— Та не вий. Чого заскиглив? Не труї мені душу.

— Ай!..

— Як же воно це сталося, скажіть мені?

— На, випий!

— Не хочу. Не хочу... Вернуться наші, постріляють, видно, як собак.

— Е, жди тепер наших.

— Куди там.

— А може?..

— Ні. Пропало все.

— Вернуться.

— Ні.

— Не вернуться.

— Ну й що ж воно буде оце?.. На!

— Не хочу. От п'ю й не п'янію. Закушую і не маю смаку.

Все, як трава. Все однакове. Все!

— Он повзуть. Ай-яй-яй.

— Ну, пропали.

— Раби.

— Хто?

— Ми... Оце євреїв у городах поб'ють та й за нас візьмуться.

— Ось будете ще ви самі один одного бити, — вмішався в розмову старий Купріян.

— Ну?

— Побачите.

— Я чув, що земля буде індивідуальна, наша.

— Земля наша, та ми вже не наші.

— Чого? Кажуть, тепер Україна буде самостоятельна, — сказав хтось.

— Україна якась, мо', й буде, та вас чорт матиме. Роздвоїлися, дурноголові. Узнаєте тепер, — сказав Купріян.

— Так що ж його робити, дядьку?

— Доганяйте армію. Біжіть, може, ще не пізно. Бо горе вам буде.

Раптом одчинились ворота, і в клуню вбігла перелякана дочка Купріяна Христя.

— Тату, Павло в поліції! Уже з рушницею!

— Павло?

— Он іде до хати!

Купріян Хуторний немов скам'янів. Збентежилась трохи й решта.

— Гляньте, Павло і Гаркавий Іван!

Павло з Іваном ввійшли в клуню з німецькими рушницями в руках.

— Здрастуй, поліціант! Моє поштеніє! — усміхнувсь Купріян, немов випивши чарку гіркої отрути.

— Я не поліціант. Я охорона порядку, — промовив Павло нові чужі слова.

— Порядку? Якого порядку? Кого охороняти і від кого? Ти, сукин ти син нехай. Блазень! — Купріян кинувся до сина з кулаками.

— Стійте! — затулився німецькою гвинтівкою Павло.

— Тату! — кинулась до батька Христа.

— Ну годі, тату, — вмішався й старший син Миколай. Він був поранений у руку й сильно страждав.

— Не прикасайтесь до цієї зброї! — крикнув несамовито Павло, переляканий несподіваним поворотом діла.

Купріян вдивлявся в Павла, і тяжкий батьківський гнів піднімався в його душі.

— А-а! Священна зброя. Недоторканна. Гітлерова...

— А сталінська де? Де та зброя, на яку я двадцять років витрачав свої копійки трудові? Де, я тебе питаю?

— Ну, тату, заспокойтесь, тату! — знову кинулась до батька Христа.

— Та не дуже там просторікуйте, дядьку! — гули дезертири.

— Подумаєш, воїн!

— Броня тонка, дядьку! Тонка броня!

— Пішов би, спробував.

— Пробував. Царя захищав, не тікав! — розсердився Купріян. — Кому ти присягав? — звернувся він до Павла.

— Тепер Бога нема! — гукнув один з гультяїв.

— Брешете, есть! Батьківщина!

— Так про це не було мови. Обучали класам. Обратно ж, усі побігли, — виправдовувався Павло.

— А ти чому не побіг? Чого ти сюди приплентався, сукин ти син нехай? Охороняти німців од батька й брата? Миколай! — обернувся старий Купріян до старшого сина. — Ось твій сторож. Бережись! Сторож-брат — це тобі не шутка.

— Я не хотів цього...

— Так нащо ти взяв? — спитала Христа.

— Вони силою дали мені, під страхом смерті.

— Морди понабивали, — підтримав Іван Гаркавенко.

— Ага, злякався! Під страхом смерті свою зброю кинув. Під страхом смерті за Гітлерову взявсь? Так!.. От виховали! Коли ж це було видно, щоб у Хуторних був страх смерті? Щоб Хуторні боялися крові? Щоб...

— Дайте мені сказати, тату!

— Говори.

— Спочатку в мене була думка одмовитись і вмерти.

— Ну?

— А потім я подумав: хтось же її да візьме. Раз уже так сталося, раз уже світ перемінівся, комусь же, видно, треба цю зброю брати, будь вона проклята нехай!

— Так. Так ти перший за неї вчепився? Перший поліцай фашизму Павло Хуторний! О страмота!

— Не дратуйте мене, тату!

— Павло!

— Пам'ятай, сину: не пролив ти крові ворога в грізну лиху годину, проллеш батькову і братову проллеш!

— Ну годі, дядьку!

— Купріян Михайлович!

— Та годі вам. Якось воно обійдеться. Живуть же люди... — утішали старого дезертири.

— Кидай зброю! — спалахнув Купріян і несподівано схопив за гвинтівку. Раптом прогримів постріл, і смертельно поранений Купріян упав з тяжким стогоном додолу.

— Гальт! Руки вгору! Виходь! — гукнув німецький єфрейтор, з'явившись на порозі якраз в момент пострілу.

— Тікай, Миколо, — гукнув Купріян.

Христя кинулась до свого нещасного батька.

— Доню моя... Моя дорога... Моя дорога квіточко. Оце наша гірка слава. Наш талан...

Микола вискочив з клуні, збивши з ніг єфрейтора ударом кулака, і кинувсь тікати городами. За ним побігло й трое дезертирів, що сиділи окремою компанією під клунею на колодах. Вони чули постріл і крики і побігли за Миколаєм, не знаючи гаразд, що й трапилось. Услід їм пролунало кілька пострілів.

Пробігли втікачі через городи, соняшники, через леваду, гречку. Вже недалеко й ліс у яру. Стали, оглянулись.

— Що ж його робити?

— Тікаймо до лісу! Кажуть, там десь партизани!

— А може, той... ай-ай-ай! Глянь!

— Он уже біжать, гляньте! Он-он-он! Женуться!

— Та ні?!

— Вони, їй-бо, вони... Миколай! Будь ти неладне нехай!

— А, ходім додому. Чого ж ми тут стоїмо справді?

— А що? Хіба ми що?

— Та ми ж нічого. Ну, стоїмо.

— А чого тікав?

— Та хто його знає? Побіг, то й тікав. А ти чого?

— Та й я ж отак... Миколай!..

Микола оглянувся. Товариші стояли далеко позаду в нерішучості.

— Гей, хлопці! Не спиняйтесь, загинете!

— Га?

— Не спиняйтесь!

— Та ми, мабуть, вернемось додому? Чого, справді, бігти?

— Хіба ми що?

— Та ми ж нічого.

— Не стійте!

— Ні, Миколай! Остаємось!.. А справді, ну куди його тікати?

— І чого, справді?

— Га?! Чи як ви, хлопці?

— Та проживем яось!

— Поживем — побачим... поживем так!

— Не поживете! Не буде миру! — гукав Микола до хлопців. — Будете в ярмах землю орати! Та поженуть вас у неволю! Та стрілятимете один одного, як Павло батька, товариші!..

— Га?.. Ходімте, годі...

— Миру захотіли? Не буде вам миру. Не буде!

— Годі лякаться!.. Пішли?

— Пождіть... Га?

— Гойдатиметесь на шибеницях, та не вернеться доля! Проща-ай!

Довго дивилися хлопці услід Миколаю. Хто ж його знає, чи його йти, чи не йти. Замислились вони, опустивши голови, і рішили, очевидно, не йти.

У грізну велику годину життя свого народу не вистачило у них ні розуму, ні великості душі. Під тиском найтяжчих обставин не одійшли вони на схід зі своїм великим товариством, що йому потім судила доля здивувати світ своїми подвигами. Звиклі до типової безвідповідальності, позбавлені знання урочистої заборони і святості закликів, мляві їх природи не піднялися до висот розуміння ходу історії, що кликали їх до велетенського бою, до надзвичайного. І ніхто не став їм у пригоді з славних прадідів історії, великих воїнів, бо не вчили

їх історії. Не помогли їй близькі рідні герої революції, бо не шанували їх пам'ять у селі. Серед перших ударів долі загубили вони присягу свою, бо слово «священна» не дзвеніло в їх серцях урочистим дзвоном. Вони були духовно беззбройні, наївні й короткозорі. Суворая дійсність скоро розкрила їм очі. Широко востаннє розкрились вони, все побачили, та було вже пізно: повисли хлопці на німецькій шибениці рядочком, як стояли, на майдані в своєму безталанному селі.

І вішателі з Людвігом Краузом, сміючись і жартуючи, вже готували шибениці й для всієї компанії, що була в клуні при вбивстві Купріяна Хуторного. Людвіг був щасливий. Він діяв.

Уже вели побитих дезертирів і оточенців у синяках. Вже лупцювали їх конвоїри по чім попало на ходу.

— Ну, собако! Пропадеш же й ти! Ай! Пропадеш, батьковбивець!

— Иди, йди, — пробубонів Павло. Він був уже в числі конвоїрів.

— Ух ти, убийбатько! Іуда!

— Я не вбивав. Не мучте мене. Вони самі на кулю напорились!

— Га! А ми самі на шибеницю йдемо?! Через тебе, сучий сину!

— Я не знаю. Я не суддя вам. Я сторожа, мені приказано. Що я буду робить?!

— Рус! Замокни, свиня! — гаркнув німецький єфрейтор і ще раз оперезав бідолаха по спині.

Лаврін Запорожець швидко ввійшов у хату.

— Тату, ідіть мерщій на збори. Вони вас уб'ють, — промовила Олеся з сіней.

— Залиш мене, — глухо наказав Запорожець. Олеся хутко причинила двері. Упавши на тапчан у сінях, вона затушила.

Оставшись один, Запорожець зняв з покуття портрет Сталіна.

— Прощайте, товаришу. Не думали ми з вами, що так вийде, та сталося — не малою, великою кров'ю на [своїй] території, — тихо промовив він до портрета. — Що буде з народом нашим? Виживе він чи загине, що й сліду не стане ніякого? Розженуть його по каторгах та по лісах, байраках та гнилих болотах, як вовків сіромах, та натруять одне на одного, так що й живі завидуватимуть мертвим. Горе нам...

Народ безсмертний, ви казали, товаришу мій. Ой, важке наше безсмертя! Важка доля народна... чую смерть.

Почувся стук у двері.

— Прощайте, йдуть, — Лаврін повернув портрет до стіни й поставив долі.

— Іду!

Лаврін вийшов у сні.

— Тату! — кинулась до нього Олеся.

— Прощай, доню, — тихо промовив Лаврін і вийшов.

— Що це за аморальна область? — блиснув хижим оком полковник Ернст фон Крауз, поглядаючи на селян, що стояли перед ним на майдані. — Тікають старости в партизанські банди, тікають начальники поліції. Тут банда дезертирів нападає на поліцая Павла Хуторного і теж тікає до лісу. Я чесний німець, батько, мушу банду вішати! Вас іст дас?

Лаврін слухав цю моторошну промову і внутрішньо готовивсь прийняти смерть достойно й просто, щоб хоч не просити ні про що катюг. Загибель Савки й старого батька і поранення жінки тяжко пригнули його.

— Я знаю, ваші уші знаходяться в Лондоні, а серце в Москві! — говорив фон Крауз. — Але не забувайте, що ваші спini перебувають на Україні і ваші шибениці теж. Я наказую востаннє обрати старосту. Називайте кандидата. Ну, біте!

— Нема в нас такого!

— Що вони кажуть, фатер?

— Одмовляються.

— Фойєррр! — крикнув Людвіг Крауз.

Загриміли кулемети, засичали кулі понад головами і раптом стихли.

— Нема! Не годимося для староства!

— Фойєр!!! — ще раз подав команду Людвіг.

Село стояло по горло в воді під млином. Була ніч.

— Нема! Не можем обрати! — гукали в темряві з-під млина. — Нема!

Плакали жінки під вербами понад берегами, понад осокою. Плакали діти.

— Тату, тату! — гукали.

— Кажіть, тату, кажіть що-небудь. Загорілось півдесятка хат. Освітило людей у воді. Лаврін стояв під руки в воді, притулившись до гнилої палі од старого мосту.

— Лаврін, прийми гріх на душу.

— Лаврін, у тебе сини в армії. Що тобі? Прийми тягар. Прийми, Лаврін Михайлович.

— Кому, як не тобі, Лавріне, — гомоніли люди, закликаючи в воді. Вже декому не вистачило сил, і дужчі підтримували недужих.

— Лаврін, рятуй, бо залякнемо к такій матері. Соголашайся, та ходім уже поснідаєм, — сказав посинілий од холоду Мина Товченик, сусід Лавріна.

— Ну, хай буде так, — сказав Запорожець.

Ранком фон Крауз, вдоволений з доброго сну, сніданку, приємного купання, у строкатій піжамі підійшов до млина.

— Гутен таг, україніше льойте! Ві гейт ес інен? Їх габе гехерт дас зі волен ніхт кайн кандидатур староста каварит. Дас зеер шаде, ніхт? — весело глузував він, витираючи товсту шию пухнатим рожевим рушником. — Абер унмегліх зо філь ін кальт васер штеен, ніхт вар? Біте, комен зі гір, унд подумайте нох айн маль... Немножко. Ну, пожалуйте...

Селяни почали виходити з води.

— Вер ду гаст гезахт?

— Запорожець Лаврін, — сказав Людвіг.

— Запорожець? О, дас файне наме! Хайль Гітлер! — крикнув раптом Ернст Крауз так голосно, що навіть коні й гуси перелякались.

— Дозвольте, господин начальник, ваше високоблагородіє, — сказав літній якийсь чоловік і, знявши шапку, виїшов трохи вперед. Його не було між селянами. Він тільки що з'явивсь, він відрізнявся від усіх. Тихий гомін пішов по натовпу. Селяни взнали куркуля Григорія Заброду.

— Заброда!

— Як же це так, прошу прощення. Я біг сюди з Північного Сибіру через фронт, повз гадюкою, ліз, котився бубоном. Велику книгу можна написати про мої страждання! І ось прибіг, — Запорожець! Цей же чоловік голова колгоспу, — грізно сказав Заброда. — Який же він староста. Він же мене виселяв до Сибіру!

— Ну?!

— У нього п'ять синів у Червоній Армії. І всі комуністи, як я чув!

— П'ять синів? — звернувся Крауз до Запорожця.

— Так точно, п'ять, — одповів Запорожець.

— Чудесно. П'ять синів на війні... О, дас іст патріотизмус! Очень хороший староста.

— Еге. А ось куркуль Заброда думав, чи не його часом настановите! — сказав Товченик, очевидно вдоволений поворотом діла.

— Заброда? Вер іст Заброда?

— Куркуль. З Сибіру повернувся. Великий мироїд!

— Заброда? Ком гір, мерзотник! — розсердився фон Крауз.

Заброда підійшов.

— Ти хочеш старостою бути, пес?

— Я думав...

— Ти думав, що це повернувся капіталізмус? Кайн капіталізмус, зондерн дойче націонал-соціалізмус! Ферштейст ду, гунд!

— Йаволь... — зблід Заброда.

— Чим ти заслужив староство у народу?

— Та ви знаєте, ваше високоблагородіє, що це за народ?

— Замовч, сволоч! — Фон Крауз з усієї сили ударив Заброду по морді разів чотири.

— Фатер! Ідея, — сказав Людвіг. — Це чудесний начальник поліції!

— Поліцай! Ідея... Ага... Да. Альзо, будеш начальником поліції! Ду!

— Не хочемо Заброди! Не хочем! Не треба!

— Знаємо ми Заброду!

— Господин начальник!

— Не треба! — загуло в народі.

— Ахтунг! Нас інтересують ваші позитивні думки. А негативні ні. Ви зіпсовані критицизмом. Много політики. Не треба політики. Треба пахать хліб, масло, яйка. Молитись Богу... Ця людина...

— Погана людина.

— Дас шаде ніхт! Начальник поліції не повинен бути гарною людиною. Начальник поліції — ето курва-поліцай, а він інтересує нас саме з цих позицій. Це вас не совіцька анархія. Ферштеєн зі?.. Плятц!

Заброда витягся і скам'янів як стовп.

— Вірно. Істинна правда! — сказав твердо й переконливо Мина Товченик.

— Дозвольте? — Мина трохи вийшов вперед.

— Ну.

— Уже, казав той, якщо воно до того и прийшло, що замість міліції, сказати б, замість простака вже треба падлеца чи курву, так тут уже, товариші, помилки нема. Вірно вам кажу. Бо такої падлюки, як Заброда, не то що в районі... куди там... одне слово, перехідне німецьке знамя може получить за підлоту.

Всі засміялися. Засміявся й сам Товченик.

— От времена...

— Чого вони сміються, фатер? — спитав Людвіг Крауз. — Руе!

— Руе! Подайте один одному руки. Ну! — почервонів од гніву Ернст фон Крауз.

Два непримиренні вороги Лаврін Запорожець і Максим Заброда подали один одному руки, розстрілявши тут же один одного очима.

Минали дні, минали ночі в загравах пожеж. Минуло літо. Мокра осінь. Розбухли холодні болота у дрібних дощах. Горіло. Над очеретами туман і дим. Крякали міні у багновищах серед людей. У гнилицях потопало юнацтво.

— Рятуйте! Ой ряту-у-у...

— Тихо!

По шию, по рот у холодній воді брели болотами на схід многі тисячі бездоганних героїв-страдальців, немов розкидані негодою величезні журавлині ключі. Піднімали над мокрими головами рідну свою зброю, партійні квитки, все, що було дорогого, виносили віру в серцях, і болотна брудна гнила вода нагрівалася од гарячої невмирущої людської віри в перемогу і од крові, вічної світлої пам'яті героїв.

Не раз і не два гомоніли вони з ворогами в гучних кри- вавих бесідах. Багато ворожих кладовищ лишали вони за собою і самі полягали в великому числі, прийнявши чесно труд і страх боїв і саму смерть.

По всіх роздоріжжях чули люди вночі, як стогнала в журбі земля, як вили пси свою собачу тугу і плакали вдови.

О українська земле, як укривавилась ти! Ріки кров'ю поналивано, озера слізьми та жалем. Байраки й переправи трупом запалися, гноєм і передсмертною блювотою. Степи гнівом утопано, та прокляттям, та тугою і жалем.

— Товариші! Братці! Прийміть ранених! Підвезіть! — кричали поранені на сумному шляху. Одступало військо. Пролітали вантажні машини різних снабів, воєнторгів, управлінь,

постачань. Холодні, злі шофери, здавалося, не бачили нічого на дорозі. Не бачили й пасажирів. Чимало серед них було нікчемних людей, позбавлених глибокого розуміння народної трагедії. Недорозвиненість звичайних людських відносин, скука формалізму, відомствена байдужість чи просто відсутність людської уяви і тупий егоїзм котили їх на державних гумових колесах мимо поранених.

— Товариші, пожалійте!.. — благали поранені.

— Стій, стрілятиму! — кричав поранений Роман Запорожець. — Стій!

— Ну, що ж воно робиться! Скажіть мені, чому ми такі погані? — плакався ранений юнак з перебитою ногою. — Товариш командир, програма яка! Сама найвища в світі. А ми ось які, гляньте! Підвезіть ранених, разтуди вашу матір! — і заплакав. Пролітали машини, як осінній лист.

Василь Кравчина, поранений в руку, одступав по дорозі з групою добре озброєних бійців, і тяжкий сором і гнів розтинали його душу. Він почував себе винуватим перед людьми, що дивились на нього з вікон і тротуарів маленького міста. В їх очах він читав мовчазний гіркий докір, і смуток, і страх. Це саме почували й бійці. Виснажені обличчя їх були злі і похмурі. Довгі відходи, сум і горе важких утрат пригнобило всіх. Трудно було одрізнити бійця од командира.

— Скажіть мені, товаришу, чому ми такі оце, га? — звернувся до Кравчини молодий боєць. — Чому? Що це таке? Підвезіть ранених, сволочі!

— Вперед! — весело махали руками воєнторгівці. Вони були раді, що від'їжджають з небезпечного міста на схід ще за одну ріку, що машина справна, що шофер, який лежав під машиною догоричерева, цілих шість годин колупаючись, від чого всі вони трохи не збожеволіли, все ж таки машину осідлав. Душі у людей були малесенькі, кишенькові, портативні, зовсім не пристосовані до великого горя. Вони вирости в атмосфері легкого успіху і радощів. Суворі, мужня доба необхідності давно вже здавалася їм закінченою, перейденою, і вони плавали вже кілька літ в царстві свободи, мов риби в тихій неглибокій річечці, де було завжди видне і дно, і небо, і лататтячко, й омутець.

— Гляньте, котяться, сволочі! Ранених кидають!.. Що це?

— Не знаю. Я сам така ж сволоч, — відповів машинально Кравчина.

— Га?
— Я жінку кинув.
— Ну? А я кинув батька, матір і сестру. Олеся сестра! — сказав Іван Запорожець.
— Олеся?
— Олеся.
— Дивно. І жінка моя Олеся. Олеся...
— Де?
— У тому, як його... Ай, забув... Коло перелазу кинув...
Ах, убити б мене треба!.. — гiрко зiтхнув Кравчина.
— Не знаю я, товариш командир, що воно й до чого, ну почуваю отут, — Іван Запорожець постукав себе кулаком у груди, — не вмiли ми жити як слiд. Нi, нi...

В районному мiстi, серед метушнi й зловiсної розгубленостi, вбiгають до голови Н. Лиманчука двi красивi дiвчини.

— Що вам треба?
— Скажiть!.. — хвилювались вони, ледве дихаючи.
— Що сказати? Що вам треба, що?
— Скажiть нам...
— Що сказати, що, ну? Ну що, що, ну? Алло, алло!
— Ми вчительки, комсомолки...
— Всi ви комсомолки!.. Ну що?
— Ми боїмося! Може б, ми втекли.
— Га?
— Чи буде наше мiсто здаватися ворогу?
— Яке мiсто? Як ви смiєте? Хто вас прислав? П'ята колони?

— Так ми?..
— Панiку сiяти!.. Алло... Алло!
— Ми...
— Вийдiть зараз же з кабiнету, щоб я вас тут не бачив! Це мiсто нiколи не буде зайняте!

Лиманчук метушився по кабiнету, мов поганенький актор по провiнцiальнiй сценi:

— Iдiть!
— Ну, спасибi вам.
— Нiколи, чуєте? Нi за що! Не вийде!
— Неправда. Не слухайте його, товаришки, — сказав Василь Кравчина, увiйшовши до кабiнету. Він чув лише останнi вигуки голови, але йому зараз вже була ясна вся

картина розмови цього отця міста з своїми нещасливими громадянками.

— Неправда. Це місто ми покидаємо. Тікайте, дівчата. Поки не пізно — тікайте, бо горе вам буде.

— Ви хто такий? Як ви смієте? Ви знаєте, що за це?.. — хорохорився голова, рвучи на дрібні шматочки якісь секретні папери. Він був великим любителем різних секретних паперів, секретних справ, секретних інструкцій, постанов, рішень. Це возвишало його в очах громадян міста і надавало йому досить довгі роки особливої респектабельності. Він засекретив ними свою провінціальну дурість і глибоку байдужість до людини. Він був позбавлений уяви, як і всяка людина з сонним в'ялим серцем. Він звик до своєї посади. Йому ні разу не приходило в голову, що, по суті кажучи, єдине, що він засекречував, це була його засекречена таким чином дурість.

— Що ти мелеш оцим комсомолкам? Що ти брешеш? Для чого? Во ім'я чого ти брешеш, гад? — Василь Кравчина був темний як ніч. Непоправимий промах, навіть не промах, а злочин, що заподіяв він Олесі, не забравши її силою з собою, мучив його і не давав йому покою ні вдень ні вночі. Спантеличений і приспаний отакими холодними молодцями, що вигукували в кожному місті, мов папуги, бадьорі вигуки вроді: «Ніколи враг не пройде», вигуки, на які ніхто їх не уповноважував, він кинув прибитій дорозі дорогоцінну свою долю — Олесю — і тільки зараз на довгих важких шляхах відступу, оглядаючись на всіх перехрестях, чи не летить десь до нього казковою птицею рідна його доля, тільки зараз відчув він уповні своє горе.

— Тікайте, сестри мої, тікайте. Бо прийдуть німці, понівечать вас, заразять хворобами, поженуть у неволю, а цей незгораємий шкаф, — показав Василь на голову, — що збирається тікати, повернеться потім та й судитиме вас за розпусту.

— Я вас заарештую! Алло! Алло! — загукав голова Лиманчук, смикаючи телефонну шворку і дмухаючи в телефон, мов у самоварну трубу. — Мене партія поставила!..

— Товариші, не можу. Не можу, точно. Вам понятно?

Товстуватий чоловік з двома шпалами доказував спокійно і лагідно, навіть з доброю усмішкою, немов досвідчений

вихователь вередливим дітям, що він не може їх взяти до свого грузовика, бо хоча грузовик його і напівпорожній, зате на ньому лежать секретні речі. Крім того, взагалі не можна брати нікого, що це заборонено наказом. Тому він радив не стояти на дорозі і не загрожувати йому, а пропустити.

— Понятно?

— Товаришу, — так візьміть дівчаток оцих-о і раненого, — просив Кравчина.

— Товаришу, я везу воєнний груз, поймайте.

— А я ранений, хіба я не груз?! Твою матір нехай, смотри! — І ранений в ногу Іван Запорожець почав хутко розбинтовувати свою ногу.

— Товаришу, ви мені цього не показуйте, ви не загрожуйте мені раною.

— Я не загрожую.

— Я принципіально не можу.

— Що?

— Так об'ясніть нам.

— Товариші, діло не в рані, а в принципі, в приказі.

— Діло в стражданні! — сказала дівчина.

— Це не військовий розговор. Ви знаєте, які були випадки! Отак підвозили, а потім підвезені кидалися з ножами на спину.

— Товаришу, цей ранений — член ЦК комсомолу! Він не кинеється.

— Не можу. Не можу!

— Вірно! Не беріть ні дівчат, ні мене! — сказав раптом Іван. — Бо кинемось на машини і задушимо, як гадюку. Дайте йому дорогу! Котись!

— Давай!

— Товаришу командир, ну, що ви скажете? — звернувся Іван до Кравчини.

— Скажу, що війна буде довга. І крові нашої проллється багато, більш ніж би могло пролитися. І страждань.

Відходили бійці по брудному шляху, оглядаючись на захід в тяжкому смутку. І, проклинаючи свої недоліки, які здавалися їм справжньою причиною відступу на схід, не знали вони, як багато великих діл судилося їм звершити, як багато судилося пролити крові на безкрайній своїй землі і які холодні калькулятори дозуватимуть їхню кров у заморських кабінетах.

Орали землю в ярмах і шлеях. Шестеро в плузі, сьомий за плугом — Мина Товченик.

— Гей, гей! — поганяє Мина дезертирство і оточенство.

— Прав уже мовчки, не дратуй! — сердився в ярмі старий колгоспник Левко Цар.

Товченик. Тягни, тягни, бугай!

Нехода. Ой, яка ж пекельна мука!

Журавель. Ах, якби я був в армії. Хай би мене ранило, контузило в боях щодня, який би я був щасливий!

Товченик. Годі молоти чортзна-що!

Левко Цар. А чого тікав?

Журавель. Розгубився якось і не міг понять сам себе. Броня тонка.

Чубенко. Еге. Крові злякався!

Левко Цар. Атож! Ху... х... Усіх же вчили, щоб тихі були та смиренні... Все добивалися трусості. Не бийся, не лайся! Єдина була зброя — писання доносів один на одного, трясця його матері нехай. Та ні Бога тобі ні чорта — все тече, все міняється! От і потекли. А судді попереду!

Чубенко. Еге.

Товченик. А що ти думаєш? Не буде вже, мабуть, ні вчителів, ні техніків, ні агрономів. Витовче війна. Одні тільки слідувателі та судді остануться. Та здорові, як ведмеді, та напрахтіковані повернуться!

Чубенко. Хіба повернуться?

Товченик. Повернуться, ось побачите. Та ще допитуватимуться, що робив, як німцям служив. Ну? А ти думав? Та за шию!.. Но, куди потяг, оратор!

Левко Цар. Та не гарикай там...

Товченик. Но-о!

Левко Цар. Я не людина вже. Я кінь. Ганьба, ганьба... О ганьба... Дай перепочити. Падаю.

Товченик. Не дам. Стрілятимуть. Он уже дивляться, гади... (Оглядається вбік.)

Жандарми з автоматами доглядали оранку.

Нехода. Тягніть уже, чорти б вашого батька потягли!

Чубенко. Ой!

Цар. Ех, колись воно не так було. По-другому виховували.

Нехода. Краще?

Цар. Краще.

Нехода. Так чого ж вас так добре виховали, а ви нас так погано? Та ще й лаєтесь? Ага, мовчиш, стара собако!

Цар. А, глупак...

Нехода. Сам ти дурень!

Журавель. Ну годі там!

Чубенко. Таж колись в історії, кажуть, теж запрягали нашого брата не раз...

Нехода. Хто?

Чубенко. Богдан Хмельницький.

Товченик. О, большой катюга був. У музеї в Чернігові шабля його висіла перед війною. Так і напис великий написано — «Шабля відомого ката українського народу Богдана Хмельницького, що придушив народню революцію в тисяча шістсот якомусь там році». Так шабля під склом, а дванадцять його патретів у льоху замкнено. Нікому не показували, бо казали, що ті патрети ману наводять на людей! О!

Нехода. От катюга!

Левко Цар. Ну, а в Києві ото верхи сидів на майдані коло церкви?

Чубенко. То другий.

Товченик. Так то не той хіба?

Чубенко. Кажуть, ні.

Нехода. А, всі вони однакові!

Товченик. Но-о! Годі вам тут сторію товкти!

Левко Цар. Я думаю, що такого ката, як наш староста Лаврін Запорожець, так, мо', ще й сторія не знала.

Товченик. Самі вибрали.

Нехода. От каїн! Отак людей мучити в ярмах!

Чубенко. Гірше Заброди. Камінь не людина.

Величезна згряя вороння піднялась над соняшниками і затулила небо.

Чути — «кра-кра-кра!»

— Пожалійте людей, тату. Що ви робите? — Олеся підійшла до батька-старости рішуча й схвильована.

— Яких?

— Нащо ви людьми орете?

— Вони мене на це обрали.

— Як на це?

— Чого вони хочять?

— Вони не хочять ходити в ярмах!

— Нехай не ходять.

— Ну, тату!

— Я тебе питаю, чого вони хочуть?

— Я не знаю.

— А ти взнай. Заступниця.

— Я вже не можу людям в очі дивитися. Вони нас ненавидять.

— А кого вони люблять?

— Тату! Що з вами?

— Я тебе питаю, що вони люблять? Заступниця!

— Вони в ярмах...

— Не хотіли ярем, треба було битися за волю.

— Не могли всі битися...

— На жаль, це так. Але будуть битися. А хто не буде — вмре.

— Тату, вони вас уб'ють.

— Знаю. Така вже моя гра. Не вони уб'ють, уб'ють німці. Не вб'ють німці, наші, повернувшись, уб'ють. Фашистський прихвостень... Жалько людей... А мені себе жалько. На мене, проклятого, повісили все зло. Староста-собака! Староста-кат! А там, дивись, сини одмовляться!

Щось постукало в двері.

— Вийди з хати.

Ввійшло до хати двоє незнайомих людей. Стемніло. Розмовляли пошепки.

У застінку били й катували людей. Чути було крики і стогін. Постріли, і падіння, і вдари об стіну. Когось виносили і викидали в яму.

Ернст фон Крауз з'явився в дверях. Він був мокрий од збудження і важко дихав. Ніби це не він катував людей, а його самого пекли огнем і розтинали до нестями. Очі його горіли, як у хижого звіра, і тремтіли білі губи.

— Васер!..

Він почав митися холодною водою, вигукуючи по-німецьки якісь огидні лайки. Поліцаї стояли коло нього мокрі од жаху. Він сів і застогнав, майже непритомний. У нього почався сердечний припадок. Він велів покликати Заброду. Ввійшов Заброда.

— Мовчать?

— Так, клянуса, господин полковник, ваше високоблагородіє, клянуса вам каторгою, Богом, це все робота Запорожця.

— Що ти знаєш?

— Нічого не знаю.

— У... — Крауз вистрілив у Заброду, але пострілу не сталося, і він шпурнув порожній револьвер прямо в лице Заброді.

— Я не сплю ночами. Я заганяв усю поліцію. І хоч би тобі що-небудь. Нічогісінько. Орють у ярмах, молотять, а хліба нема, корови пропадають, і все мовчить, і проклинає ніби Запорожця, і щось тут є, от-от-от-от!..

Фон Крауз знову спалахнув і кинувся на Заброду.

— Я тебе повішу. Чуєш? За що я тобі дав землю? Завоювану кров'ю моїх солдатів! Свиня! Щоб тебе, паршивого куркуля, даром годувати? Гунд!

І старий катюга Ернст фон Крауз так застукав об стіну головою Заброди, що стіна затряслась.

— Клянусь, Запорожець... Запорожець... — стогнав Заброда. Ернст фон Крауз задихався од люті.

— Фатер, заспокойся, що ти робиш? — вбіг Людвіг. Одштовхнувши Заброду, він обняв батька.

— О мій хлопчику, майн лібе кінд, — розм'як якомсь Крауз, — ніхто нас, німців, не розуміє, ніхто! Ай!!!

Фон Крауз увійшов до Лавріна Запорожця чистий, гарно вдягнений, з пакунком.

Крауз. Здрастуй, Лавріне! Як твоє здоров'є?

Запорожець. Драстуйте, господин полковник.

Крауз. Не господин, а по-українському — пане полковник.

Запорожець. Звиніть, ми люди прості, до панства, казав той, не той.

Крауз. Як жінка? Видужує?

Запорожець. Помаленьку.

Тетяна. (з-за стіни). Спасибі.

Крауз. А, фрау Тетяна... Як діти?

Тетяна. Ох!

Запорожець. Та хто ж їх знає? Десь...

Крауз. Б'ються. Десь уже на Уралі.

Запорожець. На Уралі?

Крауз. Еге. Шкода, коли б...

Запорожець. О, коли б вони були тут, все було б по-другому. Вони б усім показали дорогу.

Крауз. Я чув, один вернувся і ховається.

Запорожець. А, балакають.

Крауз. Жаль, хм... До чого народ зіпсовано! Все доносять. Клевешуть один на одного.

Запорожець. Від дурості.

Крауз. Да... Дивлюсь я оце на молодь. Погана молодь пішла. Легковажна. Це тільки ми з тобою розумієм, старики. Га?

Запорожець. Та таке якесь дійствітельно.

Крауз. Повна розпушта. Ну, повна розпушта. Матеріалісти.

Запорожець. Еге.

Крауз. Ти повіриш, у нас уже є офіцери, що не вміють писати грамотно. Єдиний ідеал — нажива.

Запорожець. Та в нас теж чогось би там такого, так не дуже, ну, звісно, всякі.

Крауз. Да?

Запорожець. Один за другого не того...

Крауз. Не що?

Запорожець. Не думають про хороше. Ну хоч плач.

Крауз. Хліб ховають. Заброда каже...

Запорожець. Пусте.

Крауз. Зникають в ліс.

Запорожець. Да ні, поки всі дома.

Крауз. Боюсь, як би чого не сталося.

Запорожець. А що?

Крауз. Зараз набираєм до Німеччини на оборонну роботу.

Запорожець. Чув.

Крауз. Ой, боюсь, щоб не довелось вішати. Закон!

Запорожець. До цього, бачу, йде.

Крауз. Да? Ти мене розумієш, отже?

Запорожець. Я й сам от думаю, що слід було б урятувати й послати до Німеччини сотню молоді на роботи.

Крауз. О, Лаврін. У тебе розум, як у німця.

Запорожець. А...

Крауз. О, ти у нас далеко підеш.

Запорожець. Ось я склав список. Тут самі здорові і красиві. Натє!

На другий день затужила вся вулиця. У село в'їхав Людвіг Крауз з чималим загоном жандармерії. Автомашини з кулеметами розташувались на всіх виїздах з села, люди в тривозі визирали з вікон.

Христя вбігла до Олесі в сіни, вся в сльозах.

— Тіточко! Тітко Тетяно!

Олеся вибігла з хати.

— Олесю!

— Христе!

— Олесю, людей забирають до Німеччини!

— Що ти?

— Батько твій. Чула?

— Що?

— Список склав, і я в тім списку!

— Хто тобі казав?

— Павло.

— Бреше!

— А йому Заброда, начальник. Он як! Чому я в тім списку? Га? — Христя дивилась на Олесю з неприхованою ненавистю.

— Христе!

— Чому тебе нема? Людей продаєте?! Вислужуєтесь?

— Христе!..

Заброда стояв перед фон Краузом і тремтів.

— Коли ти появився, тоді коло річки, пам'ятаєш, я зразу побачив, що ти мерзотник, — говорив Крауз, розглядаючи Заброду з деяким здивуванням, як не зовсім зрозумілий людський феномен. — Але я ніколи не міг подумати, щоб твоя твариняча, та навіть не твариняча, чорт тебе знає яка, мерзота, ненависть і зло доходили до цього. Ти мене розумієш?

— Нікак нет!

— Ху-х!.. Нащо ти вислужуєшся передо мною? Нащо ти з такою радістю доносиш на людей, виколупуєш їхні старі мізерні злочини, помилки?

— Я ненавиджу Радянську владу.

— Але ти українець?

— Так точно!

— Так як же ти?.. Ми ж твої вороги... Ми ж завоювали вас... Пам'ятаєш, Людвіг, я тобі казав... Ось чистий зразок, — звернувся Крауз до Людвіга. — Як ти можеш?..

— Клянусь честю!..

— Мовчать! Він буде мені говорити про честь! Нащо ти набріхуєш на Запорожця? Мовчать! На. От список всіх людей, що слідує вирядити до Німеччини на роботи. Годі

байдики бити! Знаєш, хто склав? Запорожець. Єдина чесна людина в селі. Сволочі!

— Дозвольте, — сказав Заброда, проглянувши список.

— Ну?

— Вбийте, не вірю Запорожцю. І вам не раджу.

— Що ти знаєш?

— Поки що нічого.

— Ти диявол.

— Ваше високоблагородіє, — стрепенувся раптом Заброда. В його похмурих очах засвітився якийсь намір. — От коли він увійде у хату і впише в список свою дочку, єдину дочку, тоді називайте мене дияволом, сатаною, чим хочете. А поки я бачу, що цього нема, дозвольте мені думать...

— Інтересно. Га? — переглянулися німці.

Тут Лаврін Запорожець не витримав і постукав у двері. Він чув за дверима слова Заброди.

— Що тобі? — нахмурився Крауз.

— Я прийшов сказати вам про одну свою помилку, — тихо промовив Запорожець, підійшовши до Крауза. — Народ хвилюється, і це моя вина. Я ж дочку свою не вніс до списку. Признаюсь, пожалів. Батьківська слабість. Простіть.

— Що ти, Лаврін?

— Пишіть дочку. Сила прикладу — велике діло! Пробачте, що збагнув не зразу.

— О Лавріне, ти переміг мене, — сказав схвильовано Крауз. — Я хотів просити тебе про дочку.

Крауз поглянув на Заброду. Заброда зблід увесь і тяжко задихав.

— Тату?!

— Чув.

— Скажіть, що це неправда!

— Ні, доню. Це правда. Збирайся у дорогу.

— Мамо!

— Лавріне! Що ти робиш? — Тетяна стояла в дверях худуха, жовта.

— Помовч, Тетяно. Олеся поїде до Німеччини.

— На загибель?

— Ні... Олесю, вийди з хати... — Олеся вийшла в сіни. — Коли одвезеш Олесю на станцію, не вертайся в село. Все може бути.

— Що ти?

— Й ця хата може скоро згоріть.

— Лавріне!

— Мовчу.

— Я не поїду! — закричала Олеся в дверях.

В хату ввійшов Мина Товченик.

— От світ настав! За границю не хочять їхати. Там же люди які та декалони! Хоча вже ми, говорять, зараз заграниця, га? Гутен таг вам з маком!

— Мина. Ти чув таке?.. — затужила Тетяна.

— Ну? — сказав Мина, підійшовши до Лавріна і ніби затуляючи його од Тетяни.

— На, ховай, — тихо сказав Лаврін. — Не жалій ні коней, нічого, чуєш? Знайди і передай, щоб зразу виходили, як тільки прочитають.

— А куди виходити?

— Там все написано. Пам'ятай, Мина, у твоїх руках судьба. На посвідчення на подорож.

— Куди це ти? — спитала Тетяна.

— Не твоє бабське діло. Ауфвідерзейн, — сказав Мина і з таємничим виглядом вийшов з хати.

Повернувшись додому, він звелів своїй дружині Одарці подавати обід, а синові звелів спішно запрягати коня.

— А куди це ви, батьку, їдете? — спитав Мину з сіней молодий його син, поліцай Устим.

— Не твого поліцейського ума розпоряженіє, — одповів Мина, доїдаючи свій обід. — Іди запрягай!

— А що пак це за бомага у тебе в шапці? — спитала стара Одарка Товчениха, готуючи коло печі харч на дорогу.

— Знов-таки не ваше діло, — озвався з-за столу Мина. Устим вийшов запрягати коня, а за ним і його приятель поліцай Павло Хуторний, забравши непомітно листа.

Незліченними ешелонами вивозили в Німеччину українських людей. Горе розлилось по недобитих вокзалах і стогін розлук.

Олеся притулилась до матері і, цілуючи худу воскову материну руку, промовляла тихо, утопаючи в нестерпній тузі:

— Прощайте, матінко моя рідна, не забувайте мене, не забудете? А коли вернуться наші з війни, передайте... Ой, не вернуться, мамо...

Олеся плакала. Вона відчувала своєю чистою дівочою душею, що вже ніколи не побачити їй своєї тихої доброї матері.

— Донечко моя, дівчинко, до останнього подиху свого молитимусь я зорями вечірніми й ранешніми, щоб обминуло тебе горе лихе і лихая поруга. Щоб вистачило тобі силоньки у неволі, щоб не покинула тебе надія, голубонько моя... — тужила мати Тетяна Запорожчиха, пригортаючи до себе дочку востаннє.

— Не вернеться, мамо. Не побачу я вже ні Романа, ні Василя... Рознесе нас по всьому світу, хто збере нас, матінко? Хто? Хто нас покличе? Мамо, мамо!

— Збере. Вір, донечко, як би тобі не було важко, вір, надійся, віруй, дитинонько моя.

— О матінко, які ж ми нещасливі! Яка нещаслива земля наша!

Плакали люди навколо. Прощалися матері з дочками, сестри з братами-каліками та малими дітьми.

Плакали обідрані, покинуті діти, розлучалися з матерями, розкидало їх на всі сторони.

Щоб цілий, може, вік уже шукати одне одного у розпачі, і не знайти до смерті, і сліду не лишити ніякого.

Одні лиш тупоголові німецькі вбивці спокійно походжали поміж нещасними і заганяли їх по вагонах, як худобу. Та оркестр на вокзалі заглушував плач і одчайдушні крики людей. Свисток. Останній вибух розпачливого крику з вікна. Хтось упав на рейки. Рушив поїзд.

Шість матерів убогих упали на рейки, піднявши руки до неба. Поїзд не спинивсь. Та з півдесятка чоловіків тут же розстріляли, між іншим, для порядку.

Грає оркестр.

Поїзд, переповнений невольницями, побитими чоловіками, кіньми та биками, рушив на захід.

Пропливали широкі сірі неорані українські лани, розбиті вокзали, зруйновані міста і чорні вікна спалених домів. Тетяна стояла мов кам'яна, коли підійшов до неї поліцай Іван Гаркавенко.

— Тікайте, Тетяно Остапівно! Дядька вашого заарештовано.

Коли жандарми поставили перед фон Краузом Лавріна Запорожця, побитого, у порваній одежі і знесилоного не-

рівною боротьбою, Ернст фон Крауз трохи не збожеволів од сказу. Проте він стримав себе, почувуючи, що одна хвилина гніву вже може погубити його. Важко дихаючи, блідий, він дивився на Запорожця і довго не міг вимовити слова.

— Ти зібрав сотню юнаків і дівчат, щоб відправити їх в партизанський загін? — спитав він несподівано спокійним звичайним тоном.

— Да.

— Ти послав партизанам ось цього...

— Да. Цього листа я послав до партизан, щоб вони знищили по дорозі охорону і забрали до себе молодь.

— І твою дочку?

— Да.

— Молодь і дочка виїхали до Німеччини, хата твоя спалена, жінка вбита.

— Знаю.

— Ти страждаєш?

— Ні.

— Чому?

— Я тебе ненавиджу.

— Слухай. Я не буду тебе бити зараз. Я втомився сьогодні од биття, — сказав Ернст фон Крауз. Він знову був мокрий од поту і блідий. Його душила жаба. Він задихавсь. — Я апелюю до твого розуму.

— Я мовчатиму.

— В даній ситуації ти не маєш підстав так відповідати. Війна є війна. Скажи, де партизани і хто тут з ними зв'язаний. Тоді я тебе тихо повішу, ай... ух-х!

— Я мовчатиму.

— Ай... Ну тоді до завтра. Завтра я матиму свіжий гумор. — Фон Крауз підвівся і поволі підійшов до Запорожця. — Я сам виколю тобі очі, обрубую руки і ноги і одріжу язик. Я не можу просто обійтися з тобою. Я маю свій престиж, а ти, о, ти неабиякий клієнт.

— Іди ти к такій матері, чорт би твою душу побрав нехай.

— Ай, як я ненавиджу тебе, слов'янська собака! — важко задихав фон Крауз. — Ой, хоч би мені вибратись з проклятої цієї країни!

— Не виберешся.

— Помовч. Все одно не застрелю. Буде завтра так, як я сказав...

— Посадити на ніч за дріт! — наказав він жандармам.

Часом уночі заграви пожеж освітлювали поїзд. Тоді ревли бики в вагонах і ржали коні у тривозі.

І дівчина Христя, висунувши голову з вікна, кричала в степ у розпачі:

— Прощайте!

Поїзд співав недолю по степах, по горах, по долинах:

Усі гори зеленіють.
Тільки одна гора чорна.
Тільки одна гора чорна.
Там орала бідна вдова.
Чорна хмара наступала,
Сестра з братом розмовляла.

У товарних вагонах співають дівчата, притулившись одна до одної.

Ой, братику, голубоньку,
Прийми діток на зимоньку.

Співала й Христя і, співаючи, думала гірку свою думу. Розтерзану її душу мучили горе і зло на недолю, на весь проклятуший світ.

— Так... Скажи мені, брате-герою. Скажи мені, сестро-покритко! — промовила вона, немов складаючи пісню про себе.

— Ну, годі, Христе, давайте заспіваєм веселої. Все одно вже. Ну! — розважала її Олеся і, щоб розвіяти тугу, почала:

Летіла зозуля через мою хату,
Сіла на калині та й стала кувати.

Дівчата підхопили. Вийшло ще сумніше.

— Раби... Розженуть нас по чужих світах, мов чайок у бурю. Буде нас по горах, по долинах, по чужих країнах, — не втихала Христя.

— Христе, тікаймо! — твердо й рішуче прошепотіла до неї Олеся.

Вечоріло. В концентраційному таборі в проваллі за селом невільники позалазили в норі і ляскали зубами од холоду.

Під осіннім холодним небом табір здавався великим кладовищем розритих могил, де лежали на дні живі небіжчики. З одної могили тихо підносилася вгору пісня про горе. І не про людське, цур йому, гіркому та некрасивому, а про горе чайки-небоги, що давно-давно колись вивела була чаєнята при битій дорозі. Про далекі чумацькі шляхи і про веселих, безжурних ніби чумаків, що все співали собі, за волами йдучи, та й зігнали чайку, чаєнят забрали. Як билася чайка об дорогу, як припадала вона до сирії землі, як жалібно благала співців подорожніх: «Ой верніть мені чаєнята, я їх рідна мати». Над табором стояв солодкуватий трупний сморід і великий невимовний смуток.

За колючим дротом сидів Лаврін Запорожець і плакав. На темне небо повиходили зорі.

Запорожець подивився вгору. Небо було велике, урочисте, вічне. Далекі зорі освітлювали його холодним байдужим світлом. Почуття вічності і безмежності світу спустошило його трудну душу і трохи заспокоїло.

«Що смерть моя і смерть моїх дітей? — думав Запорожець. — І що мої мізерні муки, коли зникають в небуття тисячі наших людей. Гинуть родини, гинуть роди без числа і краю...»

— Лаврін... Лаврін... — неначе почувся йому здалека жіночий гук.

Запорожець підвівся і став прислухатись.

— Лаврін... Це ти, Лаврентій? Я принесла тобі їсти! Хліба, картоплі і гниличок...

Він пізнав голос Мотрі Левчихи. Вона притаїлась десь у кущах і тихо-тихо гукала.

— Я зараз покладу коло дроту і втечу. А ти забери та нікому не давай, наїдайся, чуєш? А ранком доїси, дужчий будеш, чуєш?

— Чую, — глухо відповів Лаврін.

— Дивись, я біжу, — тихо погукала Левчиха. І вибігла з кущів просто до нього.

Прогримів постріл — р-р-р...

— Ай! — неначе злякалась Мотря і швиденько упала мертва в пісок. Вузлик пролетів з розгону трохи вперед і впав коло дроту.

І дающа права рука її теж простяглася з розгону вперед і поникла.

Запорожець припав до землі і швидко поліз до дроту. З усієї сили він простяг руку до хліба і не дістав.

— Тітко, — прошепотів він, хватаючи пальцями пісок.

Не вернемось, чайко, ти матінко наша.

З'їли твоїх чаєняток, добра була каша.

Розносився з ями над табором тихий чумацький реквієм. Невмирущий голос сивих століть лунав у темряві над терновими дротами.

Над мертвою Левчихою стояв Максим Заброда. На грудях на ремені блищав у нього автомат. Запорожець встав, і вони зразу впізнали один одного.

— Гарно співає недоля, — тихо сказав Заброда. — По собі знаю. Співав я оце в Сибіру по ночах, ой як співав! Де той і голос брався. Було, всі люди плачуть.

Заброда переступив через труп Левчихи і підійшов до дроту.

— Сьогодні б не мішало зтягти й тобі що-небудь, га? Прийшов послухати. Заспівай що-небудь, чуєш?

— Се ти вбив? — тихо спитав Запорожець.

— Кого? — Заброда оглянувся. — А, Левчиха... Та що Левчиха? Мені тебе ось жалько. Ой, болітиме, Лавріне! Зірвуться з твого язика і партизани, і зброя, та буде пізно. Жалько.

— Не треба мені твого жалю.

— Така душа в мене. Ненависть моя до тебе, Лаврін, давня, — як старі пранці, а от прийшов твій смертний час — жалько... Мо', щось придумаєм, га? Скажи, де партизани й зброя?

Заброда близько-близько заглянув Запорожцю в очі.

Запорожець зціпив зуби:

— Іди од мене, сатана. Іди погавкай офіцеру, що на мені землі ти не заробиш. Іди!..

— Ну, що ж, вічна тобі пам'ять за таку вдачу. А я, дурний, подумав був...

— Що? Заробить на партизанах? Йуда!

— Еге. Христос найшовся. Я вже заробив і так немало в Сибіру. Хто мене туди загнав з батьками? Хто?

Заброда підняв кулаки і весь затрусився.

— Зводив ти зі мною рахунки по Марксу за століття... Тепер я з тобою по Гітлеру зведу. Ось завтра буде мій ювілей, зап'єм совіцьку владу і Левчиху...

Левчиха лежала маленька і чепурненька у святковій одежі. На ній була чиста сорочка, яку вона давно вже тримала у скрині про смерть, і старовинна довга безрукавка, і нова спідниця чорна у синіх дрібних квіточках. А на шії навіть низочка дрібного коралового намиста з дукачем ще з дівочих літ. Вона немов передчувала свою смерть. Вічний покій вже розливався по її чолю. Воно ніби світилося у присмерку.

— Бач, паскуда, прибралась, мов на Паску!

— Не смій так говорити про неї, чуєш! — розгнівався Запорожець. — Не смій, вона свята.

— Хто?

Заброда кинув на пісок автомат і підійшов до самого дроту.

— У... ти... боїшся?

— Хто-о?..

Далі вони не витримали і вчепилися, схопивши один одного за руки через дріт. Вони почали ламати один одному руки і пальці. Потім вони обнялися і довго душили один одного через дріт.

— Тихо, не хрипи! Тихо!..

— Тихо! Чуєш?

Довго говорили вони на колючому дроті. Говорили про владу, про землю, про соціалізм. Говорили про куркулів, про заслання, про страждання на чужині, про голод, про смерть, про зради.

Вони плювали один одному в очі Сибіром і стражданням, голодом і смертю. Вони плювали один одному в лице Гітлером, німецькими погромами і пожежами, шибеницями, рабством і шаленою ненавистю до Гітлера усього світу. Ненависть розбушувалася в їхніх полум'яних душах і виривалася з них страшними вибухами одна проти одної.

Вони били один одного важкими іржавими уламками своєї важкої історії і стогнали обидва від ударів. Вони то одходили один від одного, то сходилися зовсім близько, і промовляли один до одного, і знову хватили один одного, і вдивлялися один одному в блиск очей і зубів у темряві.

Вони давили один одного і притискали груди і голови до дроту, і колючий дріт вгрузав у їхні чола, і кров стікала з них, і ненависть, і пристрасть.

— Тихо, тихо...

Вони говорили про Москву, і коли Заброда сказав, що Москва вже здалась, Запорожець з усієї сили ударив Заброду кулаком у лоб так, що іскри полетіли з нього, як з труби.

— Брешеш!

— Не брешу... Сам чув по радіо... Пусти!

— Бреше ваше собаче радіо!.. Чуєш, кажи, що ти брешеш?

Кажи, або я тобі зараз голову одкушу!

— Пусти!.. Ай!..

— Не пуцу! Подай мені хліб! Подай мені хліб, кажу тобі!.. — хрипів Запорожець.

— Не подам... тихо...

Вони говорили то тихо й поволі, ніби нехотя, утомившись, і тоді слова виривались з їх уст, як одинокі постріли, то раптом, коли гострота антагонізму починала знову роздирати їхні гарячі душі, вони розстрілювали один одного в упор шаленими ураганами словесного вогню.

Тоді піна закипала у них на білих губах і бризки вилітали з уст і здавалися іноді іскрами, як у розлютованих драконів.

— Пусти мене!

— Пусти! Ай, ай, а!..

Часом вони з високих верховин свого двобою падали, очевидно, од великої втоми, до звичайних образ і диміли один на одного гидкими брутальними лайками.

— Пусти... твоїй матері! Пусти, не души мене... пусти, ну, жидівський батько! Злидень!

— А... Німецький пес... Лакиза німецька... Ай... Пусти!..

— Ага, просиш, гаде?.. Ось завтра повитягаємо з тебе жили. Наріжемо зірок з твоєї клятої шкіри.

— Ріжте, чорт вашу душу бери.

— Сам буду різати. Чуєш? Упаду перед офіцером на коліна, випрошу. Сам!..

— Слухай, ворогу мій. Ти ж людина. Подумай...

— Ці самі слова я тобі теж колись говорив, коли ти виселяв мене до Сибіру.

— То була наша внутрішня справа. А зараз Батьківщина гине, Україна!

— А що мені Батьківщина?

— Батьківщина — все!

— Га? Все? Я все віддам, аби помститись на тобі за свою образу!

— О, самогубець клятий!

— Я жертва класової боротьби. Я в'язень!

— Якщо ти людина, а не диявол, то мусиш знати, що часом в'язні й судді повинні битись поруч, коли Батьківщина гине!

— Хай гине, хай!

— Слухай, нечиста сило, невже тебе породила земля наша? — Запорожець відштовхнув Заброду.

— Що ж ви нарobili, німецькі запроданці? — сказав Запорожець, коли Заброда підвівся і знову підійшов до нього. — Звідки ви налетіли, чорні круки? Чуєш, темна сило? Все одно ж пропаде ваш Гітлер. Дарма що я загину, не страшно мені смерті. Чуєш? Та страшно мені, коли подумаю, де ж погниють кості обдурених Гітлером бідних селяків наших? У яких Африках, в яких Скандінавіях? У яких пісках та в чий морях?

— У Сибіру, — глухо промовив Заброда і схопив Лавріна за руку.

— У... Пусту, не крути руку, німецький раб!

— Хто раб? Я раб?

— Ти... А ти думав, хто ти?

— Я...

— Ага. Плачеш?

— Я не плачу. Сам ти плачеш, гад! Чого ти плачеш? Оплакуєш долю, проклятий.

— Іди геть! Я не хочу говорити з тобою, — сказав Запорожець. — Облиш мене одного. Я хочу перед смертю трохи подумати. Іди. Я хочу очиститись од твого дотику. Я народний партизан, чуєш? А ти... труп. Мертвий ти!

Запорожець подивився на Левчиху.

— Подай мені хліб, чуєш! Хліб подай! Я його не буду їсти. Я поцілую його.

— Не подам!!! — осатанів Заброда і почав шалено топтати вузлик з чорним хлібом і мертву Левчишину руку.

Запорожець неначе скам'янів увесь. Він побачив свою смерть — ось вона, топчеться зовсім близько, люта, невблаганна. І стрепенулася у Запорожця нелюдська жадова життя. З широких українських степів, з ярів і темних байраків повіяло на нього смалятиною історії, головешками, димом і кривавою парою.

Пристрасть боротьби і помсти, вся воля, весь розум спалахнули вньому з такою страшною силою, що він в одну

мить ніби возвівся в якийсь надзвичайний ступінь, близький до вибуху.

— Стій, собако! Не смій топтати! — прохрипів він і страшно блиснув очима.

Заброда спинився.

— Га?.. Ага!.. — несамовито агакнув він, роззявивши рота, і повернувся до Запорожця.

І кинулися вони на дріт іще раз мовчки, ударились грудьми, обнялися, і ось тут тільки Забрודה відчув, що він загинув.

Це був уже не той Запорожець. Немов залізними обценьками вчепився він в Заброду, обняв його, зірвав з землі, підняв, тяжко хекнув, з усієї сили шарпонував на себе і притис горлянкою до дроту.

Порвався дріт. Тоді, вхопившись голою рукою за порвану дротину, Запорожець закрутив її навколо Заброди і зав'язав йому на жилуватій шиї смертний вузол.

Потім він кинувся на дріт. Залізні колючки впивалися йому в босі ноги, в руки, в груди. Вони рвали, роздирали в шмаття його шкіру, але він не помічав уже нічого.

Він виривався на свободу.

— Гальт! — гавкнув з-під дерева Людвіг Крауз і, витягаючи поспішно з дерев'яної коробки маузера, кинувся до Запорожця. Він не сподівався такого повороту дії. Запорожець стояв уже на загороді.

— Гальт! — гукнув він ще раз уже коло самого дроту і прострелив Запорожцеве обличчя майже впритул. Стріляти вдруге йому вже не судилось. Блискавичним стрибком Запорожець насів йому зверху і вбив одним ударом кулака в ухо. Удар був такий страшний, що офіцер умер в одну мить.

Але Запорожець уже не міг спинитися. Він виплюнув офіцеру в лице десяток своїх зубів і бив його по мертвій голові з нелюдською силою.

Заторохтіли постріли. Тоді Запорожець схопив Забродин автомат і випроставсь — увесь в крові, гарячий і натхненний.

— Гей! Піднімайтесь, хто сильний та дужий! Гей, хто жити хоче, вилізай з могил! Вставайте, гей!

— Гальт! — кричали німці в вартівні.

— Розгинайте спини! Ламайте дроти!

— Не тікайте, дядьку. Стріляю! Що ви робите?

— Гальт! Гальт!

— Не тікайте, бо ми пропали! Не тікайте, стріляти будемо! — кричали поліцаї.

— Ура-а-а! — загриміло в таборі.

— Вперед, брати! Ура-а-а!

І вилізло з могил, з печер, із ям все, що було за дротом, все розігнулось, встало і ринулось на дротяний паркан з такою силою, що він упав і вгруз в пісок під тисячами ніг в одну хвилину.

— Свобода!

Уже передні лави досягли кущів, коли ж ударили з кущів з десятка автоматів у саму гущавину людську. Множество людей покотилося додолу, застогнало. Дехто у темряві спинивсь.

— Не спиняйтесь, не спиняйтесь, бо пропали всі!

— Слухай, — гримів Запорожець, — слухай!

Такого ще не бачив ні український місяць, ані зорі. Запорожець один знищив половину ворожих автоматників. Для нього ніби не існувала темрява. Він бачив усіх і все. Він виводив людей на волю, туди, де було закопано зброю.

— Ні кроку назад! Вперед, за мною, вперед!

— Стій, назад! Не губіть нас! Назад! Стріляємо! Огонь! — ревли поліцаї.

Ніхто не відступив, ні одна душа. Так хотілося жити.

Плигали з кручі в Десну навіть ті, що зроду не плавали, і, не уміючи, перепливали, перелізали Десну, дивуючись своїй надзвичайній владі над водою.

Тільки деякі, у кого од голоду не вистачало сили чи пристрасті, чи хто був ранений, ті не змогли перемогти свого невміння плавать. Вони загинули у чистій деснянській воді, не помічаючи, що вони тонуть. Та і в останню рокову мить їм ще здавалося, що линуть вони на свободу, і радість не покидала їх до самісінької смерті.

І тільки де-не-де виринала трудяща рука, ніби посилаючи живим свій останній привіт.

— Прощайте!.. Потопаю...

Олеся й Христя бігали у тісних містечкових провулках біля станції. За ними гналася німецька сторожа. Ось вона загнала їх у завулок і схопила.

— Ви чого не хочете їхати до Німеччини? — спитав станційний жандарм, коли їх обох привели до поліції.

— Так тепер же й тут Німеччина, — сказала Христя.

— Так. Але вам тут нічого робити. Тут не буде ні фабрик, ні заводів. Все там. Треба там працювати, щоб скоріше перемогти ворога.

— Якого?

— Червону Армію.

— Так вони ж свої.

— Роздягніть їх і дайте по двадцять гарячих.

Поліцаї кинулись до дівчат.

Уночі вони знову впали з поїзда на ходу. Вони бігли довго по полю, потім байраками, долинами до лісу. За ними гнались. Вони падали, біжучи, й знову бігли. По них стріляли. Вибившись з сил, вони стали й підняли руки вгору.

Вони знову їхали в поїзді з іншими дівчатами, коровами, кіньми. Довжелезними поїздами вивозились до Німеччини невольники з української землі. Ешелон спинився на маленькій спаленій станції поруч з другим ешелоном, що теж тягнувся на захід.

З товарного вагона виглядали чоловіки. Жовті, виснажені, неголені, биті полонені люди з концентраційних таборів, оточенці, дезертири й так собі небораки, позбавлені волі й закону, вивозились на тяжкі й небезпечні роботи до Німеччини.

— Здорові були, дівчата! Звідки будете? Чиї? — спитав через вікно один молодий чубатий парубійко. Він ще не втратив парубоцького форсу. Любив він дівчат, та й пісні ж знайомі. Згадалась йому вулиця, веселі ласкаві дівчата, пісні на колодках, місячні ночі і ясні зорі.

— Чиї будете?

— Фашистські! — сказала Христя.

— О?!

— А ти думав твої, сукин ти син нехай? Блазень, дезертир смердючий!

— У, подумаєш!.. — образився парубок. — Ми таких, як ви...

— Що? Хам ти проклятий!

— Оте саме.

— Що? Покидали для бардаків, сукин ти син нехай, раб.

— Іди ти, барахло... Я п'яний, — зникнув «кавалер».

— Ух ти... п'яний! А чому ти п'яний? Крові злякався? Оборонець батьківщини! «Чиї ви, дівчата?» — Кавалер... У, гадина! — Христя тремтіла од ненависті.

Увесь свій біль і кричущий протест проти безпросвітної недолі, в яку ввергнули її оці «пленні», лайдаки-безбатченки, сліпоголові, весь гнів своєї пристрасної натури вона обрушила на вагон невольників. У неї не було до них ні жалю, ні співчуття. Дурацьке запитання і той блюзнірський тон, яким воно було вимовлене, обурили її. Вагон стояв перед нею, як образ не тільки біди й недолі, а й гіркої якоїсь, смутно здавалося їй, провини.

Німецька варта з приємністю слухала оцю сварку і, хоч не розуміла ані слова, дивилася з презирством на обидва вагони.

— Та годі-бо, Христе, — стримували Христю дівчата. — Ех ви, і сорому у вас немає, — докоряли вони чоловікам.

— Дезертири! — кричала Христя. — Як ви смієте мені в очі дивитися?!

— Іди ти!.. — гримнув хтось з чоловічого вагону.

— До німців їду в неволю, будь ви прокляті нехай! — кричала Христя уже на ходу поїзда, висовуючись з вікна вагона.

— Як я ненавиджу їх, Олесю! — сказала Христя, обернувшись до Олесі, коли поїзд минув станцію. — Щоб отак опуститися!

— Христе...

— Нащо вони тікали, скажи мені? Нащо вони кинули нас так легко на знущання ворогу? Чому вони не вмерли в боях, щоб я плакала й молилася на них?

— Так уся Європа, кажуть, здалась, — сказала Олеся.

— Так то Європа, а то ми... Ай! Ну, де їхня гордість? Де їхня мужність? Хто їм це простить? Скажи мені! Ми ж тепер пропали? Що, не правда? Скажи мені, Олесю, правда?..

Христя засипала Олесю сотнями найболючіших запитань, що не давали ні одній дівчині ні їсти, ні спати, що мучили їх і доводили до відчаю і вчинків одчайдушних і жахливих. Цими запитаннями, мов отруєними стрілами, були поранені їхні змучені серця і розум.

— Ти що сказав тій дівчині, падлюка? — спитав «пленного кавалера» похмурий, виснажений і висушений пекельним внутрішнім огнем Степан Сорока.

— А нехай не...

Сорока вдарив «пленного» з усієї сили в ухо так, що той, як сніп, повалився додолу.

— Що ти б'єш людину? — розгнівався один з невольників.

— Яку людину?

— Нащо ти людину вдарив?

— Людину? Тут нема людей. Тут раби, — глухо прогримів Сорока.

— Які раби? А ти чув, що вона йому сказала? — обурился другий гордий невольник.

— Для нас вже немає образи. Для вас і для мене...

— Олесю, я ненавиджу їх за погану війну, — шептала Христя, притулившись до Олесі. — Нащо вони кинули нас?

— Христе!

— Що, неправда?

— Неправда. Правда, та не вся. Це тільки половина правди, — сказала Олеся. — Та діло й зовсім не в тому, хто більш чи менш винен.

— Ну, а в чому ж?

— У нещасті, у роду... — Олеся нахилилась до Христі і взяла її за руку, мов хвору сестру свою. — В нашому роду. Ми жінки, Христе. Ми матері нашого народу. Треба все перенести, треба родити дітей, щоб не перевівся народ. Глянь, що робиться. Множество мільйонів гине. За це ж вони вмирають, наші, як би там не бились. Я вірю, Христе, вірю! Нізащо не буде по-німецьки, нізащо!

Олеся майже крикнула останні слова. Очі її світились глибокою вірою в життя, в торжество добра і перемоги.

— Я вірю! І ти вір, Христе. Вони тебе душать, а ти вір! Вони тебе б'ють, а ти вір...

— Олесю, коли в мене родиться їхня дитина, я її задушу! — раптом сказала Христя, відповідаючи собі на своє нестерпне запитання.

— Христе, ти?..

Христя упала на ноги і глухо заридала.

— Німеччина! — кричала дівчина в вікно вагона.

— Остання українська станція! — сказав хтось у прочи-
нені двері.

Заплакав, затужив вагон. Олеся й Христя глянули одна
на одну.

— Чуєш? Чужа земля.

— А, прокляті, прокляті!..

Плакав вагон.

— Прощай, Христе! Прощай, я плавати не вмію! Що ж
мені робити, Христе?! — тужила Олеся, бігаючи, заломивши
руки, понад берегом річки, вздовж очеретів. Христя пере-
пливала річку. Вона була вже посередині.

— Вони вже біжать до мене, Христе! — кричала Оле-
ся. — Я чую їх свист! Мамо, матінко, Василю! — Олеся
оглядалася навкруги.

— Ага, ось вона! Тікати?!

Три німецькі жандарми вхопили її й зірвали з землі. Оле-
ся вирвалась од них і припала до землі. Вона хотіла взяти
жменю землі. Вони схопили її за руки.

— Дайте мені хоч жменю землі! Прошу вас!

— Для чого?

— Рідна земля моя.

— Це наша земля, українська дура, — процідив крізь зуби
жандарм і повалив Олеся. — Одійдіть...

Страшно помстився фон Крауз за смерть свого сина.
Він власноручно перестріляв усіх поліцаїв, крім двох, Івана
Гаркавенка і Устима Товченика, яким вдалося сховатися
в кущах.

Спалили хатину Запорожця, за нею синову хату, братову.
Потім німецькі наймити, ремісники і прикажчики кинулись
до хат усіх, хто був у партизанському реєстрі. Клали цілі
родини додолу в ряд і стріляли, підпалюючи хати. Вішали,
регочучи од клінічної пристрасті, ганялись за жінками, одні-
мали дітей у них і кидали в огонь. Жінки, щоб не жити уже
на землі, не бачить нічого, не клясти, не плакати, плигали з
розпачу в огонь услід за дітьми і згорали в полум'ї страшного
німецького суду. Високе полум'я гуло у саме небо, тріщало,
вибухало глухими вибухами, і тоді великі солом'яні пласти
огню, немов душі українських розгніваних матерів, літали
в темному димному небі і згасали далеко в пустоті небес.
Повішені дивилися вгору з страшних своїх шибениць, ще

гойдаючись на них і одкидаючи на землю незабутні мото-рошні тіні. Горіло все село. Все, що не встигло втекти до лісу, в очерети, в потайні ями, — все загинуло.

Не стало прекрасного села. Не стало ні хат, ні садків, ні добрих лагідних людей. Одні тільки печі й печища білили серед попелу й вугілля та де-не-де висіли трупи на ушулах чи на грушах. Нікому було ні плакати, ні кричати, ні про-клинати.

Світало. Тихо. Аж ось промчалися по мертвій вулиці два вершники туди й назад. В горіле селище в'їжджав невеликий кінний партизанський загін. Видно, здалека прибули народні месники. Коні були стомлені, в милі. Тільки вершники не знали ніби втоми. Все оглядались, тримаючи напоготові зброю. Стали. До тихої криниці під вербою, де колись Олеся воду брала, під'їхав вершник Роман Запорожець, командир партизанського загону.

Довго гуляв Роман по Україні, багато висадив у повітря мостів, поїздів, військових складів. Тисячі окупантів прокляли своє життя за одну-єдину зустріч з партизаном Запорожцем. Не многі б тополівці впізнали в ньому м'якого, веселого Романа. Сувора боротьба, і нечуване народне лихо, і народна кров, що повеліла йому виконання суворих своїх історичних присудів, поклали на ньому жорстоку свою печать. Це був воїн, безстрашний месник, подібний до прадідів своїх, ім'я яких він носив. За його голову покладена була фашистами висока ціна. І от, мандруючи в глибокий рейд, заскочив він до рідного села.

Рідне село! Чиє серце сина або брата не стугонить у грудях? Не рветься вперед? Не мліє в тривозі — де ви, де ви?!

— Гей! Хто живий? Озовися!

Ходить Роман серед трупів.

— Гей, хто живий у полі? Озовися!

Не обізвалася ні одна душа в полі.

Тільки одна душа обізвалася. Коли підійшов Роман до льоху і, відчинивши ляду, промовив до чорної ями свої слова, обізвалася з ями одна душа — материна. Кинувся Роман у яму.

— Мамо!

Присвітив ліхтариком і побачив серед трупів свою матір.

— Синочку!.. — і вмерла.

На другий день повстав увесь район.

— Партизани!

Фон Крауз схопився з ліжка і затремтів од жаху. Ховатися! Куди? Заходив будинок од вибухів бомб. У місто вривавсь Запорожець.

Вороги тікали, одстрілюючись, куди видно.

Молодий народ ішов до партизан в ліси, і матері благословляли синів своїх на труд і грізні бої, на життя в лісах і болотах, на подвиги.

Тікали поліцаї у байраки.

Отак одного разу за селом, у рівчаку під лісом п'ятеро поліцаїв пили горілку.

— Ну, товариші поліцаї-курви, пропали ми, будьмо живі!

— Та йди ти!

— Болячки наживеш. Пропали к чортовій матері! Ну що його робити?

— Не знаю. Розгубився! Ну, будьмо... Ох, прокляті німці.

— У партизани треба йти, от що!

— Еге. Ось піди!

— І піду.

— Ну й обсмалять, як кабана.

— Та ну? От жизнь, таку його мать нехай!

— А ти, Максиме?

— Я не хочу.

— Ти ж казав, що підеш.

— Я роздумав. Де наша армія? Може, десь коло Уралу ще. Шутка сказати, коли вона повернеться. Так я оце дурний буду тягатися тобі по лісах у партизанах, як вовк, а ви мене будете ганяють.

— Хто?

— Пожди. На, випий.

— Не хочу.

— Чуєш?

— Стій.

— Та йди к чортам! Я думаю, оце в поліцаях з півроку ще побуду, а там уб'ю з десятків хриців — та й в партизани, коли вже армія буде підходити, о!

— От сволоч.

— А ти? Подумаєш! Ідейний...

- А я зараз піду.
- Ну й іди. Попробуй.
- Ну й попробую. Думаєш, тебе злякавсь.

У кушах стояла партизанська застава.

- Стій!
- Ай!
- Тихо!
- Не лякай!
- Куди йдете?
- До партизан. Чи не ви оце будете?
- Ну?

— Синочки мої. Прийміть мого хлопця до себе. Благаю вас. Пропаде хлопець.

- Чого?
- В поліції служить. Голубоньки...
- В поліції?

— Еге. От біда. Ну, що його робити. Я б, може, мамо, пішов у партизани, так боюся. Так, каже, я їх боюсь. Заріжуть або обсмалять, як кабана. Так я оце...

- А де він?
- А не тронете? — стара Одарка Товчениха пильно вдивляється в партизан.

- Та ні, як не провокатор, помилуєм.
- Голубчики, синочки мої... Ой спасибі ж вам... Устиме!

Іди сюди!

Поліцай Устим Товченик обережно вийшов з кушів і став.

- Іди-бо, кажу! Бодай тобі ноги повсихали!
- Здрастуйте!

— Шапку зніми, невіглас! Пожди, я тобі покажу поліцію!

І Одарка почала бити дрючком свого поліцай під веселий регіт партизан.

- Ну, кажи!
- Простіть, товариші. Клянуся вам, що де б я тільки не стрінув фашиста чи націоналіста, — у клоччя рватиму!
- Ну, ладно. Ради матері приймем.

Поліцаю Івану Гаркавенку, що теж через кілька день прибіг до партизанів, не зразу повезло. Його не хотіли приймати. Партизани щойно вийшли з бою, і розвідка принесла їм гіркі відомості про німецькі звірства і грабунки. Вони обступили Івана і дивились на нього грізно й вороже. Вони пронизували його гнівними своїми очима. Вони розстрілювали його, здавалось, кожним поглядом.

— К такій матері! Приймає такого гада, товаришу командир, воювати не будем!

— Що за бардак!

— Всяку гидоту, зрадників прийматимем!

— Шпигуни німецькі лізуть в партизани!

— Геть! Розстріляти сволоча!

— Повісити! — гули партизани.

— Помилуйте, браття!

— Які ми тобі браття, поліцейська сука?! — гнівався новохрещений партизан Устим Товченик.

— Устим!

— Я тебе не знаю!

— Та це ж я, Устиме...

— Не знаю!

— Товариші, не будьте такі жорстокі! Будьте ж люди!

— Ага! Людяності захотів. Ми вже не люди тут! Ми бродимо, як хижі звірі, в лісах, у болотах і не маємо де голову прислонити!

— Так і я...

— Мовчать! В облави ходите на нас. Батьків наших убивали, матерів, жінок, дітей!

— Товариші...

— Мовчи... Де мої діти?

— Верни мені матір! Хто мого батька спалив?

— Товариші, так і в мене згоріло все... Батька вбито, жінку погнали в Німеччину. Кажуть, плакала й проклинала мене і все на світі, товариші. А я броджу звірюкою в лісах вже другий тиждень.

— Дослужився, поліцейський собака!

— Помилуйте! Ви думаете, я продався?

— А що?

— Мене примусили! Я не хотів бути поліцаєм.

— Ми тебе знищимо не за те, що ти поліцай!

— А за що?

— За те, що ти — мерзотник, пригноблював народ, що був ти поганим поліцаєм!

— Так, товариші, нема ж хороших поліцаїв. Посада ж хамська.. Я не хотів, їй-богу! Устиме, скажи ж бо...

— Я тебе не знаю!

— От щоб я проклятий був! Щоб я проклятий...

— Брешеш, гаде! — закричали партизани й почали його бити.

— Йй-богу, правда! Ой йй же богу, правда! — моливсь поліцай. — Устиме, скажи-бо, сукин син, не бійся!

— Я не знаю тебе.

Коли перед ним звелися дула рушниць, він упав перед ними на коліна і, схопивши жменю землі, заплакав:

— Клянуся святою рідною нашою землею! От щоб я подавився нею, гляньте! — він почав їсти землю, обливаючись сльозами. — Тату, тату, голубоньку мій сивий! — тужив він перед смертю.

— Пождіть стріляти, стрільці! — раптом почувся голос з лісу. Партизани оглянулись. До них підходив у супроводі двох партизанів якийсь чоловік. У нього були зав'язані очі.

— Шумлять ліси стрільбою, шумлять, — сказав він, коли його поставили в партизанське коло. — Світе мій убогий! Де на тобі пролилося ще стільки крові, як у нас на Україні? Де стільки передсмертних криків, сліз, відчаю?..

— Зніми пов'язку! — глухо промовив комісар загону.

Зняли пов'язку — Лаврін Запорожець.

— Запорожець?! Товариші, Запорожець, тополівський староста! — Людоїд проклятий! Це ж він людей у ярма запрягав!

— Ага, вже тут? Ну, слава Богу, — сказав Запорожець, поглянувши на Гаркавенка.

— Мироїд!

— Помовч, блазень... Здрастуйте!

— Хто такий? — спитав комісар.

— Та той же мироїд, що вам людей прислав був... Щось нікого не бачу, — оглянув Запорожець партизан.

— Яких людей?

— Бреше, в Німеччину одправив півсела! Дочку свою продав у рабство! — не витримав поліцай Гаркавенко.

— Постій, постій! — сказав комісар загону. — Запорожець?.. Людей твоїх нема й дочки нема. Не знаєм.

— Нема? Знаю, що нема... — Страшна правда вхопила Запорожця за горло. Йому нічим стало дихати.

— Йуда!

— Як ти тут опинився?

— Не понаравилась служба. Подав в одставку. Ось сторож! — показав Запорожець на Гаркавенка. — Він вам все розкаже.

— Людей у ярма запрягав?

— Запрягав.

— Нащо?

— Щоб зліші були.

— Що?!!

— В неволі зло — велике діло.

— Каїн!

— В німецьку неволю продавав?

— Продавав...

— Дочку продав?

— Продав.

— Годі!

— Розстріляти пса!

— Даремно. Я б не стріляв, — спокійно і ніби байдуже сказав Запорожець.

— Да? Так повчи нас, кате, що нам робити з тобою? Повісити, спалити, закопати в землю? Скажи, чого, якої плати хочеш ти од нас за дітей, за батьків наших попалених?

— Кажи, вибирай кару, сукин ти син нехай!

— По якому закону судити тебе?

— Я хотів би, аби мене судили по закону народного лиха, — тихо й виразно промовив Лаврін.

— Що?

— Багато нарубаєте дров, бачу по вас. Хто тут найстарший?

— Я, — сказав молодий командир партизанської роти Грицько Гулак.

— Так от що, хлопче...

— Помовч! — розгнівався Гулак. — Балакати мені будеш, гад! Народного закону захотів!

— Да!

— Творець народного лиха хоче закону!

— Не творець, жертва!

— Ловко. От фашистський прихвостень. Півсела, дочку продав... — звернувся Гулак до партизан. — Ось воно, полум'я класової боротьби у світовій війні!

— Іди ти під три чорти з такою боротьбою! — сказав Запорожець.

Він зрозумів, що настала його остання хвилина. І від того все стало для нього вже непоправним, недоказовим, всі почуття його прийшли в сум'яття, все знання, все, чим він жив, гордився, що підносило його свідомість. Він був майже божевільний.

— Він збожеволів перед смертю? — сказав партизанам Гулак.

— А по-моєму, ви показалися. *Позвикали до класової боротьби, як п'яниця до самогону! Ой, приведе вона нас до загибелі.* Вбивайте, прошу вас. Вбивайте, ну! Доставте радість полковнику Краузу. Соблюдіть чистоту лінії. — Терпка гіркота і біль почулись у голосі батька п'яти синів.

— Що він меле?

— Народні месники!.. Хіба те, що сталося зі мною, з селом, не тяжче смерті у сто крат?..

— *А хитро викручується!* — почувся голос з маси.

— *Еге, перехитрюємо один одного, та все залізною мітлою, та кальоним залізом, та викорчовуєм все один одного на сміх і глум ворогам. Аби лінія була чиста, хоч земля й порожня. Ну, потіште німців! Перевиконуйте їх програму нашого самознищення.*

— *Бийте його гада!* — крикнув поліцай.

— *Помовч, дурак... Я не знаю сьогодні класової боротьби і знати не хочу. Я знаю — Батьківщина, народ гине! Я раб німецьких робітників і селян! І моя дочка рабиня! Стрільай, класова чистьоха! Ну, чого ж ти став?* — грізно гукнув Запорожець.

Партизани притихли. Багато різних думок, почуттів, спогадів розбудили в них ці слова Запорожця. Перед їх духовним зором виникла раптом вся Україна в огні, у множестві страждань і тяжких протирічливих трагедійних стиків. Велика нещаслива земля!

Раптом залунали крики. Показалися вершники, швидкі, як вітер зі сходу.

— Товариш командир! Партизани з-за Дніпра!

— Ур-ра! — лунало в лісі.

До Гулака під'їхав Роман Запорожець.

— Здоров, товариш! Що за Каїн під деревом стоїть?

— Батько твій, синку! — узнав Запорожець свого сина. —

Гітлерівський прихвостень...

І Лаврін Запорожець упав непритомний.

— Нумер цвай таузенд зекс гундерт ахтундфірціг! Форнаме Галька! Плятц! — вигукував мілітаризований фашист Курт Ріхтер. Це був товстий рожевий свиноподібний німецький чоловічок. Не дивлячись на повноту, він був меткий і жвавий. Вся його постать, рухи, улеслива посмішка і лексикон видавали в ньому дрібного крамаря чи прикажчика. Біля нього стояла убога, голодна і виснажена горем українська дівчина. Вона дивилась на рабовласників, що зійшлися з усього Берліна і його околиць, на страшний оцей розпродаж

рабів, і їй здавалося, що все це сон. А за нею стояла купка товаришок по недолі, напівроздягнених і битих.

— Майне дамен унд геррен! — гарикав Курт Ріхтер своєю крамарською скороговоркою. — Вен зі волен, дас іст бесте україніше медхен. Їх хабе шон феркауфт гойте фіргундерт штук!

— Фон вельхе штат?

— Чернігів!

— Найн! Ес гейтс дас ніхт! Дас шрекліхе льойте!

— Біте, польтавка!

— Нур польтавка!

— Біте шон! Олеся! Ком гер! — метушився Ріхтер. — Зо, біте! Форнаме — Олеся, польтавка!

— О!

— Ах!

— Польтавка?

— Йа! Абер дас костен етвас тьоер! Дас іст прима кваліте, біте шон, майне геррен. Заен зі маль. Повернись... Зо, біте шон! Дас іст райне славяніше вайбліхе шенгайт, ніхт вар? Міт файне бруст унд фігур, ніхт! Міт... унд зо вайтер, ха-ха-ха! Повернись. Так. Ще раз. Роззяв рота. Ну! Унд, дан, майне геррен, даст іст нох дівчина, ферштеен зі?

— Ах, ду біст нох дівчина?

— Ні, я не дівчина, — сказала Олеся.

— А, шаде.

— Я погвалтована вашими солдатами жінка.

— Ти не можеш скаржитися на наших солдат. Ти завоювана. Солдати мають свій інтерес.

— Хто чоловік?

— Ваш ворог. Боєць Червоної Армії.

— Армії? — зареготала німота. — Армії? Де вона — нема вашої армії. Капут. Все!

— Брешете. Є.

— Ну, большевістіше сука!.. Що вона може робити?

— Все, — сказала Олеся.

— Алес!

— О!

— Вона співає. Майне геррен, вона чудесно співає. Співай!

— Я не хочу співати.

— Чому вона не хоче співати?

— Я хочу плакати.

— Вона хоче плакати!

— А... заспівай сумної.
— Ні.
— На, на, на!.. — Одна німкеня вдарила її парасо-
лем. — Ну?

Летіла зозуля через мою хату.
Сіла на калині та й стала кувати...

Німці й німкені підходили до Олесі, трогали її руками, повертали. Олеся, здавалося, не помічала нікого, немов її не було тут, на цьому огидному торжищі невольників. Вона була на Україні. Вона линула над нею до батька, до матері, до братів, до Василя, що десь далеко-далеко проливають свою кров за рідну землю. Вона відчувала, що ця жахлива дійсність не може тривати довго, бо тоді світ мусив би згас-ти, та дійсність поклала на неї свою ганебну руку.

— Дас майне!

— Фрау Крауз?! Біте шон, гнедіке фрау!

Олеся глянула на свою господиню. Перед нею стояла дружина полковника Ернста фон Крауза.

— Василю! — крикнула Олеся, немов прокинулась од мо-
торошного сну.

— Як у мене б'ється серце... Як у мене б'ється серце... Олесю!
Як у мене б'ється серце! Ай!.. — стогнав у нестямі Василь.

Він лежав у польовому шпиталі на операційному столі. Сестра тримала його голову. Над ним трудились хірурги. Бряжчав хірургічний інструмент. Ревли десь гармати, і стіни шпиталю тремтіли од вибухів бомб.

Василь випустив автомата і з усього розгону поточився додолу. Він спробував було ще підвестися, але його почало раптом рвати, і він знепритомнів.

Його поклали на стіл. Він чув, як стогнали навколо по-
ранені і кричали, б'ючись на страшних своїх хірургічних
столах.

— Як у мене б'ється серце, Олесю... Як у мене б'ється
серце... Олесю, ай-ай-ай! Як у мене б'ється серце... — кричав
він у нестямі.

Хірурги різали пошматовані його м'язи, стулювали кіст-
ки, зшивали його, поспішали з усіх сил.

Вони трудились над ним і над його товаришами день
і ніч, окривавлені, серйозні.

Санітари подавали їм поранених, сестри підносили хірургічні приладдя. Кості ранених тріщали під обценьками хірургів.

Санітари піднімали його з хірургічного стола.

Товариші витягали його з палаючого танка через люк. Рвалися міни зовсім недалеко. Земля тряслась од вибухів і лязгу заліза. Він був поранений знову. Його не можна було впізнати. У нього очі лізли з очниць од диму й страждання. Він був опечений. Пролітали мимо танки. Він був опечений. Зціпивши зуби, він мовчав, поки не крикнув: «Ай!»

Його поклали на хірургічний стіл. І знову над ним трудились лікарі, безсонні й злі, мов люті м'ясоруби. Вони кричали на сестер-жалібниць і лаялись поганими словами, проклинаючи інструмент, невправність помічників і все на світі.

— Олесю, як у мене б'ється серце. Олесю, як у мене б'ється серце. Олесю, серце... Ай, серце... Вперед! За Батьківщину! — кричав він, непритомний, під ножем...

— За Родіну, за Сталіна, вперед! — махнув рукою Василь, висунувшись з танкового люка. Ринулися танки в бій.

— Слідуючий! — кричав хірург. Василя поклали перед хірургом.

На лобі знайомий шрам. Лице замучене, але спокійне, і навіть посміхається. Він у глибокому сні. Над ним і навколо шаліє грім канонади.

Минуло літо. Білий танк горів на снігу серед руїн. Василь лежав перед танком на снігу удвох з товаришем, поливаючи противника з автомата.

Ось він підхопився, кинув гранату і, підірваний вибухом ворожої гранати, упав на сніг.

Василь знову на столі. Знову та ж картина. Знову хірурги.

І ранених несуть, несуть велику кількість поранених героїв. Кипить робота в хірургічній. Дзеленчать вікна од вибухів, і чути навіть кулемети. Упала сестра од втоми.

— Гей, заберіть сестру!

— Ні, чорт мене забере нехай! Я хірург до кордону. А там кулемета візьму, обвішаюсь бомбами! Бомбами! — кричав старий утомлений хірург...

Величезним вибухом висадило вікна. Все затремтіло і зрушило з місць. Хірурга кинуло об стіну.

— Як у мене б'ється серце, Олесю... Де ти?.. Де ти?.. — стогнав Василь на хірургічному столі. Шпиталь хитався і тріщав увесь од тяжкого реву війни і стогону поранених радянських людей.

— Олесія! — Фрау Крауз увійшла до Олесиної кімнати. Олеся дрімала на ліжку.

— Встань! Ти знову лежиш?

— Я хвора.

— Ти написала додому листа?

— Написала.

— Ти щаслива?

— Да.

— Ти писала, що ти щаслива?

— Да.

— Що в тебе є окрема кімната?

— Да.

— Ти написала — жду ответа, как золовей лета?

— Да.

— Ну?

— Не відповідають.

— Розкажі мені про своє село... Емма, ком гер!

Увійшла Емма, невістка фрау Крауз.

— Ну?

— Я вже розказувала.

— Розкажи ще раз про гору і про річку. Ну! Ах, майн гот, коли вже скінчиться ця жахлива війна. О, кляті більшовики, звірі, як наші діточки страждають там! Ой як мені хочеться поїхати туди, до Східної Німеччини, Емма. Нагорі над річкою буде наш будинок. О, ти там матимеш роботу, Олесія. Ну, яка річка, кажи?

— Річка тиха-тиха. Лілей багато. І верби над водою. А село, як квітка, теж тихе-тихе.

— Ох, вундербар!.. — Олеся заплакала.

— Не треба плакати.

— Руе! Ну, тихе, тихе! Ну, вайтер!

Раптом почувся дзвінок. Фрау Крауз схопилась за серце. Якесь зловісне передчуття пройняло холодом злобну її душу.

— Мама!

— Емма!

— Ху! Як я боюсь. Ну, вайтер. Село тихе-тихе... Ну, говори...

— Мама! — Емма розкрила листа й почала читати.

— О? Руе... Емма... Руе...

— Людвіг!!!

— А...

— Мама!

— А-а! Готес!.. Людвіг!..

І стара Краузіха вибігла разом з Еммою з кухні.

Олеся перелякалась. Вона відчула, що трапилось лихо і що воно не обмине її.

Хазяйки ревли в покоях, мов божевільні. Аж ось рев почав наближатися до кухні. Олеся кинулась до дверей, та не вистачило в неї сил боротися з двома здоровими німкенями. Вдерлися вони в двері і кинулись звірюками на Олеся. Олеся вирвалась і плигнула у вікно.

Олеся розплющила очі. Їй здалось на одну мить, неначе хтось її покликав. Вона оглянулась. Нікого. Тихо. Ясна ніч. Навколо бур'яни і печища убогі. Вона стояла коло рідної печі і нюхала пучечок сухих материних гвоздик од пристріту, що знайшла вона в пічурці.

Так ось вона, рідна Тополівка. Ось верби, криниця під горілою вербою. «Річка тиха-тиха. Лілей багато. І село, мов квітка, тихе-тихе... «Вундербар», — пригадала вона страшну німкеню Краузіху.

Багато минуло часу, як кинулась Олеся через вікно в житеву прірву. Багато лихих надзвичайних вітрів носило її, мов піщинку у пустелі. Багато горя і бруду з трудних кривавих шляхів і переплутаних стежок прилипло до молодого її тіла і душі. Не раз і не два кричало, розтиналося, горіло огнем у грудях дівоче її сумління під тиском мерзоти і неблаганного насильства на широкому терені аморальності і занепаду.

Нестерпні довгі поневіряння на чужих дорогах доводили її не раз до каламутного відчаю, провалювали в болото отупілої байдужості і бажання вмерти.

— Нащо я Василю така, нащо? Куди я йду, чого я йду? Хто пожаліє мене? Хто я? Не дівчина, не жінка, не мати.

Вона йшла додому. Сила, що несла її на схід, на Україну, була надзвичайна. Її несла мудра невмируща воля до життя роду, оте велике й найглибше, що складає в народі його вічність.

Вона була вже не красива, не молода, не чорнява. У неї було сиве волосся і брудні, вимучені руки, з усіма слідами холоду, голоду, лісу, байраків, земляних ям і нужди.

Не питайте, якою ціною добралася вона додому. Бо тоді ви розстріляєте її за аморальність. Думайте, що вона жалібними брехнями прикриває легковажність свою і розпусту, якщо ви самі брехун. І тоді стане одною жінкою менше.

Чи впадете перед нею на коліна і гарячим своїм співчуттям розпалите трутизну її спогадів. Ніщо не зміниться. Все було. І, може, найбільша мудрість в таких гірких ділах — слідувати за природою, що послала людині щастя забуття лихого в доброму часі.

О час! Великий, мудрий художник! Ти несеш на своїй палітрі не тільки сивизну нашу, чи задерті кирпичи, чи короткозорість нашу, чи випадкові часом ознаки наших геройств, а щось незмірно більше, глибше і велике, що складає в блакиті майбутнього блискучої краси трагедійний портрет безсмертного нашого народу.

— Хто тут?

— Я... Хто тут?

— Я...

— Хто я?

— Христя... Олесю?!

— Христе! Се ти, Христе?

— Олеся!

— Виходь!

— Виходь ти!

— Ти взнала мій голос?

— Так.

— Це ти?

— Я. Це ти?

Вони впали одна одній в обійми і голосно заплакали в бур'яні посеред двору. Старий український місяць освітлював їх байдужим своїм світлом.

— Звідки ти, сестро моя?

— Як ти, голубонько?

— Втекла? — Вони вдивлялись одна в одну і гладили тремтячими руками руки, плечі, щоки.

— Ой!

— Неначе сон!

— Правда?

— Як я плакала по тобі!

— Де ти?

— Хто ти? Зброя... Христе, ти партизанка?

— Ні, Олесю. Не партизанка я. Я жінка фашистського ката, — сказала Христя. — Італієць він, капітан Пальма. Пам'ятаєш, як розлучились ми з тобою? Прости мені, сестро...

— Ну що ти, Христе...

— Я чула твій плач. Мені хотілося тоді втопитись. Ну, як я забула, що ти не плаваєш?

У тихій річці біля латаття плавала дівчинка років семи. А друга сиділа на березі, Олеся. Вони сміялися обидві. Прозорий спогад про далеке святе дитинство промайнув перед ними ластівкою. І зник.

Уже з другої далекої річки виходила невольниця Христя у мокрій одежі. Упала на берег посиніла. Її рвало водою, поки не прикрила ніч, непритомну, напівмертву...

Вона стояла на вулиці невеликого міста. Вона була гарно вдягнена. Вона була чимсь перелякана. До неї підійшла якась чужа жінка, горда, зла вовчиця-німкеня, і з підкресленим презирством ударила її по щоці. Потім вона вдарила смаглявого офіцера...

Полковник фон Крауз увійшов до штабу карного італійського загону темний як ніч. Це було в невеличкому місті, колись красивому і тихому, славному своїми садами і піснями.

Фон Крауз підійшов до вікна. Десь недалеко горіло. Полум'я то вибухало величезними язиками, то падало й потопало в диму, то кидалось од вітру на всі боки з глухим гудінням, і офіцерські тіні метушились по хатніх стінах, як зловісні привиди. Здавалось, захитався цілий світ. Дзвонили ніби дзвони, кричало щось несамовитим моторошним криком, і торохтіли автомати.

— Пальму!

— Капітан Пальма!

Капітан італійського карного загону Антоніо Пальма хутко ввійшов і став посеред штабу:

— Капітан Антоніо Пальма!

Фон Крауз оглянувся і з огидою зміряв його очима.

— Це вас ударила вчора по морді жінка на вулиці?

— Так, вона мене вдарила...

— По морді. Хто вона?

- Німкеня. Туристка.
- З ким ви йшли?
- З своєю дружиною.
- Неправда.
- Правда.
- Вона її теж ударила по морді?
- Так.
- А ви що? Чому ви не застрелились? Чому ви?.. До речі, хто ваша дружина?
- Українка.
- Ім'я?
- Христина.
- Ви її любите?
- Ні.
- Нащо ви одружилися?
- Я мушу мати жінку.
- Вам мало тут всякої тварі?
- Я так не можу. Свої відносини до жінки я люблю обставляють красиво.
- Ви мерзотник. Ви аморальна істота. Ви розумієте?
- Так.
- Ви вішаєте, стріляєте, палите їх батьків. Нищите братів, а ця аморальна сволота, ці духовні проститутки, тварюки лізуть до вас у ліжко кохатися з вами, вбивцею і катом. І ви обнімаєте цю сволоч. Мені гидко на вас дивитися. Я образив вас, ви чуєте?
- Мене не можна вже образити.
- Чому?
- Потім скажу. Продовжуйте.
- Яка мерзота!
- Так, але ж ви заохочуєте солдат женитися. Ви ж розбестили всю країну!
- Солдати друге діло. Ми маєм тут окремий інтерес.
- А офіцери? Я можу вам назвати... Теж окремий інтерес?
- Да. Їхні повії нам служать. А що робить в цьому плані ваша сеньйора?.. Нічого? То-то ви так часто тікаєте з вашим батальйоном. Я мушу допитати вашу жінку. Приведіть сюди фрау Пальма.
- Її нема.
- Де вона?
- Вона зникла вночі.

- За яких обставин?
- Коли ми тікали з міста, вона осталася.
- У партизан.
- Так.

Крауз почав сміятись.

— О, тепер я нарешті зрозумів ваші слова. О, звичайно, вашу італійську честь нічим уже не можна унизити після того, як од вас, побитого офіцера, утекла ваша сеньйора. Так я вас зрозумів?

— Ні.

— Що?

— Мене не можна образити тому, що на землі умерла мораль.

— Що? Як? Хто вмер?

— Мораль. В цій війні не буде переможців і переможених, а будуть загинулі і уцілілі, — сказав байдуже Пальма.

— Біте!

— ...В цій країні не буде переможців. Будуть загинулі і уцілілі, — повторив капітан Пальма.

— Так... Всі чули? — звернувся раптом фон Крауз до присутніх.

Стало тихо. Декілька офіцерів стояли мов скам'янілі. Страшну правду, що давно вже не давала їм покою, було сказано. Шкода, що її сказав італійський офіцер, якого всі вони ненавиділи, як і всю його частину, за погану війну з партизанами.

— Немен зі плятц, біте, — сказав полковник і сів. Сів і Пальма.

— Умштайген. — Капітан Пальма встав і випроставсь. Велика його тінь захиталася по стінах і по стелі хати.

— Що ви тут мелете? Що це за настрої? Коли ви з вашою паршивою сволоччю примушуєте мене ось уже рік тікати од партизан і ховатися од двох бандитів Запорожців, я вас питаю, що? Що вам дає підстави базікати мені ці жалюгідні теревені?

— Гер полковник!

— Я розстріляю вас!.. Як ви смієте? Який провокатор, який дурень вам це сказав? Га?

— Гер полковник, це сказав фюрер, — відповів Пальма.

— Фюрер?!

— Хайль Гітлер! — виголосив горбатий гестапівець.

Всі встали, крім полковника Крауза. Він почав кашляти.

— Он як.

— Лейзен зі маль, біте, — капітан Пальма подав фон Краузу газету.

— О... Ху-х... Ну!.. Дас гат гезагт фюрер?

— Йаволь!..

— Зетцен зі!.. Що ви думаєте? — звернувся фон Крауз до майора Штігліца.

— Ферцайген біте, гер полковник... — підхопився майор Штігліц. — Я не повинен думати. Я сольдат. Я існую не для думання, а для дії. Дізе італьяніше гунд може думати щось, поки я не повішу його...

— Капітан Пальма! — поправив Штігліца фон Крауз таким голосом, що Штігліц онімів.

— Капітан Пальма, — пробелькотів він і стих.

— Немен зі плятц, капітан Пальма, — сказав фон Крауз. Пальма сів.

— Я вважаю, що фюрер Гітлер говорить дурниці, ферштеен зі? — сказав фон Крауз голосно й виразно, щоб усім було чути. — Треба бути абсолютно аморальним і легко-важним неуком, щоб молоти отаке перед народом у тяжку годину.

— Ви не маєте права так говорити про фюрера! — сказав гестапівець, двогорбий рахітик, фанатично закоханий в Гітлера. — Ви повинні боятися так говорити, гер полковник! — заверещав він, ошкіривши зуби, мов тхорик.

— Заспокойтесь, пане нацист! Я не думаю, що я мушу сьогодні боятися фюрера за свої слова, іх бін убергаупт дер дойчен кріген унд альте дойчен офіцер! Ніхт! Якщо вже ви хочете знати, я не думаю, щоб сьогодні Гітлер... Ноа!.. Це він міг дозволяти собі до Сталінграда, але після Сталінграда, де він погубив цвіт нашої нації...

— Істинна правда. Тепер він, мабуть, здорово там піджав хвоста, собацяга! — почувся раптом з печі голос Товченика.

Що сіпнуло Мину за язика, хто його знає. Він ніби забув на одну мить, де він знаходиться. Він був великим любителем цікавих розмов ще з давніх молодих літ. Правда, він майже нічого не зрозумів з усього, про що німці говорили в хаті, але невмируща ота цікавість і фантазія Мини Товченика і пристрасне бажання проникнути в тайни розмови оцих душоубів були такі великі, що Міні мимоволі почало здаватися, ніби він почав уже розуміти все, про що вони говорили.

Часом він протирав пальцем вухо, ніби воно заважало йому розуміти до кінця оту мову, і ось нарешті він зрозумів усе. Він почув у грізній інтонації фон Крауза слова «фюрер» і «Сталінград», і йому зразу все стало ясно і так захотілося й собі вставити в бесіду розумне слово, що він не стямився й сказав.

Коли його стягли з печі і поставили перед полковником Краузом, який почав протирати очі, думаючи спочатку, що це сон чи витвір втомленої уяви, Мина промовив:

— Я не великої науки чоловік, нікого не вбивав і не крав, ну раз уже так сталося, що ви мене вважаєте чомусь за партизанського шпигуна, воля ваша. А в розсудженні політичного моменту нащот Гітлера я цілком приєднуюсь до вашої думки — тепер він, собацюга, покрутиться.

— Замовч!

— Мовчу. Я що? Я нічого. Моя не розуміла, що ваша балакала, фарштеен зі, — заговорив Мина по-німецьки. — Моє діло сторона. Ну, що мені от цікаво, цікаво мені от що: чим воно оце все кінчиться? Як воно буде після вас? Чи хоч трохи порозумнішають люди, чи так уже й спустіють у дураках і в злі, як оце ви?

— Де Запорожець?

— Га?

— Запорожець де?

— Де куш, там і Запорожець, де ліс, там і тисяча...

— А, гунд!

— От тобі й хунт! Може, він тут під хатою!

— Хто?

— Запорожець! Чи в сінях!.. Чи в коморі? Чи в полицях у тебе, дурного? Ага!

— Шміцдорф!

— Йаволь, гер полковник!

— Повісити! На двадцять днів.

— А все одно не допоможе... Ауфвідерзейн!.. — сказав Мина.

Двоє жандармів схопили його під руки і потягли.

Коли Мину вивели в темні сіни, де було чимало італійських солдат з кулеметами і різною амуніцією, він раптом випав з жандармських рук дотолу, як клунок проса. В цю ж мить щось так сильно укусило одного жандарма за жижку, що той заверещав високим, як у дівки, голосом і ніби ошпарений кинувся на солдат. Зчинилась колотнеча. Хтось

побіг з сіней у темряву. По комусь стріляли. Хтось відчинив хатні двері.

— Рує! Вер іст дорт?

— Бандит утік!

— Як утік?!

Зігнувшись в три погібелі, Мина миттю вліз у хату і поліз під піч, а з-під печі особливим ходом на піч, на старе своє місце.

— Піймати!.. Чуєте? Піймать за всяку ціну! Мерзотники... Розстріляю! Розстріляю до ноги, сволочі! — котилися на піч грізні вигуки фон Крауза. Мина лежав тихо, затуливши рота долонею.

А два жандарми, що кинулись кругом хати ловити Мину, застрілили один одного з переляку в пітьмі.

— Ах, мерзота! — казився фон Крауз. — Ви знаєте, хто це втік! Це головний розвідник Запорожця. Привид! Він починає вже мені снитися... Ху-х... Капітан Пальма, повторіть ще раз, що сказав фюрер.

— Фюрер сказав, що в цій війні не буде переможців. Будуть мертві і вцілівші.

— Да. В цій прірві можна подумати що вгодно... Ідіть, — сказав фон Крауз, звертаючись до Пальми. — Стійте.

— Да, гер полковник.

— Що ви думаєте?

— Я думаю, що мені треба бути обережним, — сказав Пальма. — Ваші офіцери ненавидять мене. Мене ненавидять мої солдати. Поки що свою ненависть до мене і до вас вони топлять в українській крові. А далі...

— Ну?

— Я втомився.

— Я знаю, вас ненавидять наші офіцери-вискочки, згряя розбещених матеріалістів, але треба жити й боротися во ім'я життя, хоча б... Ху-у... У всякому разі, коли вже навіть вийде так, як сказав Гітлер, — нехай згорить уся оця країна, нехай згниє, уціліти мусимо ми.

«Е ні», — хотів сказати Мина, але на цей раз йому пощастило затулити собі рота долонею, чи, може, це йому так показалося. У всякому разі, щось неначе не то зашелестіло, не то ікнуло чи кашлянуло на печі, і так виразно, німці всі причаїлися, а Товченик перестав навіть дихати. Це була знову велика його помилка. Переставши дихати, він з переляку заглигнув багато повітря. Воно розперло йому груди і рвалося

геть кашлем. Довго стримував Мина нещасний свій подих, аж посинів увесь і скарлючився, але чим далі затримував він оце своє лихо, тим більше зростало воно в грудях, пищало, шкребло, лоскотало в горлі і нарешті вирвалось назовні величезним вибухом кашлю:

— Кахи!

Кинулись німці до печі. «Ну, — думає Мина, — пропав». Коли доля всміхнулась до нього в цю останню, здавалось би, мить. Згадав він раптом єдине в світі слово, яке діяло на гітлерівців, як Христове ім'я на чортів.

— Партизани! — гукнув Мина що було сили.

І дійсно, немов у старовинному казанні, не встиг він зачинити рота, як почувлася гучна стрілянина під самою хатою.

— Партизани! — загерготіли в сінях окупанти.

— Партизани! Чи це ж мені не бич Божий?! — патетично гукнув фон Крауз, забігавши по хаті, мов артист, і виплигнув з офіцерами у вікно. А в друге вікно вже кидали бомбу. І коли вітром розвіяло дим і порох старої хатини, Мина докладно і серйозно, з неабияким знанням обставин, зброї й кількості ворога і морального його стану, а також і планів, доповідав Лавріну і Роману Запорожцям про Крауза і всіх його харцизів.

— Чому ж ви його не вбили, дядьку, з печі? — досадував Роман.

— А, багато ти розумієш. Розговор не кінчився!.. Уб'ємо ще, не втече.

Коли прокурор партизанського загону Лиманчук узнав, що партизани захопили в полон жінку капітана Пальми, він страшно зрадив і зараз же заочно присудив її до розстрілу як підлу зрадницю вітчизни. Він недавно прибув до загону з Великої землі з високою місією чинити в самому пеклі боротьби справедливий суд над підлими відступниками, за-проданцями, націоналістами-душогубами та іншим пропащим людом. Він був людиною великої кришталевої чесності і такого ж душевного холоду, який помагав йому не втрачати, як він казав, лінії ні за яких обставин...

Картина злочинства, яку він побачив, прилетівши на окуповану землю, потрясла і обурила його. Він побачив, що люде не сидять, не перебувають в окупації взагалі, як страждальці в чеканні визволення, що многі з них служать у німців, працюють на них, виконують якоесь їх завдання. Глибоко обурений і обра-

жений у своїх кращих думках, він годен був понищити всіх оцих старост, поліцейських, всю охорону ладу, жандармерію, вільне козацтво, проституток і німецьких прислужниць і наложниць, яких німці розвели велике множество на поневоленій землі. Він готовий був спалити по секрету все це зло на священному огні своєї чистоти, так і не подумавши ні разу, що завтра ж німці наберуть нових нещасних людей, для цих огидних функцій. У нього не було любові до людей. Він любив себе і інструкції. Він був самий розумний з усіх людей, яких він знав.

Почувши, що командир загону, немолодий вже, хитрий чоловік, не ствердив вироку і побажав учинити допит зрадниці, Лиманчук, хоча й підкоривсь наказу, сприйняв це як знак недовір'я і партизанської пихи.

— Я дію на підставі закону!

— Голубчику мій, — сказав командир усміхаючись, — тут на підставі закону можна такого насудити, що й плакати буде нікому. Закон! Он у нас в четвертій сотні половина поліцаїв, а як б'ються! Попробуйте позмагатися. Ага? От тобі й закон... Гей! Приведіть сюди тую офіцерську курву!

Коли її ввели на допит, вона ледве йшла. Все її молоде тіло утратило свою силу й ніби розтало. Вона немов падала з великої висоти на землю в страшній свідомості, що парашут за спиною не розчинився і вже тепер їй ні спинитися, ні крикнути, ні покликати... Земля невблаганно тягла її до себе, земля.

Сотні ворожих очей пронизували її презирством і ненавистю. Гидкі, страшні слова глушили її в голову, в спину, груди, плутались під ногами, і вона хиталась, йдучи мов п'яна.

— А, італійська сука! Куди це її ведуть?

— В розход, гадину!

— О, повія, будь ти проклята нехай!

— Гей, звідки ти, шмара?

— Націоналістка! — Вона йшла серед дорогих своїх рідних людей чужа і ворожа. Вона була вже окрема од них. Їх могутня ненависть до окупантів і до всього, що зв'язане з їх клятим іменем, опустошила її. Їй захотілося вмерти. Вона спотикалась.

Глянувши на неї, прокурор Лиманчук зразу ж розкусив її геть всю. Він побачив у її очах зловісне полум'я ненависті до Радянської влади, якісь приховані таємниці і темну, замкнену ворожість до себе.

- Націоналістка?
- Да... Ні.
- Да чи ні?
- Я не знаю...
- Викручуєшся? Не викрутишся!
- А мені все одно.
- Ти жінка італійського ката Пальми?
- Пальми.
- За скільки плиток шоколаду ти продалась?
- За одну.
- Дешево.
- Одна ціна.
- Ти виродок.
- Ні, таких, як я, багато.
- Яких?
- Погвалтованих.
- Тебе погвалтував Пальма?
- Ні. Не тільки він.
- Для чого ти вийшла за нього?
- Не хотіла їхати до Німеччини.
- Чому?
- Боялася смерті. Я втекла. Вони мене ловили, били і гвалтували.
- Пальма тебе спас?
- Да.

Вона відповідала на всі запитання прокурора коротко й правдиво. Її фатальна одвертість збивала прокурора з пантелику і викликала до неї глибоку антипатію. А вона кожне запитання прокурора сприймала, як заступ сирої землі на свої груди на дні могили.

- Ти його шпигунка?
- Ні.
- Ти брешеш?
- Ні.
- Не бійся. Він катував тебе, примушував силою?
- Ні, він добрий. Він люб'язний і м'який.
- М'який. У, сволоч!.. — закричав один партизан. — Кат, сукин син, вішатель, що погубив безліч наших людей, дітей палив в огні, на кілки саджав, умивався в крові нашій!.. М'який!.. Твою мать нехай, гадина!
- Повія!
- Устілка!

— Да.

— Тихо, — сказав Лиманчук, вдоволено глянув у бік командира. Командир дививсь на дружину залятого свого ворога з надзвичайною цікавістю і увагою. Лиманчук вважав процедуру допиту закінченою. Перед народним судом стояла аморальна потвора, позбавлена найелементарніших людських ознак.

— Ти полізла в ліжко до ворога, до вбивці твого народу, до загарбника землі твоєї. Ось я бачу його, — Лиманчук почав підвищувати голос. — Ось він лютує цілий день!.. Вечоріє... Він приходить додому, змиває кров, душиться одєколоном, і м'який кавалер-любовник! Де твоя національна гордість, де твоя людська гідність? Де твоя дівоча честь у велику добу боротьби святої Батьківщини? Де? Нема? Кажи!

— Нема.

— Все! — закінчив Лиманчук.

— Нема, — повторила вона, і раптом немов передсмертна блискавка освітила всю її свідомість. Згадала вона все, що бачила в огні пожеж, тікаючи од німців через всю Україну — попалену, розбиту, поруйновану, обездолену.

— Слухайте, — сказала вона тихо. — Я знаю, що мені не вийти звідси живою. Щось мені тут ось, — вона поклала руку на серце, — каже, що прийшла моя смерть, що зробила я щось запертне, зле і незаконне, що нема в мене ні отієї, що ви казали, національної гордості, ні честі, ні гідності. Так скажіть мені хоч перед смертю, чому ж оцього в мене нема? А де ж воно, людоньки? Рід же наш чесний.

— Годі, повія!

— Яка я повія? Мучениця я! Сльозами проводжала вас, сльозами й стрічаю! Товаришу мій, — сказала раптом Христя зовсім іншим тоном, ніби зрозумівши в останню мить щось найголовніше. — Я не признала вас за свого суддю. Ви тільки можете мене знищити як огидне, небажане явище, яким я дійсно є. Але це не все.

— Що? — здивувався Лиманчук.

— Коли б ви були людиною старою, я багато б дечого спитала вас: чому я виросла не горда, не достойна і не гідна. Чому в нашому районі до війни ви міряли дівочі наші чесноти головним чином на трудодень і на центнери бурякові... Націоналістка я? Яка там?!

— Досить!

— Закінчую. Але ви молодий. Про що вас питати? Я пам'ятаю вас. Ви прошмигнули через наше село. Я наливала вам воду в радіатор. Він сильно протікав у вас, і ви лаялись так голосно й гидко. Я плакала тоді і, плачучи, питала вас, чи будуть фашисти в нашому селі: може б, я втекла? Пам'ятаєте, що ви сказали мені? Ви назвали моє питання провокаційним. От я й осталась під німцем, повія й стерво. От ви чисті, а я — ні. От ви презираєте мене, загрожуючи смертю. А я хочу вмерти, хочу! Мені гидко. Чим ви можете покарати мене? Мене життя вже так покарало, що більшої кари й не придумати.

— Товариші, — сказав Лиманчук, почервонівши од особистого гніву і образи.

— Постійте, голубчику, — сказав раптом командир заго-ну. — Як тебе звать? — звернувся він до підсудної.

— Христина.

— Прізвище?

— Хуторна.

— З Тополівки?

— Так.

— Е, та це ж Купріянова дочка, Хуторного!

— Дядечку! — Христа кинулась до командира і впала перед ним на коліна, обливаючись сльозами.

— Тополівська, чи бач. Е, нема вже ні Тополівки, ні Купріяна, ні братів. Пожерло лихо, — зітхнув командир. — Пождіть, я сам її допитаю, — сказав він і повів Христа в ліс.

— Ти не дивись, що вони злі, як шершні. Ненавистю тільки і живем. На снідання ненависть, на обід і на вечерю. Така наша доля. Нічого, дівчинко. Все проходить, і це пройде. Знищимо ворога, забудеться і ненависть, і горе, і знову розцвіте земля наша в добрі і згоді, і будемо добрими, як були, — ще добрішими станемо.

— Дядечку!

— Все бачу. Одне тільки скажи мені, як рідному батьку, — шпionка ти чи ні? Коли шпionка, розстріляєм тихенько, щоб не мучитись тобі все життя в трутизні зради, бо це непростимий гріх. Ніщо в світі тебе не простить. Не шпionка...

— Клянуся вам святою нашою землею — ні!

— Ні. Ну й слава Богу. А те все якось обійдеться, дівчинко. Ходім.

— Я не хочу жити, — жалібно затужила Христа. — Я хочу вмерти.

— Розумію. Є і на це лікарство.

— Яке?

— Помста. Випий помсти, дочко. Оживеш, дякувати будеш, ось побачиш. Ми ще на весіллі в тебе погуляєм. А це все як брудна вода. Стече, ще чистіші і мудріші будемо.

І старий командир народних месників лагідно, по-батьківському всміхнувся.

Світало. Зайшов уже місяць, і зорі погасли давно. Між бур'янами, лободою та іншою дичиною невмирущі соняшники повертали свої мрійні голови на схід сонця. Було тихо скрізь, так тихо-тихо, і тільки далеко десь гуло важким радісним громом.

— Це і все. Я йду помститися, Олесю, — сказала Христя. Вона була бліда од спогадів і врочиста. — Вони вдунули в мою душу помсту, і я ожила. Він каже, командир, упийся, дівчинко, помстою. Це єдина жива вода твоя. Правда. Я йду вже другий день. По дорозі, думаю, зайду попрощатися з рідним хатищем. Аж ось ти. Розкажи мені про себе.

— Колись, мо', розкажу, якщо не можна буде забути.

— Розумію. Куди ти?

— Я йду на схід.

— Куди?

— Туди. Я так завидую тобі.

— А я тобі.

— О, прокляті.

— Ой!

— У мене друга вдача. Я м'яка, не войовнича. В мені зло не тримається. Все прощаю, як дурна. Все забуваю. Жити ж треба?

— Чуєш? Гуде... Це наші.

— Правда? Це Василь... він...

— Старий казав — не за горами суд.

Вони прислухались. Десь далеко на сході розгортався великий бій. Гриміли гармати.

Німці відступали через село, кидаючи на шляху побиті гармати, машини. Люди ховалися в льохи.

— Поможі вам, Господи!

Матері молилися в ямах за синів своїх, визволителів.

— Прилітайте, синочки, рятуйте нас!

Простягали з ям руки до неба. Материнські очі світилися сльозами надії.

А хто не встиг сховатися, того німці заганяли в грузовики і вивозили.

Уже підпалювали хати палії.

У хатах-дзотах одстрілювались кулеметники і артилеристи. Смертники-німці метушились біля гармат, стримуючи наступ, поки не знищили їх рідні наші танки разом з хатинами.

Військо входило, в'їжджало в село і мчало далі вперед. Бійці пролітали на танках, машинах чи просто бігли, гаряче і голосно дихаючи. Вони ще не вийшли з бою, очі їх дивились далеко вперед і горіли лютим огнем. Всі вони ще були в тому несамовитому стані готовності щохвилини забити ворога чи впасти мертвими, коли людина ще не цілком при собі. Вони були немов у якомусь жару.

Але радість перемоги почала потроху прояснювати людські чола. Бійці вже привіталися з народом і помагали вилізати з погребів і ям. Неначе мертві воскресали і виникали з землі. Плакали командири, не соромлячись своїх сліз. Плакав і Василь Кравчина.

— Драстуйте, мамаша, ну як же ви тут? Живі?

— Драстуйте! Христос воскрес! Спасителі ви наші.

З темних льохів, з брудних ям, із-під зруйнованих печиш вилізли землястого кольору, чорні, погано одягнені люди. Довго сиділи вони в льохах, в землі, довго жили по той бік дозволеного людськими законами. Багато бачили вони такого забороненого для людських очей, що не забудуть і потомки в віках. Якесь невимовне тавро жаху й скорбот і того, що лежить за межами обурення і відчаю, упало на них, закарбувалось і довго-довго не зникне вже, як прокляття долі, до самої їх смерті.

Багато благородної праці, багато ласки, добра і доброї згоди треба збагнути, знайти і принести в життя, щоб загоїти якось душевні каліцтва і рани людські.

Люди оглядалися серед своїх пожарищ, шукаючи очима хат, і протирали очі, мов у сні.

— Доброго здоров'я!

Людям хотілося жити. Хотілося забути про страшне по великому закону життя й по незламній силі свого характеру хліборобів, що звикли тисячоліттями до сіяння, до життєтворення у всьому, що може жити й рости.

Не догоріли ще пожари, а люди кинулися вже до роботи. Уже копалися в городах. Жінки дістали вже з прихованих вузликів різне насіння і з пристрасстю садили в землю.

Якесь насіннячко мочили у воді, причитаючи напівзабутих молитов на добрий урожай.

— Будьте здорові, дороге чоловічество! — Голос літнього вже Демида Бесараба тремтів од зворушення. У нього в хаті спинився штаб. Він угощав дорогих гостей. Чарка тремтіла у нього в руці. — Вічна пам'ять всім, хто прийняв труд і страх сраженій чи страм шибениці од руки супостата. А нам усім желяю виповнити життя своє трудами і перемогами на согласіє і братство. Хай же піде слава по всьому світу про ваше щедре серце і багату кров, щоб ніхто ніколи не сказав, що пожаліли чогось чи злякалися. Будьте щасливі, товариші, хоч не багаті, хоч розорені, пограбовані, без капіталу, а часом і без стріхи, що нігде буде на світі голову комусь приклонити.

— Так що ж це, товариші, знов невидержка? — спитав Бесараб і поник у глибокій печалі.

— Прощайте!

— Прощайте, батько!

— Ми повернемось!

Сини й онуки прощалися з Бесарабом. Прощалися командири. Поспішали. Плач і відчай.

— Де сини? — розлютований Ернст фон Крауз ударив Бесараба стеком по голові разів з десять. Ніколи ще не доходив він до такого сказу. — Де?

— Пішли в Червону Армію, — сказав Бесараб.

— Повісити на двадцять днів!

— Вішай, катюга. Тепер уже не страшно. Все одно не вийдеш живим.

Ернст фон Крауз задихався од злоби. Він упав. Його підхопили два офіцери. Коли Бесараба вивели, фон Крауз звернувся до Штігліца:

— Вони вже все знають.

— Що все? — підхопив Штігліц.

— Що?

— Я не розумію.

— Вони знають, що ви бовдур... Пальма?!

— Йаволь!

— Давайте диверсанта.

Ввели Мину Товченика.

- А?! — схопивсь за серце фон Крауз.
— Та не лякайся, не акай. Акаєш.
— Фу-х... Ти прав. Я вже тебе боюсь!
— Я бачу.
— Хто ти?
— А ти хто?
— Я твоя смерть.
— А я твоя.
— Моста ти висадив в повітря?
— Я.
— Яким чином?
— Секрет.
— Я тебе повішу!
— Вішай.
— Думаєш, не повішу?
— Ні.
— Ти щось придумав?
— Щось придумую.
— Це феноменально. Фу-х... Невже ти маєш надію?
— Так. Я невмирущий...
— Він збожеволів... — Фон Крауз подивився на своїх офіцерів. — Але Запорожці вже тут. Ой... Присядь, мерзотнику.
— Присів.
— Ну.
— Хм... Що мені робити?
— Можу сказати.
— Ну?
— А ти не нукай, дурачок. Ну... Україна, щоб ти знав — це ваша судьба. Поки горить як свічка — Гітлер дихає, потухне — витягне Гітлер ноги і ви з ним.
— Гер полковник, що він каже? — спитав горбатий.
— Те саме, що Гітлер думає, тільки розумніше, — одповів фон Крауз.
— Так, — продовжував Мина. — Так що поки воюєте, поти й живі, і я, хоча і простий чоловік, скажу вам: не кінчайте свого бліцкрига, капут.

Фон Крауз підняв нагайку.

— Запорожці близько?

— Ну, ближче чи далше. Все одно не скажу. Тут уже, казав той, або — або. Хочеш, мо', перед смертю побить мене? Бий, потішся. Раз уже міра зла перейдена — роби що хоч.

— Курить хочеш?

— Давай. — Товченик взяв сигарету. — Запорожці мені теж недавно дали бомбу. Менший, Роман. Ой, бідовий же, сучий син. Прямо орел. Ти, каже, чому не вбив Крауза з печі, якщо ти чесна людина. А я, кажу, був неоружоний. Обратно ж, кажу, який же я був би розвідник, щоб зразу вбивав, не почувши розговорів противника.

— Ай... Нітро, нітро!.. — застогнав Крауз.

Тремтячими руками Штігліц накапав у склянку з водою нітрогліцерину і влив його у напіврозкритий рот Крауза.

— Що ви стоїте, чорт вас візьми?! Повісити!

Коли Мину поставили під шибеницею на табурет і наділи на шию зашморг, Мина поглянув на Штігліца і на двох його катів і раптом почав співати фашистський гімн. Співав він голосно і натхненно. Правда, у Мيني був голос не дуже красивий, слова він часом перебріхував, але мотив він засвоїв непогано. Капітан Штігліц і солдати застигли і простягли праві руки лопатами вперед.

— Генуг! Годі співати! — сказав Штігліц. Але Мина не слухав. Він почав співати ще голосніше, вдивляючись жадними до життя очима в Божий світ, в дерева, в хати. Це був єдиний його хвилиний порятунок. Цим проклятим гімном він стримував свою смерть, яка лягла вже йому вірьовкою на шию, звисаючи з шибениці, мов змія.

— Кінчай співати, чуєш! — одурів Штігліц і побіг до Крауза.

— Гер оберст! Він співає!

— Що? Хто?

— Товченик.

Крауз вискочив у двір і кинувся до шибениці. Побачивши Крауза, Мина відчув, як заворушилась неначе петля на його шії. Холодний піг покрив його чоло. Голос почав здавати. Тоді, зібравши останні рештки сил, Мина так весело й гучно вжарив останнього куплета гімну, що навіть Крауз застиг, простягнувши вперед злочинну свою руку. З очей Мيني текли сльози.

— Прощай, мій убогий світе! — здавалося, гукав він не своїм голосом. Та щаслива доля не зрадила йому й на цей, здавалось би останній, раз. Уже коли витягував він останню ноту, коли Штігліц почав піднімати руку для команди катам, раптом заторохтіли автомати, та так близько й гучно, що німці кинулись мов ошпарені куди попало.

— Партизани!

— А, розстосукини сини нехай! — крикнув Мина і, знявши петлю, почав по-хазяйськи складати віршовку.

Та не пощастило цього разу старому німецькому вовкові втекти од Запорожців. Уже не одним, а двома загонами переслідували фон Крауза Лаврін з Романом. І партизанські загани вже були не ті, що на початку війни. Все, що було в загонах випадкового, в'ялого, зайвого, — все було зметене з лица землі — зрадники, ледарі, шкурники. Множество безстрашних загинуло в битвах, замучено в полоні. Але те, що вижило й діяло вже проти Крауза, тривожило його все дужче й дужче і не давало спокою ні вдень ні вночі.

То були люди, яких ніщо в світі не могло вже спинити, ні обеззброїти, ні втихомирити. Молоді юнаки, підлітки, й старі батьки, і навіть дівчата, котрим у століттях не снилось ніколи таке життя, творили в загонах сувору помсту народу.

Вже не допомагала Краузу поліція, на яку він так колись розраховував разом з Людвігом, затягаючи нещасних полонених, оточенців і навіть підлітків в її ганебні ряди.

Вже поліцаї втекли в партизани. Сільські старости таємно допомагали месникам народним, і куди б не кидався вже Крауз, як не палив він села, як не мучив жінок, дітей, ніщо вже йому не допомагало.

Пропала праця. Розвалювались грандіозні плани. Як усе було гарно. Які простори, яка земля!

«Цю землю можна їсти!» — пригадував він загиблого свого старшого сина. Це було так недавно, майже вчора.

— О мій хлопчику, моя ніжна дитино! — скрипів фон Крауз зубами, оглядаючись на незчисленні солдатські кладовища, що заповнили, здавалося, всю країну.

Іноді ночами він довго вдивлявся в портрет Гітлера, ласкаючи стомленим своїм зором дорогі риси його маніакального обличчя, питаючи сотні разів про долю фатерлянда, ах!

Чи одурив його фюрер, як писали про це в проклятих більшовицьких листівках? Чи поверг він увесь його рід у прірву страждань, зневаги, всесвітньої ненависті й огиди людей до його імені? Ні! Великий фюрер не одурив його, фон Крауза, не спровокував, не затуманив, не запаморочив йому голову. Фюрер — це він сам, Ернст фон Крауз, його ідеальний вираз.

Пристрасна німецька душа його здригалася. Він схоплювався тоді й виструнчувався перед портретом фюрера у фронт, копіюючи його рухи, простягаючи перед ним величезну свою волохату руку.

Він писав йому листи, проекти впорядкування Східної Німеччини, розрахунки поставок хліба, цукру, масла, м'яса, вирваної шерсті, здертої шкіри, живої худоби, дівчат і підлітків.

Одного разу серед вогню й диму нескореного українського села його осяяла думка, якій суджено було увічнити Німеччину середини двадцятого століття. Він запропонував фюрерові модернізувати знищення населення завойованих провінцій шляхом побудови на сході заводів для планового спалювання людей, щоб добувати туки й спеціальні масла і жири. Він власноручно зробив креслення цих підприємств і барвисто описав технологію винайдених ним процесів. Він дістав за це од фюрера рицарський Залізний хрест з дубовим вінком і возлюбив його за це всім своїм полум'яним німецьким серцем.

Він давно вже перестав заgravати з старими роботящими українськими селянами-старостами, як проклятий отой Запорожець, що погубив його маленького Людвіга. Він творив зони пустель, позбавлені життя, беззвучні... Та не допомогли фон Краузу ні чотири побудованих за його проектом заводи, ні пожежі. То була помилка. Війна набрала вже характеру одвертого масового злочину. Людство понижчало. І мертві зони теж виявились помилкою. Вони не були мертві. В них не було кому плакати, просити, благодіяти чи стогнати. Але в них жила безсмертна ненависть народу. Вона підстерігала фон Крауза на дорогах, у ровах, у лісах. Вона пролазила до нього в двері, в вікна, в душу, з громом і кров'ю. Вона пронизувала кожен його крок невтомною помстою. Вона була винахідлива й розумна, і нічим не можна було її знищити. Нічим!

І от потроху, день за днем, село за селом, пожежа за пожежею, смерть за смертю, прийшов Крауз до останнього висновку — кінець... Кінець Німеччини Гітлера і його, полковника Ернста фон Крауза. Кінець.

З тої миті, коли ця думка оволоділа ним остаточно, фон Крауз відчув, що йому різко почало зраджувати склеротичне серце. Почастішали приступи жаби. Тоді для збереження душевної рівноваги він одчислив із своїх каральних загонів італійців, словаків, чехів і мадяр, укомплектувавши

свої сили тільки німцями й невеличкою купкою запеклих випробуваних зрадників народу, що занапали на навіки свої темні душі багатьма одвертими злодіяннями. Та й це не допомагало.

Запорожці переслідували його по п'ятах. Вони почали вже йому снитися. Одного разу йому приснилося, як він, полковник Ернст фон Крауз, стояв зв'язаний по руках і ногах перед Лавріном Запорожцем, оточений страшними його партизанами, як звелів Запорожець виколоти йому очі, одрізати язика, вирізати свастику на грудях і на лобі, як прострілював він йому голову, живіт, груди і кидав у вогонь палаючої своєї хати.

З тяжким стогоном Крауз схопився з постелі.

— А, українська собака! Ти мені будеш снитися, терзатимеш мою душу вві сні!

Заметався Крауз по хаті, забігав, застукав. Сотні нещасних людей, розстріляних, покалічених, з вирізаними на грудях і на лобі зірками, згоріли тієї ночі в селі, замкнуті в палаючих клунях і церквах. Розплатилися за німецький хворобливий сон тяжкими муками у вогні українські діти.

Фон Крауз перестав уже діяти на Україні в ім'я життя Німеччини. Він діяв іменем її смерті.

— Ви оглядаєтесь на партизан! — кричав він селянам в одному селі. — Ви ждете нашого відступу! Ну, гаразд... Якщо вже так, ми підемо звідси. Але радіти нашому відступу тут не буде кому! Вогонь!

Так з вогнем і мечем метався українськими просторами фон Крауз, переслідуючи Запорожців, рятуючись од Запорожців, втікаючи від них, оточуючи й душачи їх, поки нарешті сам, оточений, не став перед Лавріном і Романом Запорожцями, хитаючись неначе п'яний.

Його не тримали ноги, розслабили усі м'язи живота й кишок. Кров випарувалась із його жил, і бліді його губи тремтіли від холоду. Він потрапив у полон. Це було не цілком схоже на сон. У нього не були зв'язані руки й ноги, і очі його не були виколоті. Він бачив усе, і коли б страх смерті, що вражає катів в останню хвилину їхнього життя з особливою силою, не скував усі його почуття, він пожалкував би, що він не осліп.

Бій точився недовго, не більше двох днів, але був він запеклий і кровопролитний, яких небагато було у фашистських тилах. Краузові молодчики билися з відчайдушною мужністю, але коли мужність покинула їх, вони вийшли з піднятими руками наперед, спотикаючись серед трупів,

з осклілими очима, з плачем і прокляттям, падаючи перед партизанами на коліна.

— Капут... Німеччина капут... — улесливо усміхаючись, мекав Штігліц, благаючи милосердя.

— Їх бін комуніст!

— Біте шон, ради Бога... драй кіндер!

— Товариші, капут, Гітлер капут, — бурмотіли карателі.

— Це ми й без вас знаєм, гади, — відповідали партизани. — Зрадники народу, виходь набік!

Зрадники народу стали окремою купкою й, оглядаючись з однаковою ненавистю на партизанів і гітлерівців, млосно й важко гикали, жадаючи скорішої смерті.

Фон Крауз бачив усе. Величезним зусиллям своєї волі він на якусь мить злетів було над нікчемністю свого становища й поринув у сферу високого відчуття великої трагедії фатерлянда. Торжество смерті, покликаної Гітлером для реконструкції Європи, він відчув раптом в граничній мірі. Тут усе було гранично спотворене — ожорсточені трупи і плазуючі перед бандою Запорожців залізні його рицарі, ніби повалені з висоти небес дияволи, і самі Запорожці. Та і вони, що приголомшили його несхитністю своєї волі й пристрасті. Смерть обпалювала диханням своїм кожне обличчя. Сама земна куля, здавалось, надулася над Краузом кривавим наливом. Він збагнув висоту невимовного і в невимовному хвилюванні, важко дихаючи, оглядався навкруги. В нього була розсічена шока, і зелені мухи вже повзали по засохлій його крові. Ось він — великий кінець!

— Підсудний Крауз Ернст Фрідріхович, житель міста Бре-слау, Бісмаркштрасе, тридцять шість, квартира чотири, три кроки вперед! — почувся нараз неурочистий і негучний, але твердий голос партизана.

Почувши ці слова, фон Крауз раптом, в одну мить, негарно себе повів.

То було жахливо. То було гірше кулі, гірше петлі. Це неможливо, Боже мій! О! Знищений, він не міг зрушити з місця. Він не полковник нової імперії, не гроза східних областей з вогнем і мечем. Його спіймано на гарячому! Він підсудний з точною адресою. Названа його скромна квартира на Бісмаркштрасе. Ну, звичайно, його... Ні, ні, ні! Ох...

— Підсудний Крауз, можна опустити руки.

— Руки опусти, чуєш, сволоч!

— Га? Що? Ні, я не можу опустити, пробачте, будь ласка... Здрастуйте, — прошелестів фон Крауз висохлим своїм язиком, усміхаючись... усміхаючись...

Тоді старий Лаврін Запорожець з великим кричущим шрамом на лобі вийшов з партизанського кола.

— Ні, я не дозволю тобі падати, сучий ти сину, — сказав він Краузу, коли той, не витримавши погляду, захитався, готовий упасти. — Не одвертав ти підлого свого погляду од страждань і смерті людей наших, не одвернешся і від народного суду. Стоятимеш, поки не поламав я тобі ноги, дивитимешся мені в обличчя!

І, поставивши перед собою фон Крауза, Запорожець розмахнувся і вдарив його по морді.

— Я ображаю тебе! Скинути з нього штани!

Від сильного удару фон Крауз трохи очумався. З почуттям великого страху він відчув раптом, що Запорожців ляпас вибив з нього щось найважливіше, що становило головну його суть.

— Лаврін, простіть, будь ласка, це війна. Я полонений... Я офіцер, — спробував він зібрати свої сили.

— Ні, це не війна. І не офіцер ти, не полонений, — сказав Запорожець.

— Лаврін!..

— Помовч. Я не хочу говорити з тобою, будь ти проклятий. Та перед тим як тебе знищити...

— Ти вбив мого сина, Лаврін...

— Чорт з ним! Помовч, я не хочу говорити з тобою, я тільки скажу в ім'я закону, щоб було написано в писанії, як я тебе убивав. Зрозумів? Не полонений ти, Крауз, не офіцер і не людина. Ні! — повторив Запорожець голосно й чітко, наче промова його записувалася всіма літописцями світу. — Те, що накоїв ти на нашій землі, — не воєнне, не людське діло, і вмреш ти не воєнною, не людською смертю.

Фон Крауз здригнувся. З гострою прозорливістю, яку дає злочинцеві крайня його ницість або звірячий егоїзм досвідченого вбивці, він одразу збагнув, що смерть прийшла до нього в незвичайному вбранні. Запорожці... Як він ненавидів їх за розбиті свої мрії! Але ненависть уже облишила його, огидний страх заморожував дихання.

— Я прошу трохи пощади. Якщо запал бойової пристрасті й нестримність може бути в якихось жорстокостях, властивих на війні, палкій молодості...

— Ага... Тільки ми з тобою, старики, знаємо життя, — саркастично покивав головою Лаврін. — О, я добре розумію всі твої слова. Зрадника гадав ти знайти в батькові синів-комуністів. Думав посіяти ворожнечу, поживитися на домашніх наших помилках? На недоумкуватості чиновників наших заробити хотів? Ні, підла собако, ніколи! Чуєш? Ніколи! Погані ми були історики? Прощати не вміли один одному? Національна гордість не виблискувала в наших книгах класової боротьби? Почекай, засяє, та так засяє на весь добрий людський світ, що осліпнуть від заздрощів навіки всі твої фашистські нащадки. Це я кажу тобі, чуєш, твій ворог, Запорожець Лаврін. Я зневажаю тебе, проклятий німецький йолопе! Ти не бачив найважливішого, що вписали ми, більшовики, в книгу боротьби, — непорушну дружбу народів!

Лаврін оглянувся. Партизани стояли навколо нього — українські, російські, казахські, татарські, киргизькі його сподвижники й брати. Серед них виділявся один. Він стояв наче дерево після бурі. Не було на дереві ні цвіту, ні листя. Все зірване і занесене невість-куди. Сірий попіл упав на партизанський чуб, і безмовна пустка застигла, здавалося, навіки в нерухомих його очах. Два роки ходив він у бої і в найодчайдушніші засади, та смерть незмінно відступала перед ним. Четверо дітей, дружина, старенькі мати і батько, і всі сусіди його, роздягнуті геть, згоріли в старій дерев'яній церкві вночі, посеред палаючого села. Згорьовані їхні крики в огні, що потрясли всю його душу, ніколи вже не дадуть йому ні покою, ні забуття. Тяжко поранений, з обгорілою головою й руками, чудом відповз він від німецького вогнища до партизанів, і відтоді вже ні куля не брала його, ніщо — така сильна була в ньому жадоба помсти. До нього й звернувся Лаврін:

— Тобі вже нічого втрачати на цьому світі. Одведи убивцю в ліс, щоб ніхто не бачив, як повернув ти йому все, що приніс він на нашу землю.

Так загинув Крауз.

Димом сходили обрії. Вогняні вали з громом і гуркотом не один раз перекочувалися із сходу на захід і з заходу на схід. Мертві танки чорніли на полях грізними своїми тушами, неначе вимерлі страховища в пустелі. І куди не поїхати, куди не піти — всюди несло духом непохованого людського трупу. Міновані нескошені поля були сповнені зловісних таємниць.

Ворог знову втік.

Знову входили в село передові загони. Пролітали танки, артилерія.

Знову вилізли з могил і льохів землісті люде.

— Здрастуйте!.. — схвильовано кричали бійці.

— Та драстуйте. Доки ви будете їздити? То вперед, то назад, то сюди, то туди, то партизани тобі, то поліція, то карателі, то німецькі вошопруди, та злії поробилися, ну прямо життя немає.

— А ти хто? Якого чину? Звідки? Де поранений? В яких боях?

— Ось! — показав Мина вірвовку з петлею.

— Кого побідив, перед ким не одступив? Кого захищав? — розгнівався комбатареї Сіроштан. Він був хоробрий і сильний воїн з двома орденами Червоного Прапора і чотирма знаками ран і контузій.

— Я царя захищав, не відступав! — сказав старий дурний дідок.

— А, чули ми ці балачки на початку війни. І плакали од сорому здуру... Царя... Європа на наших грудях! Вся. Два роки! Весь метал, вся хімія!..

— Та і в нас тут теж хімія...

— Царя. Нема таких, як ми. Де вони? Не було в історії світу, щоб на одну державу падав такий тягар! Уже тепер багато дечого навчилися...

— Та, балакаєте, а потім знов побіжите.

— Не побіжимо, не бійтесь.

— Та ми вже не боїмось нічого. Просмалені й прокопчені.

— Ну й ми теж.

— Так воюйте, чорти б вашого батька воювали, годі кататись!

— Як кататись? Хто кататись? — розгнівався Сіроштан. — Яке ти маєш право так говорити?? Кататись... А ви, чортові лежні, будете тут з німцями землю ділити та з бабами вальятись?

— Так не одступайте, то й не будемо ділити.

— Це примітивна відповідь.

— Та ми такі. А які ж ми?

— А жити ж якось треба? — сказала одна молодиця.

— Жити? — спалахнув Сіроштан, пронизавши жінку розлютованим поглядом. — Жити? Тобі жити треба? Ага! Постій, я тебе поживу! Я кров проливаю другий рік, захищаю Батьківщину, а їй жити треба...

— А що їй робить? Плакати?

— Товаришу капітан, — звернувся він до Кравчини, — ви чули? Отака й моя баба десь у Вінниці зосталась. З німцями, видно, качається. От, їй-богу, заберу Вінницю, голову одрубую!

Всі притихли. Всі почували, що Кравчина тут найстарший командир. Він увесь час мовчав. Щось він та мусить сказати на отакі слова.

— Так, — сказав Кравчина тихо. — Так що ти вже воюєш, виходить, за те, щоб одрубати голову своїй жінці, яку ти назвав бабою? Чи як тебе слід розуміти?

— Та я хіба?..

— Постій, постій, постій... Ти командир, герой, у тебе два ордени і чотири рани. Невже ж ти, проливши кров свою, так не зрозумів нічого, хто й що ми? Що не обивателі, не свідки історії ми, а герої великого грізного часу? Що не наживем ні капіталів, ні земель чужих не завоюєм, ні людей не підкорим, що прийдемо додому на пожарища, руїни, так що декому ніде буде і голову приклонити. І ні батька, ні матері, ні брата. І скажемо — ми перемогли. І це буде велика наша горда правда на множество століть.

— Правда, синку, — почувся голос з натовпу. — Хліба насієм і хати побудуєм. Діло в житті та в честі народу.

— Та в перемозі, — сказав Кравчина. — Кожен з нас мусить одержати дві перемоги. Перемогу над загарбниками-фашистами, вітчизняну спільну велику перемогу. І другу перемогу свою малу — над безліччю своїх недостатків, над грубістю, дурістю, пробач мене, Сіроштане, над злом, неуважністю і, до речі, поганим ставленням до жінки.

— Синочку! — почувся плач.

— Нас багато. Нас мільйони. Мільйони, що пройшли через огонь страждань, прокурених і просмажених у боях і незгодах. Я вірю, що сума оцих особистих, маленьких наших перемог буде такою надзвичайною.

І, немов бачачи вже оцю перемогу зовсім близько перед собою, як дорогу свою кохану, Кравчина усміхнувся їй. За ним усміхнулися і всі присутні, всі до єдиного. Це була абсолютна довіра і єдність найдорожчих великих народних сподіванок, усвідомлених, вистражданих у тяжких, майже нестерпних знегодах. Можна було не сказати більше ні слова і всім розійтися, щоб не забути нікому й ніколи цієї усмішки й мовчання, але всі дивилися на Кравчину, і він, згадавши

весь пройдений тернистий шлях, зрозумів тут, серед рідних своїх людей, до яких так прагнула його душа, що відступу більше не буде, навіть якщо безсмертя народу доведеться стверджувати ціною власного життя, помноженого на життя всіх його бойових товаришів і братів.

— Поможи вам Господи і Пречиста Мати Божа, — сказала стара Бесарабиха. — Прощати треба один одному більше та співчувати, — тихо звернулась вона до Сіроштана...

Сіроштан мовчав. Він стояв перед старою матір'ю, на яку впало величезне горе, беззбройний і маленький. На нього дивилися десятки очей. Для врятування репутації загартованого рубака йому хотілося сказати щось грубе або смішне, та він не знаходив у собі цих слів. Ним оволоділо раптом дивне збентеження. Чи вмів він жити? Чи думав про життя, про Батьківщину, про сім'ю в їхній єдності, чи тільки діяв, поринувтий у ненависть до ворога, в труд і придушення страху битв? Чи творив він грізну історію свого народу і нещасної, загубленої в морі безправ'я й страшних випадковостей молоді своєї сім'ї? Чи не спрощено, механічно виконував він суворі веління історії?

Сіроштан не міг одірвати очей од Бесарабихи. Він наче вперше став перед народом, в ім'я життя якого він ніс у вогонь своє життя тисячу разів.

— Отаке-то, Сіроштане, — сказав, усміхаючись, Кравчина. — Чув? Ну от. А жінці своїй... як її звать?

— Мура.

— Сам ти мурий. По батькові?

— Григорівна.

— Діти?

— Троє.

— Як зовуть?

— Джек, Ріхард і Тимур.

— Як собачата, — засміявся хтось.

— Тихо!

— Марії Григорівні поклонися од мене, якщо мене вб'ють до Вінниці і не зможу сам її привітати з визволенням як командир твій і друг. А вас, граждане і гражданки, поздоровляю, і пробачте за спізнення, трудно було... Все. По місцях!

Всі кинулись геть. Остався один Кравчина. До його придулилося не менш як дванадцять жінок. Вони плакали гірким плачем од пережитого. Він дивився на захід. Він був надзвичайний.

Капітан Василь Кравчина стояв на горбку і дивився в бінокль. Коли недобита німецька піхота ринула в пролом, що утворився, він розвіяв її вщент, але бій припинився ненадовго. Не встигли артилеристи перекурити, як вже горбок під ними затремтів від важкості ворожої артилерії, задихав, задимив, як вулкан. Заревли над головою літаки, а вдалині з-за горбів виповзали вже танки.

Кравчина метнувся в бліндаж.

— Якимаха?

— Да.

— Виходь з батареєю праворуч вперед.

— Да.

— В улоговину виходь, в улоговину праворуч, — говорив капітан Кравчина по телефону Якимасі. — На тебе зараз посується з-за бугра танковий вал. Тримай добре.

— Да-а...

— Не відступати до смерті! Передай ружейникам — я наказав...

— Да-а.

— Шинкаренко.

— Да.

— Поглядай на Якимаху... Га?... До мене.

— Товаришу капітан.

— Дегтяренко?

— Да.

— Ну?

— Нічим дихати! Сильно накрило!

— Га?

— Притисло сильно!

— Чим?

— Бомбами.

— Бомбами?

— Да.

— Якими бомбами?

— Важкими!

— А ти яких хочеш? Легеньких? — розсердився Кравчина. — Ти де сидиш? Де ти сидиш, я тебе питаю? На війні ти сидиш чи ні? Говори, де ти сидиш?

— Та на війні, а де ж, по-вашому, на стадіоні «Динамо» чи на весіллі, бодай вона тричі згоріла, трясця її матері з такою війною...

— Помовч... В чім діло?

— Поранений.

— Га?

— Руки нема. Ясно?.. І ноги... І людей поранено.

— Запорожець! Давай Запорожця!

— Запорожець!

— Батарея Дегтяренка виходить з ладу. Наказую бігом зайняти його позицію.

— Да.

— Стояти в смерть!

— Стою!

Великої сили важкий снаряд упав коло самого бліндажа капітана, потім другий, третій. Завалило бліндаж. Капітан Кравчина чудом виліз з нього, як з могили.

— Запорожець?

— Да.

— Стояти в смерть.

— Та чув уже. Стою, — сказав Запорожець і тут же строго звелів своїй батареї точно виконувати наказ капітана.

— Тільки прошу без суєти, — додавив од себе Запорожець, коли батарея під сильним огнем стала на нову позицію. — Коли при мені ото суєта, я перестаю розуміти противника. Я презираю таку війну. Понятно?

— Да.

— Да не да, а точно. Понятно?

— Точно.

— От суєта... Ну, давайте.

І Запорожець плюнув на долоню, як добрий плотник.

Трудно знайти людину, од якої можна було б почути отакі розумні слова в такий час. Другий на його місці забелькотів би вже чортзна-що, бачачи, як летіла з-за рогу на батарею велика колона танків.

Вони грізно коливалися, мов кораблі на хвилях, стріляючи на ходу з гармат і кулеметів.

За ними гуркотіли десантні причепи, битком набиті п'яними автоматниками.

А на самих танках сиділо множество зеленуватих фріців, вчепившись один в одного і за що попало, мов нужа.

Грім і гуркіт потрясали все. Вся земля, все здригалося під тягарем залізного потоку.

А Запорожцеві, здавалося, тільки того було й треба.

— Давай огонь! — крикнув він раптом неймовірно гучним гурбим голосом і весь мов загорівся.

Спалахнули Іванові хлопці од цього крику, кинулись до гармат. В одну мить нічого не стало чути.

Гарматні обслуги метались левами в шаленому ритмі.

— Снаряд! Замок! Приціл! Огонь! Снаряд! Замок!

Од прямих бронебійних ударів танки репались перед ними, і перекидались, і горіли з причепами, як на Страшному суді. Горіло залізо, десант, горіла сталь і рвалась все ближче, ближче...

— Тихо...

Гармати стрибали, мов люті собаки, і рывкали, й вили, й металися в скаженому осатанінні.

Шалений огонь гніву й пристрасті битви надавав бійцям такої велетенської сили, що важкі гармати вертілися у них в руках, як іграшки.

З велетенським напруженням м'язів вони одкочували їх, повертали праворуч, ліворуч, підкочували вперед.

Вони були мокрі, як у бані.

— Огонь... Огонь... Огонь...

Раптом по якійсь радіокоманді всі танки блискавично крутнулись праворуч і, передувивши чимало своїх автоматників, кинулися на батарею Сіроштана.

Тоді Іван швидко подав особливу коротку команду. Ударили тоді по танках з усіх гармат шрапнеллю, ударили з усіх кулеметів і мов вітром змели з них весь десант до одного німця. Тільки його й бачили. Один лише німець і злетів з танка живий. Загубивши розум, він кинувся вперед на батарею і підбіг аж до самого Запорожця з таким безглуздим сміхом, що той перелякався.

— Тю, чорт тебе носить. Приберіть паскуду.

— Перемога! Перемога! Ура! — закричали Підтиченко, Косарик і Торохтій.

Та ні, се ще не була перемога. З лівої сторони через заворот річки заходили уже в обхід артилерії свіжі німецькі сили.

Проте не вдалося німцям обдурити хитрим маневром славних артилеристів. Наказавши гаубичним батареям перенести огонь на переправу, сам Кравчина і мінометники Лобода Іван, Драгун Петро, Романенко, найодчайдушніші кулеметники і бомбометателі — Володимир Таранов, Гловацький, Джума Урсулаєв, Муравин Степан, Степан Чумаков, Ковтун Данило і множество других, що їх не можна було вже й розгледіти на льоту, — все, що було найбільш швидке,

гаряче й безстрашне при артилерії, все в одну мить кинулось до річки, — всі їздові, шофери, розвідники, зв'язківці. Кожний розумів, що означало загаятись отут хоч на мить. Німці були вже на річці.

Яка була річка! Яка була річка! Найпрекрасніша з усіх плинучих річок. Та сама, яку переходили вбхід веселі дівчата з граблями і сорочками над головами і захоплюючими піснями і сміхом! Яка була любима незаймана річка. Вона стала невпізнанна. Вона була збезчещена, згвалтована і спотворена ворогами.

Вода текла в ній каламутна й кривава, з дохлою рибою, трупами й іншими останками страждань. Снаряди бовтались у воду і рвалися на дні, і з глибоких тихих ям і затонів вивертались жовто-білими черевами розірвані величезні соми, сазани, шуки та інший загублений риб'ячий рід.

Хиталися на кручах столітні тінисті дерева і падали в річку корінням вгору.

Яка була річка! І грязь, і каламуть, і кров у річці, і смерть!

Це була вже не річка, а стік нечистот.

Літали зграї переляканих, знавіснілих птиць над боем. У повітряних хвилях, як у тайфуні, їх кидало від вибухів з боку в бік, вперед — назад, вперед — назад! Вони падали від грізних ударів на землю, шукаючи захисту від чужих і страшних людей.

Лисиці дрижали в смердючих лисичих норах. Вовки в кущах, наївшись людського м'яса, припадали черевами до землі і волочилися, гидячи її в відчайдушному проклятому вовчому переляку. Від жаху у них віднялися ноги і шлунки і закарлючилися хвости під животами. Вони валялись по кущах, як дохлі, і повзали, не сміючи навіть вити, і клацали зубами. Вовчиці плакали.

Такий страшний був світ у бою. Одна лише людина могла витерпіти бій...

Тут боролось безсмертя зі смертю.

Повітряні хвилі й буйні завихрення од пролітаючих великих снарядів і вибухів мін зривали людей з землі, крутили їх угорі, як осінній лист, і кидали на землю.

Все повітря прийшло в шалений рух, все воно, вся атмосфера звучала, ревла, вибухала, крякала і гриміла тисячами громів.

Повітря горіло. На бійцях загорались сорочки.

Палали спини у людей. Кричали: «Ой, горю!» І падали на землю, й качалися, й крутилися по ній, і тушили один одного ударами долонь.

Сім раз сходилися бійці з противником. Сім найтяжчих німецьких атак одбили вони вщент, в порох, в дим. Тридцять шість ворожих танків палало вже перед ними і возносило до неба грізну їхню славу. Труп ворожого лежало між танками множество.

— Запорожець?

— Да.

— Як діла?

— Га? Добрі діла. Га?.. Ну, поставили в смерть, ну й стою. Га?.. Не дражніть мене, товаришу капітан. Не люблю я по телефону балакати. Резерви не підійшли, гади! Ну все одно відступати не будемо! Га? Га? Не чую... не чую... От суєта!

Нічого вже не чув Запорожець. З ушей у нього текла кров. Добрих півтора десятка дрібних мінних скалок роз'ятрювали його тіло і злили, мов тигра. Півбатареї вже не стояло на ногах.

Німці пішли в атаку в восьмий раз, потім в дев'ятий, в десятий, в одинадцятий. Одинадцять раз майже безперервно кидалися осатанілі німці в атаку, і одинадцять раз одбивав їх Кравчина.

Тоді німці пішли в дванадцяту атаку, в танкову.

Нові танки прибули з самої Франції, де вони більш року чекали вторгнення англійців, чистенькі, без жодної подряпини, з новими гарно одягненими молодими танкістами, з свіжими гарматами, десантними командами і порнографічними фотографіями біля замків. Мов скажені хорти, неслися вони просто на центр артилерійських позицій проти самого Кравчини, впевнені в повному його виснаженні.

Спочатку Кравчина дав по них шалений вогонь з усіх гармат і кулеметів, а потім, коли десант злетів з танків, як зграя підбитих горобців, він раптом припинив вогонь і звелів сховатися всім за гармати, і лише коли танки були вже зовсім близько, коли спантеличені мовчанням німецькі командири танків повисували з башт свої маленькі голови, вважаючи себе вже переможцями, він раптом повелів огонь.

Німецькі командири встигли сховати свої голови. Постріли сипались один за одним з надзвичайною швидкістю. Броньбійники, що окопались у своїх щілинах у безпосе-

редній близькості між танками, ударили на вибір направо і наліво.

Як же забігали по танках синенькі вогники, як же загорілися танки та як стали рватися зсередини. Та як почали виплигувати з них з криком і зойком свіжі фашисти. Страшно поквиталися з ними артилеристи.

— Бийте, бийте, хлопці. Не жалійте ні одної тварюки! — кричав Кравчина, працюючи вже на батареї пораненого Якимаха як боєць.

Багато танків розбили й спалили товариші в цій атаці, багато німців убили зовсім близько перед очима, очі в очі, крик у крик, — нічого не пожаліли.

Всі відзначилися до одного чоловіка. Кожний пролив кров ворога, і танки жарко палали перед трупами своїх хазяїнів високими, аж під саме небо, багаттями.

Німці не витримали і подалися в нестямі назад.

Раптом на бійців з неба посипалась величезна злива різноманітного паперу. Отруйні листівки з сильнодіючим гідким змістом для отруєння волі і розуму противника буквально вкрили всю землю, гармати, бійців і вбите товариство.

Настала могильна тиша. Німці поховались у свої барлоги і слідкували в біноклі за отруйною дією листівок.

Листівки були свіжі, виготовлені в Берліні найтоншими майстрами отрут. Підробка правди була в них скаламучена в такій тонкій пропорції з брехнею, хитрощами, загрозами й обіцянками, що виникла мішанина, здатна звалити з ніг утомлену людину.

«За що воюєте, за що вмираєте?» Се священне запитання, написане рукою ворога, набирало якогось порочного змісту і, падаючи на бійців з неба в сотнях тисяч своїх повторень, шелестіло під ногами і, здавалося, шептало з усіх боків, мов сатана: за що, за що, за що?

Почуття бійців збудилися до нестерпного напруження. Проте ніхто не підняв листівки, ні один боєць. Всі одвертались од них як од непотребства, недостойного погляду людини.

Один лише капітан Кравчина підняв листівку.

— Підніміть всі, — сказав він бійцям.

— Ні, не годиться нам таке читати. Не хочемо гидити свої руки й душу в такий час, — сказали бійці і нехотя підняли листівки.

— А тепер, брати мої, — сказав Кравчина, — поки німці думають, що ми читаємо, хочу вам нагадати перед найрі-

шучішим, а може, для декого й останнім нашим боєм, хочу і я нагадати вам, за що ми б'ємося, за що помираєм. Ідїть сюди. — Бійці підійшли до командира.

Їх було вже небагато. Вони стояли перед ним, мокрі од тягаря трудів і чорні од диму і кривавих патьоків.

Поранені стояли, спираючись на неранених, і дивились на нього з невимовною ніжністю.

А в кого були перебиті ноги чи спини, чи хто не міг уже стояти з причин слабості чи болю, ті лежали віддаля, мов підбиті журавлі, і витягували шиї, аби теж послухати свого командира. Над ними курилася пара і підносилася вгору.

Кравчина зрозумів, що тут не звичайних пояснень, які б визначалися в грошовому чи земельному обчисленні, ждали од нього бійці. Високі небуденні думи світилися на їх простих обличчях.

Перед ним стояли учасники великих подій, жива грізна історія, її автори і криваві її виконавці.

— За що ми б'ємося? За що умираємо? — Голос Кравчини затремтів од глибоко напруженого хвилювання, і хвилювання передавалось бійцям. — Вороги наші б'ються за особисті багатства, за владу над нашою землею. Наші друзі воюють за мир, і лад, і радості багатого, щасливого життя своїх країн і здивовано питаються один у одного по кабінетах: за що ж бо бореться український радянський селянин? За стільки, мов, доларів або марок, як німецький, чи не за стільки? За стільки гектарів землі, як Гітлер обіцяє кожному солдату? Ні, не за стільки, брати. Ми б'ємось за те, чому нема ціни у всьому світі, — за Україну.

— *За Україну, — глухо зітхнули бійці...*

— *За Україну, за чесний український народ. За єдиний народ, що не знайшов собі в століттях Європи людського життя на своїй землі, за народ розторганий, роздертий.*

Кравчина на мить примовк і далі немов не сказав, а подумав уголос:

— *Скажіть же, чи можем ми, сини українського народу, не презирать Європу за всі оті століття?*

Кравчина вдивлявся в обличчя своїх дивовижних воїнів. Не прості люди стояли перед ним, ні. Ті, що пройшли з трудами, гнівом і найтяжчими боями всю Україну, Дон і волзькі степи з незабутніми розлуками і зустрічами. Ті, що здивували весь світ під Сталінградом. Ті, що бували в над-

людських бувальщяч. Перед ним стояли професори боїв, за-
сідок і грізних нападів...

— Презираєм, — сказали вони дружно і твердо. Кравчина зрозумів їх і ухмільнувся. Ні, не презирали ці пасинки Європи свою мачуху. Але увесь їх рід століттями презирав неволю, і століття боротьби за волю освітлювали їхні прості мужні обличчя. Йому захотілось в цю хвилину сказати їм щось про вічне, про історію їхню. Вона курилась перед ним, мов грізний діючий вулкан, і він стояв на вершині вулкану коло самого кратера.

— Історія Європи, браття, наша мачуха, не мати. Ми не сини, ми пасинки її, замовчані нею і пограбовані тілом і душею.

Ми жертви ганебного безчестя європейських століть. От хто ми, от кого вішають, палять, от у кого одбирають гектари вони, — блиснув очима Кравчина, показуючи рукою в бік німців.

В сім рухові Кравчини не було звичайної ненависті до німців. Було щось більше. Була глибока зневага і огида до них. Було ще щось більше, те всім відоме неназване нове почуття, що у людства для нього не знайшлось навіть слова в усіх його словниках.

— У всіх у них, — сказав Кравчина з укоризною, — своя звіряча правда. У нас своя, народна, приспана віками, шість віків учили нас по-різному мислити, рухатись, молитись. Шість століть гріли нас різними огнями, просвіщали нас різним світом, кидали в бої одних проти одних під різними знаменами — австрійськими, румунськими, угорськими, польськими...

Не всі бійці розуміли свого командира. Але вірили вони, що се була їх гірка правда, вірили свому капітану, і перед ними уперше розкрився рідний їх світ у всій своїй зловісній величчї і драматизмі.

— Та жива душа народна. Прошуміли століття, і нашу народну правду, трохи не мертву од довгого сна, підняв з могили Сталін. Зібрав він наші землі воєдино і сказав: «Живіть. Спасибі за вірність мечу і за дружбу. Не забувайте про дружбу народів ніколи. Вся ваша сила в дружбі».

І зійшлися ми, брати, за шість віків уперше, обнялись, заплакали...

— Ми там були. Ми були у Львові. В Буковині, — закричали поранені з своїх кривавих калюж.

— Се ми обнімались там з братами. Ми плакали там, — загомоніли, захвилювались бійці.

— Так, товариші, се були ми, — сказав Кравчина, — се було при нас, за шість віків уперше. Хто се забуде? Хіба незабутнє

можна забути коли?.. Було... Та не встигли ми вдивитися брат в брата, не встигли звикнути до різниці своїх зморщок і рубців, як вже знову розідрано, розторгано, рознесено нашу Україну і залито кров'ю. Розтяв її німецький фашистський кат, розкидав порубане її тіло. І кому? Румунії нікчемній. «Губернаторству» польському. Мадярським катам.

— Ось вони! — показав Кравчина на німців, і голос його був гнівний, як голос народу. — Скажіть мені, брати, чи можемо ми не битись?!

— Ні, будемо битись в смерть! — закричали артилеристи.

І хотіли були бігти вже до гармат, але Кравчина спинив їх одним порухом руки.

— Не в смерть, а на життя! За великий Радянський Союз народів і за нашу українську державу від Закарпатської Русі аж до цього поля бою.

— Огонь!! — закричав, не стримавшись, Іван Запорожець.

Не витримали народні серця. Обнялися бійці, як стояли, і заплакали. Тільки найсильніші стояли без руху, як зачаровані, стримуючи горді сльози.

— *Пам'ятайте, — голос Кравчини дзвенів, мов набат, і розносився далеко по полю бою, до самих, здавалось, німецьких логовищ. — Пам'ятайте, на яких би фронтах ми не бились, куди б не послав нас сьогодні Сталін, на північ, на південь, чи на захід, на всі чотири сторони світу — ми б'ємося за Україну! Ось вона димить перед нами в пожарах, наша мучениця рідна земля!*

Капітан Кравчина подивився на захід.

— *Батьківщино наша — Україно мати! Благослови зброю синів своїх, прийми нашу кров, наші рани і подяку, що породила нас у великий грізний час, що возвеличила наше життя гордим щастям боротьби за твою долю, за все слов'янство, за людство!.. Так за Вкраїну, брати! За перемогу!*

— *За Вкраїну. За перемогу, — гукнули Запорожець, Вернигора, Лимар, Якимаха і Шумило. Крикнула за ними і вся артилерія і вчасно розсипалась по місцях.*

Німці пішли в атаку в тринадцятий раз.

Потерпівши дванадцять невдач, головний німецький начальник відчув, що він загинув. Тоді він вирішив учинити останню психічну атаку на Кравчину.

Закидавши артилеристів листівками, він наказав своїм солдатам скинути штани й сорочки і наступати в одних трусах, з реготом і співами грізних пісень.

Покірні німецькі обивателі почали мовчки роздягатися, думаючи в розпуці про смерть, про пенсію для родин і проклинаючи нишком свою долю. Тоді, помітивши занепадництво і пригноблення в своїх лавах, головний німецький начальник пообіцяв солдатам надбавку в три гектари української землі на голову і повелів їм випити горілки, настояної на особливому німецькому зіллі. Коли зілля подіяло і солдати, втративши розум, упали в дурний регіт і веселий гармидер, він погнав їх в атаку під ревище сирен, свист і тріск автоматів.

— Айн, цвай, драй, фір!..
Наше серце сміється од щастя!
— Айн, цвай, драй, фір..
Хи-хи-хи! Ха-ха-ха!
Свись!
— Ось що значить марширувати!
Коли нас веде Гітлер!
Гав-гав!

— Товариш командир! Уже показалися. Ідуть без штанів і гавкають, — доповів Запорожець молодший сержант Неборак.

Почувши отаке, Іван Запорожець розлютувався. Злоба закипіла в ньому з такою силою, що він спочатку застиг в неприродній позі. Потім несамовита лють спалахнула в ньому так, що він підскочив, як од гадюки.

Але раптовий телефонний наказ командира несподівано охолодив його. Кравчина повідомив, що снарядів уже зовсім обмаль, що їх уже майже нема.

— От бачите, — сердився Запорожець на своїх бійців, — казав я вам був, бережіть снаряди. Ось тепер дивіться собі на фріців та чухайте потилиці, поки не підійдуть на сто метрів.

— Нічого, товариш сержант, — сказав Левко Підтиченко, командир другої гармати. — Раз уже є така заборона, ми підождем. Нехай підходять хоч і на п'ятдесят... О, гляньте... Тисяча чортів його матері...

З димової завіси показалися фашисти.

Бійці припали до гармат, кулеметів, автоматів, до всього, що могло стріляти.

Вороги йшли напівголі, брудні, з волохатими грудьми й животами і являли собою картину жалюгідну й мерзотну, мов божевільний дім, що вирвався на волю. Вони реготали, свистіли й вили, пританцьовуючи, і тільки несамовиті од

жаху їхні очі видавали тупе страждання. Вони були неначе вже не люди, а лихий сон недужої людини.

Бійці міцно трималися за зброю. Однак по мірі наближення німців у многих забігали по спині мурашки, та тут їх зразу ж виручив природний супутник їхнього життя — сміх.

— Гей, німці! Штани погубили! — кричав наводчик Самійло Косарик.

— Ні, не погубили. Послали Гітлеру в Берлін на просушку, — сказав Левко Підтиченко. Всі засміялись.

— А сорочки познімали для чого?

— А то ж на них од гавкання шерсть вигнало, як на собаках. Чуєш, як гавкають?.. Давай, давай, швидше, психи! — кричав Підтиченко, махаючи рукою.

Тут уже всі розважились і почали одпускать на адресу німців зауваження.

— Отож-бо вона й психічеська атака, що гавкають, як пси, — сказав Овчаренко.

— Еге, — сказав Запорожець. — Ось зараз вони в мене погавкають. Зараз ось полетить з них собача шерсть... Увага!

Коли всі примовкли і німецьке наближення стало майже нестерпним, коли, здавалося, було вже чути їхнє зловонне дихання, Запорожець подав команду.

Все затремтіло. Все, що рухалося в передніх лавах, було розірване й покалічене вщент і знищене огнем, проте слідуєчі лави не подались назад. Голе німецьке міщанство лізло через трупи вперед і падало грудням на міни, на кулемети. Рудий єфрейтор Густав Шмуцке ліз напролом, як заворожений. Чи був він хоробрий і відважний? Не був він ні хоробрим, ні відважним. Він виконував вищий закон свого життя на війні — наказ. Він божеволів од жаху. Але ззаду були кулемети. А спереду — земля, гектари. Як він хотів землі, як він добивався її. Він хотів знищити на ній все, що жило. Цілий рік він колупав її пальцями, розтирав на долоні, нюхав, брав на язик, чмокав губами, і водянисті очі його блищали радісним виблиском.

«О моя земле! Моя, моя, моя...» — думав він з пожадли-вим тремтінням.

П'яний автоматчик Шмуцке впав з розгону в яму прямо на бронebійника Івана Лободу.

Довго боролись вони в бронebійній ямі. Та Іван задушив його й набив йому повний рот рідної землі. Потім, важко дихаючи, він підвівся і поглянув у бік батареї.

Її вже не було видно. З лівого крила повзли вже до неї німецькі танки з огнеметами. Огнемети метали огонь. Все потонуло в диму.

Даремно викликав Кравчина батарею Запорожця. Ніхто не обізвався. Вистріляли Запорожченкові хлопці всі покладені їм в житті набої, добре потрудилися і попадали спати на віки вічні.

Смерть не поскупилася на них, не пожаліла на них ні гриму, ні фарб, ні роз'ятрених ран, ні жорстоких нелюдських каліцтв. Кожному одпустила вона пудів по двісті гарячих осколків, і куль, і огненних шарів температури надзвичайної.

Ніхто вже не впізнав би їх — ні батьки, ні матері, ані дружини. Та й самі вони в останній час уже не визнавали один одного, так змінили їх пристрасті смертельного бою.

Все віддали. Все до останньої нитки. Поквиталися з життям, з війною, з ворогами на всю силу. Не мудрували, не ховались по резервах і тилах, не обростали родичами на простих своїх артилерійських постах. Не видушували з малих своїх талантів великої користі, нехтували талантом, не любили виставляти напоказ ні в цілому вигляді, ні в пораненому, ні в яких доблестях, мало дорожили своїм — непоштиві, насмішкуваті й недбалі Овчаренко Гнат, Теліга Захарко, Іван Гавриш, Степан Муравін, Паляничка Трохим, Косарик Самійло, Підтиченко Левко, Неборак Мусій, Глебов Роман, Джума Галієв і Андрій Затулівітер. Всі інші були в куцах, де рука, де нога, а де й голова.

Не було в них ненависті до інших народів, ні заздрості. Не бували вони ні по Америках, ні по Парижах, ні по Лондонах. Не бачили вони союзників своїх в обличчя, ні їхніх союзних дружин, ні благополучних їхніх дітей. Тільки злобливі лики жорстоких заклятих ворогів бачили вони за життя в атаках. От які були.

Танки пішли на батарею Сіроштана. З неймовірним трудом добрався Сіроштан до телефону. Кров заливала йому лице. Він облизував її, солону, й протирав липкою рукою окривавлені поранені свої очі. Ось і телефонна трубка. Міни кричали навколо, немов величезні жаби, — ква, ква, ква, р-р-р.

— Товариш капітан? Що робити? Закидає мінами!

— Га?

— Закидає, кажу, мінами, — плювавсь кров'ю Сіроштан.

— А ти що думаєш, Сіроштане? Вареників з вишнями закинуть тобі німці? Га? Я тебе знаю, ти любиш смачні страви, — пробував Кравчина підтримати дух командира побутовими жартами. — Сіроштан, алло... Га? Стояти на місці.

— Да, — сказав Сіроштан. А стояти вже було ні з чим. Не було вже снарядів, і команди лежали в червоних калюжах. Раптом міни стихли. На батарею йшов важкий ворожий танк. Сліпий Сіроштан кинув телефон й заметався по землі, шукаючи приготовлених мін.

— Не бачу я мін, де вони? — шептав він, мацаючи навколо скривавленими руками. — Покажіть, де вони?

— Ось вони, — сказали поранені.

Тоді, надівши їх на себе два диски, Сіроштан випроставсь:

— Прощайте, брати. *Нехай живе наша мати Україна!* Хай згине тьма!

І пішов назустріч фашистському танку. Він був сліпий, але в цю хвилину йому судилося побачити весь світ. Він вмістився в його молодому гарячому серці. Під ногами його здригалася земля.

Молітьсь, матері, молітьсь...

На третій батареї Мусій Загнибіда, Борщ і Остап Горебець заряджали гармату втрюх. У них було вже тільки три неповних руки. Недригайло працював коло гармати один. Підбіг Кравчина і сам став за третю гармату.

Танки підходили на десять метрів. Земля трусилася в шаленій трясці, й гармати тремтіли дрібним трепетом од близьості танків і стріляли танкам у лоб, і танки репались, мов яйця, і розлітались в шмаття од прямих ударів і внутрішніх вибухів. І тоді вся гарматна обслуга кричала «ура» плазуючи в своїй крові і падаючи, кричала: «Ура, ура, ура!»

Але ось закінчились останні снаряди... Тоді воїни кинулись до щілин з гранатами, мінами, хто з чим міг, і танки ворога стали над їх головами.

— Рус, здавайся!

— Ні, не здамось, не просіть!

— Наш фюрер дарує вам життя, — голосно читали німецькі танкісти з своїх шахрайських книжечок.

— Ми презираєм ваше життя!

— Годі війни! Ми хочемо вже миру!

— Не буде вам миру! Живих не випустим! — Тоді танки почали крутитися на одному місці, мов отруєні пси. Поси-

палась земля. Величезні гусениці заскреготіли по сталевих касках бійців.

— Рус, здавайся! Союзники обдурили вас!

— Самі ви шахраї!

— Ви полонені. Ви наші!

— Вороги, вороги ми!

— Раби!

— Ніколи! Брешете, собаки!

— Ми сидимо у вас на головах!

— Брехня! Ви сидите на мінах! — крикнув Запорожець і висунув з-під танка руку з міною.

— Три міни!

Забігали у німців мурашки по спинах. Вп'ялися вони в свій злодійський словничок. Та не було в ньому потрібних слів.

— Рус, не бійся, — белькотіли вони.

— Не боїмося! Всіх переб'єм, собацюги! Всіх! — закричав з-під танка поранений Якимаха. — Думаєш танками задушити народ? Не допоможуть тобі танки! Ні! України забажав? Захотів рабів на козацькій землі? Виходь, виходь, рабовласник! — закричав Якимаха, і вискочив з міною з-під танка, і застукав по танку.

— Виходь, Гітлер! Чуєш?

Невідомо, чим би закінчилась нерівна отая боротьба. Може б, і не вистачило благородного людського духу проти німецького заліза, але раптом ударив по фашистах полк, що прийшов на виручку.

Заметушилися німці, загерготіли...

Виснажені атаками і великими втратами, не витримали вони грізного натиску полку. Крім того, у них перестала діяти весела трутизна, і солдати раптом упали духом і, забувши про надбавку гектарів, посунулись назад, зігнулись і покотились в ріку, захиляючись і потопаючи цілими купами.

— Не давайте їм спинитися, не давайте! — кричав Запорожець Орлюку і Вовку Микиті.

Закипіла вода в річці, запінилася, зачервоніла, розступилася, і не встигли німці оглянутись, як уже Орлюк і Вовк Микита вискочили з своїми батальйонами на другий берег.

Рідна земля здригалася під ними від вибухів снарядів і бомб, але вже вповзали в бій нові ворожі сили. Два полки добірного німецького війська навалилися прямо з ходу на

полк Запорожця — і розпочався небачений по пристрасті удару новий шалений бій.

Які бились люди! Немов цілі століття незламної упертості і бойових щедрот розкрилися раптом у Вернигорах, Труханових, Вовках і Якимахах. Рідна батьківська земля умножила їх гнів і силу бойового запалу. Вони немов уросли в землю, і коли німці були вже зовсім близько, вони встали, як один, і пішли в атаку якраз проти середини грізного німецького валу.

Рудоголовий молодий німецький генерал, прославлений безстрашшям і жорстокістю, посатанів од удару. Він повелів затиснути полк у залізні лещата і знищити в порошок, щоб замучити й добити потім поранених, контужених чи захоплених у бою. На такі випадки він мав навіть особливий загін виродків, що тішилися з жахливих людських страждань. Це були майстри смерті, досвідчені винахідники моторошних каліцтв і тортур, що перед ними блідло навіть лихе середньовіччя.

Кравчина догадався про маневр рудоголового, та не було вже ні часу, ані змоги від нього ухилитися, і він пішов на неможливе.

— Вперед! Тільки вперед! Дорожіть кожною секундою! — гукав він командирам. — Пробивайтесь вперед, насідайте йому з правого флангу на карк! На потилицю насідайте!

Ніхто вже, здавалося, не чув наказу командира. Та, підкоряючись інстинкту перемоги, чи то натхненню свого бойового таланту, чи просто вирішивши пролити свою кров на рідній землі за найдорожчу ціну, бійці зробили неможливе. Вони пробили німецький вал з небаченою в битвах швидкістю і, вискочивши в тил ворогу, появилися раптом перед самим штабом рудоголового.

Це порушення правил війни так уразило безстрашного генерала, так нагло сплутало всі відомі йому плани й статуту і так налякало його, що він ледве вистрибнув з штабу і прудко помчав до першого свого полку. Проте одна біда не приходить, — вже одступала дивізія. Вже не було штабу в соснових посадках. Не було кого спитати, що трапилось. Вже бігли крізь зарості цілі підрозділи, а звідкілясь з південного заходу, з лівого флангу, майже з тилу, насувався гарматний ураган.

— Стий! Наказую, стій! Гальт! — завив генерал, збліднувши од люті. Йому здалося на мить, що він збожеволів і світ перевернувся в його хворій уяві і летів стрімголов у прірву.

— Звідки огонь? Це фальш! Гальт, мерзотники?! Гальт!

Та ніхто вже не слухав безстрашного генерала.

— «Катюші», «катюші»! Рятуйтеся, тод!!!

Очманіле солдатство бігло, затуляючи голови руками, немов за ними вибухав вулкан, а декотрі падали з розгону і вкручувались головами в пісок, мов змії.

Раптом велетенський свист і шипіння роздерли мутне повітря. Фантастичний рій величезних оранжєвих стріл наближавсь до посадок з блискавичною швидкістю.

Спалахнула повітряна імла, вибухнув до неба огневий вихор, заметався, заклубився димом і заповнив цілий світ катастрофічним звуком.

Не стало ні соснових заростей, ні дивізії, ні безстрашного рудоголового генерала. Все згоріло. Од генерала залишився один залізний хрест.

Проходила на захід грізна артилерія.

А назустріч з заростей лісних мчали вже партизани.

Від тягаря трудів, і радості перемоги, і довгожданої зустрічі з рідною армією їм здавалося в цей чудовий ясний вечір, що війна вже скінчилася і вони вертаються додому назавжди з переможною зброєю і гордими шрамами Великої Вітчизняної війни.

Множество ворогів знищили вони в глибоких небезпечних тилах. Багато непрощених гостей знайшло собі безславну й страшну смерть од невблаганної партизанської руки.

Але такі криваві багаті жнива, як при втечі фронтового ворога, вони жали вперше три дні й три ночі.

Роман Запорожець з батьком в'їжджали в рідне спалене село. За ними тягнувся обоз, поранені кричали «ура» на підводах і плакали від радості. Радість поверталась на землю.

Як величали бійці артилеристів Кравчини, цього передати не можна. Вони були в ранах усі, крім Недригайла й Лободи, яким од цього було навіть ніяково, і вони голосно божились на всі боки, що їм так на роду написано, ворожки казали. Всі їм повірили. Всі були такі щасливі, що забули про свої рани. Товариші обережно несли їх на плечах чи на руках, радіючи і зворушливо посміхаючись.

Вони возсідали і возлежали на гарячих плечах своїх бойових братів, і на численні привітні їм усмішки й запитання відповідали достойно і скромно.

— А що, дуже насідали на вас фашисти?

— Да добре насідали, чорти б насіли їхню матір нехай!

— Трудно було?

— Та було й трудно!

— А багато ви їх тут набили?

— Да до чорта набили! Бачте, скрізь он валяються. Багато набили. Дайте покурить.

— Натє, куріть на здоров'я!

Вечоріло. Бійці розташувались у селі, на горі понад річкою, на старому сільському кладовищі.

З гори розкривався далекий рідний простір.

Товариші сиділи після бою здивовані й ніжні. Вони зворушливо казали один одному «ви» і гладили один одного по голові і по плечах. Деякі тут же падали і вмить засипали, провалюючись у сон, і, здавалося, у сні ще догравали страшну свою гру, здригаючись і кидаючись. І глибоко приховане страждання виривалося з їх сонних грудей глухими стогонами і палало на лицах тривожними блискавками далеких громів.

Безсмертя народу почувалося тут, на могилках, в отсій давній зміні людських поколінь. Тут сиділа і лежала сама неначе історія. На присипаних свіжою землею утратах, серед низесеньких горбочків далеких сивих пращурів сиділи, спираючись на автомати, молоді гості-герої і оповідали звільненим з неволі старшим людям про свої діла. Вони читали їм величезні ненаписані книги оповідань, яких ще ніколи не знав світ і ні один письменник. Вони оповідали про події, учасники і автори подій. Події були так густо замішані людським м'ясом, сльозами, кров'ю, криком, стогонами, прокляттями, утратами, що ніхто вже нічому не дивувався. Це був уже новий світ, нова дійсність серед старої природи на руїнах старих розвалених хат, у старій, землистій одежі, немита.

Люди являли собою ніби якийсь геологічний шар. Велетенськими катастрофічними силами його зрушено з свого місця, але невідомо, чи він спинивсь на новій основі. Все ще обсипалось з нього, падало, і навколо повно валунів, пилу, щебеню, лому — слідів катастрофи і пахощів шаленого тертя і вибухів.

Олеся стояла біля криниці з відрами.

Проходило військо на захід. Пили воду, зовсім вже інакше — весело.

— Спасибі, рідна!

— Спасибі, серденько!

— Здрастуй, дівчино!

Подяка, привіти й обіцянки звучали в молодих голосах.

Проходили бійці. Олеся дивилась навколо у великій тривозі. Їй хотілося вже кинути криницю, бігти, шукати, питати, та дівоче передчуття радості не пускало її од криниці. «Він прийде, прийде Василь!» — кричало в ній усе.

І ось він прийшов.

Спочатку капітан Василь Кравчина підійшов до перелазу. Потім швидко через сад, через спалений двір він вибіг на вулицю, до криниці. Його вже впізнали бійці. Вони почали кричати йому «ура»!

Олеся оглянулася — Василь! Це був він і не він. Він був інший, і не тому, що був поранений у голову і руку. Щось було в ньому інше, щось незмірне, невимовне. Вона перелякалась. Потім вона заплакала, як хвора, і поцілувала його поранену руку.

— Що ж ми скажем одне одному, Василю? — тихо промовила Олеся.

— Скажемо «здраслуй», Олесю, — сказав Василь, вражений її зміною.

— Здраслуй!..

— Яка ти красива, — сказав Василь тихо і ласкаво. — Дивись — сива! Ти стала ще кращою. Тобі, видно, гірко жилося.

— Я вірила. Пам'ятаєш? Часом ні. А ти?

— І я.

— Ти багато їх убив?

— Множество.

— Я бачу. Ти став добрий. Тобі болить?

— Ні! А тобі?

— Ні.

Потім вони обнялись. Він поцілував її руки і лице. І вона. Потім все сталося як у казці. Прийшов батько Лаврін, брат Роман, прийшов Іван Запорожець, що теж сказався братом. І хоча всі вони були поранені, а матері, діда Демида, Савки і Григорія зовсім уже не було, і хата була спалена, стали укупі коло печища і в честь матері заспівали:

Ой піду я до роду гуляти,

Таж у мене увесь рід багатий.

Був вечір. І була ніч. А рано-вранці Олеся знов проводжала на війну весь свій рід, аби ніколи не подумали лихі люди, що не був він щедрим на кров і вогонь, послані йому ганебною історією Європи.

НЕЗАБУТНЄ

Оповідання

Цю історію хочеться казати найдорожчими словами, що даються людині в рідкі, неповторні години.

Хочеться кожне слово помити в українській криниці, де дівчина воду брала, і поставити слова чистими рядами, щоб незабутнє виграло в них, як сонце на Великдень, і радувало людські серця у великі і трудні часи.

Хотілось би вишити слова, мов червоні квіти на холодних рушниках, і розвішати рушники в кожній хатині, аби хто на них не глянув, з якого боку не зайшов, щоб вони завжди були непорочними, як говорила колись про себе моя скорбна мати.

Де вони! Ой вийду я на високу гору і гляну на захід, на Україну. Подивлюсь на перетяте прожекторами небо, перелічу знайомі зорі. Пригадаю літа молодії, коли не топтав я землі ще, а плавав неначе над нею, коли думав ошчасливити світ своїми красивими вчинками, як і всякий юнак, і марив про свою улюблену, складаючи слова, а зайняти не смів.

Багато вітрів прошуміло над головою. Уже і голова сива. І не літаю вже, і близько неначе земля, і бачити став щось далеко.

Де ти, моя юність крилата? Прилітай до мене хоч на годину. Припливи до мене в гості весняною водою по Десні, принеси оті слова. Хай я розкажу про дівчину Олесю, і більш нічого. І пливи тоді собі за водою, пливи і не вертайся вже ніколи, а я порадуся за Олесю чи, може, ще й заплачу.

Б'ють гармати. Вечоріє.

У червоній куряві й диму немов навіки заходить сонце. Горять жита на многі кілометри, і ярина толочиться вже кілька днів людьми, машинами і мільйонами бездомних коней і корів. Бомбардують череди із літаків у пилу. Високим зойком скиглять поранені коні. Ревуть бики од пахощів крива-

вих і гинуть тисячами од ящура і сапу. Женуть орденоноски племінних корів важких і плачуться над ними по шляхах із дітьми разом. Кульгають вівці. Курява — до неба на сумних шляхах.

Відходили на схід України сини.

Пливли німецькі трупи по Десні без числа і краю, падали з небес парашутисти в лози. І всюди сльози і прощання.

— Прощайте, мамо, прощайте!

— Прощайте!

— Щасливо... Ой щасливо!

Біля холодної криниці край села, неначе в пісні, під вербою коло старенької хатини, стояла дівчина Олеся, сумна і тиха, як і всі дівчата. Вона давно вже роздала бійцям, що було можна. А зараз цілий день напувала з відра подорожніх і вже не плакала. Не вистачило сліз. Повисихали якось очі і посвітлішали, припухли губи, а під очима впали тіні смутку і передчасна зморшка поміж бровами на чолі.

«Що жде мене? Що жде красу мою?» — думала вона вже два тижні, дивлячись на шлях.

Спочатку їхали закурені грузовики з речами. В грузовиках поверх речей сиділо безліч мовчазних жінок з далеких міст. Тоді ще всі з них глузували. Покійна мати лаяла було й плювала їм услід, бодай їм добра не було. А потім загули в небі страшні літаки, і загриміла, запалала вся неначе Україна і рушила на схід. Потім худоба з-за Дніпра здалека потяглася шляхами, житом, яриною. І почалося ревище.

Пішли вже давно з села чоловіки і хлопці. Вже деякі вернулися додому, і нишком п'ють горілку по коморах, і плачуть, і матюкають все на світі, проклинаючи свою нещасну долю.

Страшно Олесі. Такого страху не знала ще вона за всі свої дев'ятнадцять літ, такого ще ніколи не було, відколи світ стоїть.

— Пропали ми, нещасні, всі пропали. Іде наша смерть... — плакала тітка Мотря вголос. — І ти пропадеш, сиротино моя, і зведеться нінащо навіки увесь наш рід.

Олеся в сльози. Але те, що сталося за три останні дні, остаточно пригнуло її: військо почало відходити по шляху, утомлене, скорботне, мовчазне. Потім запалали лани. Дим і рев моторів. Над армією глумилися бомбардувальники. Вони падали стрімголов з-за хмар, і розганяли людей, як птахів, і вдавлювали їх у землю на години.

Олесі здавалося, що настав кінець світу, яким лякала колись ще в дитинстві її покійна баба.

Невідомі якісь пастухи роздавали селянам овець. Продавали сало, м'ясо бійцям за безцінок, а то й так роздавали баби і молодиці. Ніхто вже нічого не беріг і нікому нічого не було жалько. Роздали колгоспний реманент і зерно. Вже не було колгоспного правління. Все розпадалося. Розривалися неначе всі зв'язки життя. Люди перестали робити. Олеся дивилась на шлях. Вона не була звичайною дівчиною. Вона була красива і чепурна. Олесею пишався весь куток. Бувало, по роботі вона щовечора, мов птиця, ну так співала коло хати на цілий куток, що, мо', й не снилось ні одній артистці з орденами. А вишивки її висіли по стінах під склом у європейських музеях — у Лондоні, в Альберт-Вікторія музеї, в Парижі, в Мюнхені, у Нью-Йорку, хоча вона про це й не знала. Учила її покійна мати усьому. Була Олеся тонка, обдарована, артистична натура, тактовна, роботяща і бездоганно вихована хорошим чесним родом. Легковажні хлопці трохи соромилися її, вважаючи чудною і неприступною.

Пиля бійці воду і сумно проходили далі. Вона вже ні про що не питала в них. Вона жадібно вдивлялася в кожне лице і в кожних очах читала смуток. Велике, багато більше, ніж може вмістити свідомість, горе впало на народ, придушило його, погнало.

— Будь здорова, дівчино. Бувай щаслива, — сказали їй трое стомлених артилеристів і пішли од криниці. На Олесю нахлинула хвиля такого гострого болючого жалю до себе, що їй нестерпно защеміло в горлі. Олеся глянула назад. Людей поменшало. Де-не-де людина.

«Останні йдуть, — подумала Олеся. — Невже останні?»

І рішилася вона на крок не чуваний, не бачений ні в її селі ніколи, ні в усім її народі. На вчинок надзвичайний, від одної згадки про який у неї захолонуло і спинилося серце. На вчинок грізний, що підказав їй грізний надзвичайний час. Що кинуло її на цей вчинок? Що наштовхнуло її? Глибина інстинкту роду, підсвідома мудрість, що з'являється на допомогу людині в грізні часи, коли розум холоне і не встигає усвідомити небезпеку, і спитати нікого, і грізний час летить лавиною з гори.

До Олесі підійшов один з останніх юнаків танкіст Василь Нечай аж із-під Кам'янця і жадно припав до відра. Був він хороший, кремезний юнак. Одежа вся в пилу і поті. На

рукаві і спині пропалена сорочка на пожарах. Здорові темні руки, патьоки на шиї і скронях і зморшка на чолі також не по літах.

— Спасибі, дівчино. Прощай, — промовив він, підвівшись од відра.

— Щаслива путь... Постій... Слухай, — сказала Олеся тихо, дивлячись на танкіста глибокими скорбними очима. — Я тебе щось попрошу...

— Мене? Що мене просити? — поглянув на неї танкіст, і надзвичайний вигляд Олесі прикував його на мить до себе. — Що ти, дівчино?

— Слухай, — сказала Олеся, — переночуй зі мною. Вже наступає ніч... Коли ще можна, чуєш?

Вона поставила відро і підійшла до нього.

— Я дівчина. Я знаю, прийдуть німці завтра чи позавтра, замучать мене, поругаються наді мною. Я так цього боюсь. Прошу тебе, нехай ти... Переночуй зі мною...

При останніх словах голос Олесі затремтів і неначе погас.

— Я не можу взяти тебе, — сказав Нечай чесно і одверто. — Я в танку горів позавчора під бомбами. Я не герой.

— Ти наш.

— Я одступаю. Тікаю. Я покидаю тебе. Пойми мій сором. Я не герой.

— Ти нещасний. І я нещасна. Пойми ж і ти мене. Глянь, що робиться. Я хочу згадувати тебе усе життя, а не отих мерців, що вже пливають Десною. Останься, правда.

Олеся дивилася на нього з такою довірою, з такою болючою мольбою, що він умовк і не зводив з неї очей. Він дивився на неї, чужу, невідому, випадкову, аби ніколи вже потім ні на одну годину ніде не забути її, аби понести її, оцю дівчину, в своєму серці через усі бої, через усі вогні.

— Ну, як же? Ну, добре...

— Ото моя хата.

— А де твої батьки? — раптом збагнув він.

— Батька давно вже немає, а матір недавно, на тому тижні, з літака на городі... і двох сестер. Я одна осталась.

Вони зайшли до маленької чепурної хати, і, коли за ними зачинилися двері, він тільки тоді якось відчув, що вони одні, самі удвох, окремі од усього світу. Це саме відчула і вона. Якусь хвилину вони стояли одно перед одним у хатньому присмерку мовчки і не знали, куди рухатись. Вони були незаймані обоє.

У хаті пахло старими образами, любистком, м'ятою і в'ялим лепехом, і ще чимось пахучим і смачним.

— Сідай, посидь у мене за столом, — сказала Олеся тихо і взяла його обома руками за руку. — Їсти хочеш? Ну, хоч трошки, прошу тебе... Може, помиєшся з дороги, помийся.

Василь скинув сорочку і став митися над шапликом. Олеся злила йому холодної води на руки, потім на голову. Він затулив очі. Він почував, як спливала з нього дорожня курява і піт. Йому було приємно, а коли Олеся виляла кружку води йому на спину, він трохи було не заіржав од лоскоти і радості, але посоромився.

Вона подала йому чистий рушник. Потім він роззувся і, добре помивши ноги, присів на лавку край стола. Якийсь хвилюючий сором все ж таки сковував і не покидав його, а її неначе ні. Вона і соромилась, і ні. Вона ходила по хаті, носила йому до стола страви. Вона сповняла свій, одній лиш їй начертаний неначебто, закон.

Вони щось їли вдвох і уникали читать бажання одне в одного в очах, та чи й було воно, і говорили все про те про се, соромлячись мовчання. Часом вони стрічались очима, коли рвалася нитка розмови, і тоді вони переставали дихати й жувати їжу. Вони ніби кам'яніли обоє і вдивлялися одне в одного до дна. Коли отак їм стало нічим дихать раз, Олеся застогнала вся і притулила руки до грудей.

— Ой Боже мій! Що ж воно буде з нами?

Коли у хаті стало темно, вона рішилась перша. Підійшла до полу і довго-довго слала мовчки чисту полотняну постіль. Вона виймала з материної скрині чисті нові рядна, напирники, рушник, поклала дві подушки рядом, задумавшись на мить, і принесла знадвору квітів.

Не співали дружки. Ніхто не посівав Олесину постіль ні житом, ні пшеницею, і не шумів у голові весільний хміль. Не співали свахи лукавих пісень. Сама собі Олеся готовила весілля.

Тихо було в хаті. Тільки далеко десь гупали важкі гармати та часом торохтів у небі далекий чужий літак.

— Не дивись на мене, — попросила Олеся і, важко зітхаючи, одягла нову сорочку. Василь чув, як стугоніло його серце.

— Як у мене б'ється серце...

— І у мене, — сказала тихо Олеся. — Ой... іди сюди.

Вона стояла коло ліжка у довгій мережаній сорочці.

Місяць освітлював її з вікна.

— Як тебе звуть?

— Василь.

— А мене Олеся. Дай руку.

Вона притулила його руку до свого серця.

— Я ніколи тебе не забуду, — сказала вона журно і строго і поцілувала Василя в щоку коротким, холодним, немов дитячим, поцілунком.

— Скажи і ти оці слова.

Василь повторив слова і сам не впізнав свого голосу, такий він був низький і урочистий. Василь прозвучав увесь, усім своїм еством, як дзвін.

Раптом задзеленчали шибки. Низько над самою хатою проревла страшним ревом велика згряя ворожих літаків. Загрімилі бомби на шляху за селом.

— Прощайте! — лунав десь здалека голос парубка.

— Ой діточки ж мої, діточки... — жалібно голосила понад шляхом розлука.

Вони довго лежали мовчки, прислухаючись мимоволі до криків. Потім Олеся розказала Василю, що це плаче її тітка Мотря, у якої забрано до армії вже чотирьох синів.

— А це вже п'ятий прощається, Іван, — останній.

— Так, — зітхнув Василь. — Як гарно ти пахнеш любистком.

— А ти, коли дишеш, пахнеш огірками, огірковим листом.

— І ти...

— І ти... — прошептала Олеся.

Вони вдивлялися одне в одного широко відкритими очима і за всю ніч так і не звели очей. Потроху в них ущухла несміливість. Вони знаходили одне в одному щось дивне і несподіване, якісь чарівні відкриття. Пройшла непевність і ще щось невимовне. Кожен з них почував у собі радісну молоду силу і гордість володіння і подяки.

Часом їм здавалося, що вони знають одне одного з самих дитячих літ, давно-давно вже, і радісний спокій обгортав їх обох. То один який рух раптом нагадував їм всю трагічну несподіваність зустрічі, і тоді новизна починала знову хвилювати їхні груди серед нічного людського плачу, і реву худоби, і віщування псів.

— Так тебе зовуть Василь?

— Так.

— Василь, Василик, а я Олеся. Поцілуй мене, Василику.
Скажи мені ще раз, що я гарна. Я така щаслива.

— А чого ти плачеш?

— Ні, я не плачу. Так мені гарно.

— Рідна моя. Чого ж ти плачеш?

— Це ж ти плачеш, Василику. Ти не забудеш мене?

— Мила моя!

— Милий мій!

— Хороша моя!

— Хороший мій! Іди до мене!

Вони сміялися тихо знову од любовної втіхи і скорботи, неначе притихли і поснули по темних кутках в хатині.

Вони і вірили, і не вірили, що вони вже чоловік і жінка.

— Знаєш, Василику, — шептала Олеся над його лицем. — Коли б ми жили, коли б сталося так, що ми житимем двоє, ми ніколи за все наше життя не скажем одне одному жодного поганого слова. Правда?

— Правда.

— Ми навіть не подумаєм злого. Правда?

— Правда.

— Правда?

— Правда.

— Ми будем так ладно жити, як ніхто в світі. Правда?

— Так.

— Ти не забудеш мене?

— Ні.

— Ти найдеш, одвоюєш мене?

— Найду, одвоюю тебе.

— Іди до мене, іди.

Неначе зійшлися століття простої народної любові, що сіє дітей на нашій родючій землі. Зійшлися століття горючих прощань української дівчини-жінки, оспіваної в журних піснях народу.

Почало світати. Пом'якшали тіні у хаті, і прощання протирало вже свої очі десь там, у сінях за дверима.

— Кажи мені ще, Василику, красиві слова, кажи, — припадала Олеся до Василевого плеча. — Уже кінчається ніч. Вже скоро прощатись пора.

— Слухай, Олеся...

Довго говорили вони на світанку. Вони повінчали свою просту любов духовним єднанням надзвичайної сили і самі дивувались цьому. Вони ніби вирости обоє за цю ніч, і душі

їхні піднеслися вперше до високих вершин проникливості і розуміння. А невблаганна неминучість розлуки ніби освітлювала особливим світлом їхні почуття і надавала їм особливої краси.

Перед ними за цю ніч розчинилося неначе нове бачення речей, сумне, але ясне і чітке, і ясними і чіткими були його, Василеві слова, що їх він у собі ніколи неначе й не сподівався знайти.

— Ні, я не забуду тебе, Олесю, моя дорога дружино. Не забуду ніколи ні тебе, ні твоєї хати, ні криниці під вербою, ні твого села. Я покидаю тебе на нашій землі. Та що наша земля, що наше життя без тебе?!

— Василю... — простогнала Олеся.

— Прощай. Горить моя душа...

— Уже день настає, — оглянулась Олеся в тривозі.

— Що ж ти будеш думати про мене, Олесю?

— Я спасатиму рід. Я попросила тебе дати мені надію... Не запізнись, Василю.

— Ні, я вернусь до тебе, вернусь. Я проб'юсь до тебе через усі пожежі, через усі доти, через все на світі. Яка б ти не була, я вернусь до тебе. Хай ти будеш чорна, і хвора, і понівечена ворогом, хай посивієш ти від горя і сліз і побіліє твоя коса, хай ритимеш ти шанці проти мене, і плестимеш колючі німецькі дроти проти мене, і сіятимеш для ворога хліб під нагаями, ти зостанешся для мене прекрасною, як і зараз прекрасна ти. І повсихають руки, язики усім, хто спробує про тебе мислити зле. Якщо ж бо в розпачі ти проклинатимеш мене і всіх, що кинули тебе і на Дніпрі не вмерли, — простив я тебе наперед, така вже наша доля, і ти мене прости, — сказав схвильовано Василь, дивуючись своїм незвичайним словам.

— Прощаю, — сказала Олеся, — тільки знайди мене.

— Найду, — сказав Василь, пригортаючи її до себе своїми сильними великими руками. — Коли ж так станеться, що не найду, може, уб'ють мене, Олесю, чи вибухну я десь, мо', на фугасах у своєму танку і розлечуся шматтями по полю, так що й кісток моїх не найдуть для могили, я все одно вернусь до тебе. Я пам'ятником стану з бронзи у твоїм селі, отам ось, за вікном! Я зрозумів, Олесю. Стежка назад до тебе є одна, один є шлях. Шлях героїства. Треба бути героєм і ненавидіти ворога. Олесю, — сказав Василь, подумавши трохи, — який же непотрібно млявий прийшов я вчора до твоєї хати!

— Я тебе простила.

— Я бачу. По великості жіночої душі своєї. Ти, Олесю, відкрила мені світ.

— Іди до мене, бідненький, іди...

Спали вони чи ні? Часом вони обоє впадали в щось подібне до сну, але то був не сон. Вони не переставали почувати одне одного і неначе летіли в обіймах над синім морем і чули звучання далеких дзвонів і весняних потоків.

Вони розійшлися ранком, рано-рано до схід сонця, у холодній росі коло перелазу за садком.

Не побігла Олеся за Василем у далекі краї. Не було в неї ні фібрового ширпотребу, ні компаса, — нічого для дороги. У неї була хата, земля, квіти і дорогі могили батьків.

Василь скоро зник за горою у битих житах.

Він ішов швидко і легко, з ясною головою. Він немов летів, не чуючи під собою землі, готовий до подвигів велетенських. Він зрозумів, що треба поспішати до бойового товариства, треба забути про все на світі в ім'я життя і битися з ворогом смертним боєм.

А Олеся-Ярославна виплакала на перелазі свою багато-сотлітню пісню і спустошена пішла до хати. І стала вона кам'яною. Не чула вона, як громили гарматами село, як з боєм відходили останні бійці і вповзала в село німецька неволя.

— У мене, тітко, кам'яна душа. Зі мною тепер можна робити що завгодно, — сказала вона тітці Мотрі, що прибігала до неї потужити.

Олеся сиділа нерухома і дивилась на подушку, на слід Василевої голови.

*Південно-Західний фронт,
травень 1942 р.*

ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА

В цьому короткому нарисі автобіографічного кінооповідання автор поспішає зробити відразу деякі визнання: в його реальний повсякденний світ що не день, то частіше починають вторгатися спогади.

Що викликає їх? Довгі роки розлуки з землею батьків і народу, чи то вже так положено людині, що проходить час, коли вивчені в давно минулому дитинстві байки й молитви виникають в пам'яті і заповнюють всю її оселю, де б не стояла вона.

А може, що те й друге разом і в такій же мірі, як і непереможне бажання, перебираючи дорогоцінні дитячі іграшки, що завжди десь проглядають в наших ділах, усвідомити в останній, може, раз свою природу на ранній досвітній зорі коло самих її первісних джерел.

І перші радощі, і вболівання, і чари перших захоплень дитячих...

До того ж гарно й весело було в нашій горі! Ото як вийти з сіней та подивитись навколо — геть-чисто все зелене та буйне. А сад, було, як зацвіте весною! А що робилось на початку літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, укропу, моркви! Чого тільки не насадить було наша невгамовна мати.

— Нічого в світі так я не люблю, як садити що-небудь у землю, щоб проізрастало. Коли вилізає саме з землі всяка рослиночка, ото мені радість, — любила проказувати вона.

Город до того переповнявся рослинами, що десь серед літа вони вже не вмещалися в ньому. Вони лізли одна на одну, переплітались, душились, дерлися на хлів, на стріху, повзли натин, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю.

А малини — красної, білої А вишень, а груш солодких, було, як наїсися — цілий день живіт як бубон.

І росло ще, пригадую, багато тютюну, в якому ми, маленькі, ходили, мов у лісі, в якому пізнали перші мозолі на дитячих руках.

А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі кущі смородини, бузини і ще якихось невідомих рослин. Там неслися кури нишком од матері і різне дрібне птаство. Туди ми рідко лазили. Там було темно, навіть удень, і ми боялись гадюки. Хто з нас у дитинстві не боявся гадюки, так за все життя й не побачивши її ніде?

Коло хати, що стояла в саду, цвіли квіти, а за хатою, проти сінешних дверей, коло вишень, — поросла полином стара погребня з одкритою лядою, звідки завжди пахло цвілю. Там у льоху в присмерку плигали жаби. Напевно, там водилися й гадюки.

На погребні любив спати дід.

У нас був дід дуже схожий на Бога. Коли я молився Богу, я завжди бачив на покуті портрет діда в старих срібно-фольгових шатах, а сам дід лежав на печі і тихо кашляв, слухаючи моїх молитов.

У неділю перед богами горіла маленька синенька лампадка, в яку завжди набиралось повно мух. Образ Святого Миколая також був схожий на діда, особливо коли дід часом підстригав собі бороду і випивав перед обідом чарку горілки з перцем, і мати не лаялась. Святий Федосій більш скидався на батька. Федосію я не моливсь, в нього була ще темна борода, а в руці гирлига, одягнена чомусь у білу хустку. А от Бог, схожий на діда, той тримав в одній руці круглу солянку, а трьома пучками другої неначе збирався взяти зубок часнику.

Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном. Він був високий і худий, і чоло в нього було високе, а хвилясте довге волосся сиве, а борода біла. І була в нього велика грижа ще з молодих чумацьких літ. Пахнув дід теплою землею і трохи млином. Він був письменний по-церковному і в неділю любив урочисто читати Псалтир. Ні дід, ні ми не розуміли прочитаного, і це завжди хвилювало нас, як дивна таємниця, що надавала прочитаному особливий, небуденний смисл.

Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника. Ми не вірили матері і захищали діда од її нападів, бо Псалтир

всередині був не чорний, а білий, а товста шкіряна палітурка — коричнева, як гречаний мед чи стара халява. Зрештою, мати крадькома таки знищила Псалтир. Вона спалила його в печі по одному листочку, боячись спалити зразу весь, щоб він часом не вибухнув і не розніс печі.

Любив дід гарну бесіду й добре слово. Часом по дорозі на луг, коли хто питав у нього дороги на Борзну чи на Батурин, він довго стояв посеред шляху і, махаючи пужалном, гукав услід подорожньому:

— Прямо, та й прямо, та й прямо, та й нікуди ж не звертайте!.. Добра людина поїхала, дай їй Бог здоров'я, — зітхав він лагідно, коли подорожній, нарешті, зникав у кущах.

— А хто вона, діду, людина ота? Звідки вона?

— А Бог її знає, хіба я знаю. Ну, чого стоїш як укопаний? — звертався дід до коня, сідаючи на воза. — Но, трогай-бо, ну...

Він був наш добрий дух лугу і риби. Губи і ягоди збирав він у лісі краще за нас усіх і розмовляв з кіньми, з телятами, з травами, з старою грушею і дубом — з усім живим, що росло і рухалось навколо.

А коли ми ото часом наловимо волоком чи топчійкою риби і принесемо до куреня, він, усміхаючись, довірливо хитав головою і промовляв з почуттям тонкого жалю і примиренності з бігом часу:

— А-а, хіба це риба? Казна-що, не риба. От колись була риба, щоб ви знали. Ото з покійним Захарком, хай царствує, як підемо було...

Тут дід заводив нас у такі казкові нетрі старовини, що ми переставали дихати і бити комарів на жижках і на шиї, і тоді вже комарі нас поїдали, пили нашу кров, наслаждаючись, і вже давно вечір надходив, і великі соми вже скидались у Десні між зірками, а ми все слухали, розчинивши широко очі, поки не повергались в сон у запашному сіні під дубами над зачарованою річкою Десною.

Найкращою рибою дід вважав лину. Він не ловив лину в озерах ні волоком, ні топчійкою, а якось неначе брав їх з води прямо руками, як китайський фокусник. Вони ніби самі пливли до його рук. Казали, він знав таке слово.

Влітку дід частенько лежав на погребні поближче до сонця, особливо в полудень, коли сонце припікало так, що всі ми, й наш кіт, і собака, кури ховалися під любисток, порічки чи в тютюн. Тоді йому була найбільша втіха...

Більш за все на світі любив він сонце. Він прожив під сонцем коло ста літ, ніколи не ховаючись у холодок. Так під сонцем на погребні, коло яблуні, він і помер, коли прийшов його час.

Дід любив кашлять. Кашляв він часом так довго й гучно, що скільки ми не старалися, ніхто не міг його як слід передражнити. Його кашель чув увесь куток. Старі люди по дівовому кашлю вгадували навіть погоду.

Часом, коли сонце добре припече, він аж синів увесь від кашлю і ревів, як вовк чи лев, хапаючись обома руками за штани, де була та грижа, і закарлючуючи догори ноги, зовсім як маленький.

Тоді Пірат, що спав біля діда в траві, схоплювався і спросоння тікав у любисток і з переляку гавкав уже звідти на діда.

— Та не гавкай хоч ти мені. Чого б ото я гавкав, — жалівся дід.

— Гав-гав!

— Та щоб бодай тобі кістка в горло! Кахи-ках!..

Тисячі тонесеньких дудочок раптом загравали у діда всередині.

Кашель клекотів у нього в грудях, як лава у вулкані, довго і грізно, і дуже нескоро після найвищих нот, коли дід був уже весь синій, як квітка крученого панича, вулкан починав діяти, і тоді ми тікали хто куди видно, і вслід нам довго ще неслися дівові громи і блаженне кректіння.

Тікаючи од дівового реву, одного разу стрибнув я з-під порічок прямо в тютюн. Тютюн був високий і густий-прегустий. Він саме цвів великими золотими гронами, як у попа на ризах, а над ризами носилися бджоли — видимо-невидимо. Велике тютюнове листя зразу обплутало мене. Я упав в зелену гущавину й поліз попід листям прямо до огірків.

В огірках теж були бджоли. Вони порались коло цвіту і так прудко літали до соняшника, до маку й додому, і так їм було ніколи, що скільки я не намагавсь, як не дражнив їх, так ні одна чомусь мене й не вкусила. А бджоляче жало хоч і болить, зате вже коли почнеш плакати, дід уже чи мати дають тобі зразу мідну копійку, яку треба прикладати до болючого місця. Тоді біль швидко проходив, а за копійку можна було купити у Масія аж чотири цукерки і вже смакувати до самого вечора.

Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву. Більш за все чомусь любив я моркву. Вона росла в нас рівними кучерявими рядочками скрізь поміж огірків. Я оглянувся, чи не дивиться хто. Ніхто не дививсь. Навколо тільки дрімучий тютюн, та мак, та кукурудзяні тополі, й соняшники. Чисте полуденне небо, і тихо-тихо, немовби все заснуло. Одні тільки бджоли гудуть та десь з-за тютюну, від погребні, доносивсь дідів рик. Тут ми з Піратом і кинулись до моркви. Вириваю одну — мала. Гичка велика, а сама морквина дрібненька, біла і зовсім не солодка. Я за другу — ще тонша. Третю — тонка. А моркви захотілось, аж тремчу весь! Перебрав я цілий ряд, та так і не знайшов ні одної. Оглянувся — що робить? Тоді я посадив всю моркву назад, хай, думаю, доростає, а сам подався далі шукати смачного.

Довго щось ходив я по городу. Після моркви я ще висмоктував мед з тютюнових квітів і з квітів гарбузових, що росли попід тином, пробував зелені калачики і білий, ще в молоці, мак, одвідав вишневого клею з вишень, понадкусував на яблуні з десяток зелених кислих яблук і хотів уже йти до хати. Коли ж дивлюсь: баба снує коло моркви, дідова мати. Я — бігом. А вона — зирк, да за мною. А я — куди його тікати, та повалив соняшника одного, другого.

— Куди ти, бодай тобі ноги повсихали?

Я — в тютюн. «Побіжу, — думаю, — в малину, та рачки попід тютюном». Пірат за мною.

— Куди ти тютюн ламаєш, бодай тобі руки й ноги поламало! А щоб бодай ти не виліз з того тютюну до хторого пришествія! Щоб ти зів'яв був, невігласе, як ота морквочка зів'яла від твоїх шибенних рук!

Баба пробігла через тютюн у сад і бухнулась на коліна. Отак, як дід любив сонце, так його мати, прабаба наша, що її, як я теж уже аж потім довідався, звали Марусиною, любила прокльони. Вона проклинала все, що попадалось їй на очі, — свиней, курей, поросят, щоб не скугикали. Пірата, щоб не гавкав і не гидив, дітей, сусідів. Кота вона проклинала щодня по два-три рази так, що він трохи згодом був якось захворів, аж поки не здох.

Вона була малесенька й така прудка, і очі мала такі видющі й гострі, що схватись од неї не могло ніщо в світі, їй можна було по три дні не давати їсти. Але без прокльонів вона не могла прожити і дня. Вони були її духовною їжею.

Вони лились з її вуст невинним потоком, як вірші з натхненного поета, з найменшого приводу. У неї тоді блищали очі й червоніли щоки. Це була творчість її палкої, темної, престарілої душі.

— Мати Божа, Царице Небесна, — гукала баба в саме небо, — голубонько моя, Святая Великомученице, побий його, невігласа, святим твоїм омофором! Як повисмикував він з сирої землі оту морквочку, повисмикуй йому, Царице Милосердна, і повикручуй йому ручечки й ніжечки, поламай йому, Свята Владичице, пальчики й сугавчики. Царице Небесна, заступнице моя милостива, заступись за мене, за мої молитви, щоб ріс він не вгору, а вниз, і щоб не почув він ні зозулі святої, ні Божого грому. Миколаю-угоднику, скорий помішнику, святий Юрій, святий Григорій на білому коні, на білому сідлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морквочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шашіль поточила...

Баба хрестилася в небо з такою пристрастю, аж торохтіла вся од хрестів.

У малині лежав повержений з небес маленький ангол і плакав без сліз. З безхмарного блакитного неба якось несподівано упав він на землю і поламав свої тоненькі крила коло моркви. Це був я. Причаївшись у малині за смородиною, я слухав бабиних молитов, як заворожений. Я боявся поворухнути пальцем, щоб часом Мати Божа не побачила з неба, що я тут у малині. Навіть Пірат, і той дивився з-під смородини на бабу з переляком.

Не знаю, чим би закінчились бабини молитви. Може, мені тут би й повикручувало руки й ноги, коли б раптом не почувсь з погребні лагідний голос діда, що прокинувся од бабиних молитов.

— Мамо, а чи не принесли ви мені мисочки узвару? — звернувся він до своєї праматері, — так чогось у животі пече!

— Га? Це ти тут лежиш, бодай ти не встав!

І понеслася бабина гроза на погребню.

— Зараз принесу, бодай тебе пранці з'їли, щоб ти їв і не наїдався, щоб тебе розірвало, щоб ти луснув був маленьким!..

Баба пішла до хати, а бог дивився їй услід з погребні і тихо посміхався.

Про що говорили дід і баба за узваром, я не чув. Не до узвару вже мені було і не до розмов. Я тихо поповз у малинову гущавину, майже аж до гадюк, не знаючи, куди подітися і що робить.

«Ех, якби оце мені вмерти тут у малині. Хай тоді шукають, хай плачуть наді мною, приплакують, хай жаліють, який я був ловкий хлопчик, свята душечка. Хай потім понесуть мене до ями, а я коло ями як оживу, та чого коло ями, я ще раніше оживу, та як схоплюсь, а баба як побіжить куди-небудь і не вернеться, а ми тоді до хати та за коливо». Я дуже любив коливо. У нас уже вмерло п'ять хлопчиків і дві дівчинки. Вони повмирали маленькими.

Мені захотілось до хати. Я поліз попід тином, поза купою гною, мимо гарбузиння, увійшов тихо в темні сіни й спинивсь перед хатніми дверима.

«Зараз увійду й побачу все». В мене захолонуло всередині, неначе я наївся м'яти. Я одчинив двері.

Хто й коли збудував нашу хату, які майстри — невідомо. Здавалось нам, ніби її зовсім ніхто й не будував, а виросла вона сама, як печериця між грушею і погребом, і схожа була також на стареньку білу печерицю. Дуже мальовнича була хата. Одне, що не подобалося в ній, і то, не нам, а матері, — вікна повростали в землю і не було замків. У ній ніщо не замикалось. Заходьте, будь ласка, не питаючись — можна? Милості просимо! Мати жалілася на тісноту, ну, нам, малим, простору й краси вистачало, а ще коли глянуть у віконце, так видно й соняшник, і груші, і небо. А на білій стіні під богами, аж до мисника висіло багато гарних картин — Почаївська лавра, Київська лавра, вид Ново-Афонського, Симоно-Кананитського монастиря близ города Сухума на Кавказі. Над лаврами трималися в повітрі божі матері з рушниками і білі анголи, як гусаки, крилаті.

Але картиною над картинами була картина Страшного Божого суду, що її мати купила за курку на ярмарку на страх лютим своїм ворогам — бабі, діду і батькові. Верхню частину картини займав дід і всі святі. Посередині лізли з домовини мерці — одні до раю вгору, інші вниз. Через всю картину серединою і по всьому низу викручувався великий голубий ужака. Він був набагато товщий від тих ужак, що ми колись убили в гарбузах. А під ужакою, внизу, геть-чисто все горіло, як на пожарі. То було пекло. Там горіли грішні душі і чорти. А в самому низу картини, в окремих клітках, було ще нама-

льовано щось вроді виставки чи прейскуранта кар за гріхи. Хто брехун чи дражнився, висів у огні на гаку за язик. Хто не постує — за живіт. Хто їсть нишком у піст стоянку чи жарить яєшню з салом — той на сковороді голим задом, хто лаявся, той, навпаки, — лизав сковороду язиком.

Багато було різних гріхів і багато кар, але ніхто їх чомусь неначе не боявся.

Спочатку я просто жахався цієї картини, а потім поволі звик, як солдат на війні звикає до грому гармат.

В нашій сім'ї майже всі були грішні: достатки невеликі, серця гарячі, роботи і всякого неустройства тьма, а тут ще фамильна приверженість до гострого слова, тому хоча й думали інколи про рай, все-таки більше сподівалися пекла внизу картини. Тут уже всі мали свої місця.

Батькові чорти наливали в рот гарячу смолу, щоб не пив горілки і не бив матері. Баба лизала гарячу сковороду за довгий язик і за те, що була велика волшебниця. Діда, мати божилася, що це правда, діда тримав у руках сам диявол за те, що він чорнокнижник і, читаючи по неділях волшебний Псалтир, заклинав її, і тому вона третій рік часто хворіє; що ту чорну книгу вона часто рвала нишком на шматки і розкидала у хліві, в кошарі, в гарбузах, у малині, а вони ніби зліталися самі до шкіряної палітурки. Крім того, дідовому покійному батьку Тарасу колись давно, ще за старих часів, змій носив уночі гроші в трубу.

І дійсно, в нижньому правому кутку картини у диявола в руках сидів дід. Правда, він не дуже був схожий на нашого діда, бо був голий, як у бані, і борода була в нього не біла, а руда, присмажена вогнем, а волосся на голові стояло сторч і аж цвірчало в полум'ї. Калитка з грішми була у діда в руках.

Старший мій брат Оврам був давно вже проклятий бабою, і його гола душа давно летіла стрімголов з лівого верхнього кутка картини прямо в пекло за те, що драла голубів на горіщі і крала у піст з комори сало. Крім того, Оврамова душа любила молочні плівки і здирала їх з гладішок у погребі і в коморі.

Сама мати божилася, що буде в раю між святими, як боляща великомучениця, що годує ворогів своїх — діда й бабу — та догоджає їм.

Мати молилася святому Юрію Побідоносцеві, що топтав змія лошаком, і отак благала потоптати її ворогів — батька, діда й бабу, що занастили їй життя.

Мати клялася, що коли вона, ще будучи дівкою, спала в коморі, святий Юрій раз явився їй у сні в білих ризах, на білому коні, з довгим списом і, коли вона вже з переляку почала стогнати, спитав її:

— Це ти, Одарко?

— Я.

— Не бійся, це я, святий Юрій. Ой, будеш же тепер ти, Одарочко, робити моїм іменем людям добро...

З того часу, щось років через десять чи двадцять, мати об'явила себе ворожкою і почала лікувати людей від зубів, пристріту й переляку, хоча й сама хворіла.

— Ось де я, гляньте, — було показувала вона на якусь святу душу коло Божої Матері угорі картини Страшного суду. — Бачите?

Мати так часто тикала пучкою в цю праведну душу, що у душі вже замість лиця стала коричнева пляма, як столиця на географічній карті. Але трохи згодом материні діла похитнулись. Якось вона довго не давала бабі їсти. А баба тоді взяла та й накупила у церкві свічок проти матері, та й поставила їх перед богами сторч догори. А од цього вже ніяка людина не могла попасти в рай. Мати з того часу почала сильно нездужати і її став часто по ночах душити домовик. Він жив у нас на комині і в трубі. Голосу не подавав ніколи і схожий був на вивернутий чорним хутром угору кожух.

Фактично, святим був на всю хату один я. І от скінчилася моя святість. Не треба було трогати моркви. Хай би собі росла. А тепер я грішний. Що ж мені буде?

Увійшовши до хати, я тихо підкрався до Страшного суду і почав пильно, якось зовсім по-новому розглядати пекельні кари, змальовані внизу картини. На гору я боявся піднімати очі. Там мене вже не було.

Яку ж бо міру має моя свіжа грішна душа? Очевидно, за перший гріх все-таки невеличку, отак не більше за оцей огонь по кісточки, що в лівому кутку. Ай-ай-ай...

Я подивився востаннє вгору до святих, де сидів увесь їхній комітет, і мені так стало жаль, що я вже не їхній, а тут-о, на віки вічні в пеклі, так стало жаль мені, що я не витримав, притулив голову до пекла, якраз під дідовою калиткою, і гірко заплакав.

Од споглядання пекельних кар мені почало щось пекти в п'ятах, і я прудко побіг через сіни і двір до клуні навшпиньках, немов по гарячій сковороді, що її лизала баба язиком.

— Чого ти ревеш, бодай тобі кістка в горло! Щоб ти кричав і не переставав! Куди ти?! — закричала на мене баба з погребні, годуючи діда узваром. — Іди, на́ узвару, бодай тобі живіт опух!

Та мені вже не до узвару. Треба спасатись, поки не пізно. Тоді я заліз у старий човен, що стояв у клуні, і почав думать, що б же його зробити такого, щоб поновитись у святих, щоб вернути святість, щоб спокутувати свій первородний гріх? *Ні, один, мо', нещасливий комуніст, вигнаний з партії, не думав так про своє поновлення, як думав колись я, маленький, у човні лежачи.*

Що ж його діяти? Як жити в світі? От тоді-то вперше в житті і я рішив творити добрі діла. «Не буду, — думаю, — їсти скоромного цілий тиждень! Носитиму дідові воду на погребню, скільки він схоче, і почну ходити до церкви». Далі я подумав, дивлячись на ластівок: «От, коли б повипадали з кубла ластовенята! Я зараз же нагодував би їх мухами й хлібом, аби тільки ластівка бачила, на які діла я здатний, і розказала Ісусу Христу».

Але ластовенята не падали. Пороззявлявши роти, вони пищали, а в кублі наді мною їхні батьки невпинно літали й носили їм комах.

«Що ж його ще зробить? — думав я, залишивши ластівок. — Піду на вулицю шанувати великих людей. Дід казав, що за це прощається багато всяких гріхів на тім світі. Піду знімати перед ними шапку й казати «драстуйте». Шапка якраз оказалась у човні. Це була старенька дідова шапка. Тепер уже нема таких шапок. Не шиють, та й колодок таких вже нема. Вона була товста і своїм видом дуже нагадувала мідний казан. І важка теж була, як добрий казанок.

Спочатку вона довго лежала в сінях під ступою. Кішка виводила в ній кошенят, а зараз кошенят баба потопила в копанці і шапку викинула в човен, тому і пахла вона вже не дідом, а котами. Проте розбиратись було ніколи. Аби було що зняти з голови для пошани. Я надів шапку по самий рот і вийшов за ворота. Вулиця була порожня. Всі великі люди працювали в полі. Тільки коло крамниці, на ганку, якраз проти колодязного журавля, сидів у чорному сурдуті крамар Масій, дуже схожий на Чарлі Чапліна. Але перед Масієм я не хотів знімати дідової шапки. Дід казав, що у Масія не було душі, а тільки сама пара, тому він і обдурював всіх, хто тільки до нього не заходив. За це Бог сильно карав його. У Масія

щось часто обкрадало лавочку, і він тоді довго кричав од бідності і накликав на всіх холеру. Наш батько хоча й сміявся з Масія, як з блазня, проте в лиху годину завжди допомагав йому і ні разу не тронув, навіть нетверезий.

Де ж його найти людину для пошани? Обійшовши чимало безлюдних провулків, я нарешті збагнув, що треба зразу йти до дідового товариша Захарка. Він-то вже напевно сидить коло хати.

Дід Захарко був коваль, хоча я ніколи не бачив, аби він щось ковав. Все моє життя він ходив повз нашу хату з цілим снопом вудок і так гупав чобітьми, що ми прокидались вночі, як од грому, коли він повертався часом з риби. В нього були великі чоботи і такі важкі ноги, що під ним неначе згиналась земля. І ходив він, трохи неначе присідаючи, як на сіні чи на ступі. Борода в нього була, як і в нашого діда, зовсім уже сива, тільки посередині, там, де був рот, неначе ткнуло щось рудим квачем.

Після риби дід Захарко запалював цигарку і довго сидів біля хати на колодці, дивлячись в одну точку, немовби на поплав. Курив він такий лютий тютюн, що коло нього ніхто не міг стояти близько. Його обходили кури і поросята. Собаки оббігали його городами, а невістка Галька спала в коморі і часто плакалась нашій матері, що дід її задушить своїм тютюном, і викидала його свитку надвір. Кажали, що дідового Захаркового запаху боялась навіть риба і погано в нього клювала. Його здалека було чути нюхом. Коли він проходив повз нашу хату, над вулицею довго висів його тютюновий слід. *Сей слід тютюновий висітиме колись в моїх картинах про рідну Землю, де складатиме дід свої мозолики на білій сорочці востаннє під яблунею серед яблук і груш, а тим часом іду я, засмучений хлопчик, до старого коваля спокуювати свій перший гріх.*

— Здрастуйте, діду! — сказав я, знявши обома руками шапку, і швидко пішов далі. Одповіді не послідувало. Дід мене не помітив. «Мабуть, не почув, — подумав я. — Треба вернутись назад і сказати ще раз, голосніше».

— Здрастуйте, діду! — промовив я ще раз тремтячим голо-сом, скинувши оту важку шапку, і став прислухатись, чи не скаже дід чого, чи не одпуститься мені хоч трохи гріха. Але дід не подавав голосу. Що його робить? Куди податись?

Я вийшов з провулка на вулицю в надії, чи не йде ще хто-небудь, кого б я міг вшанувати. Вулиця була порожня.

Навіть Масій, і той кудись щез. У мене защеміла в горлі якась така нудьга неначе, а тут ще шия почала боліти од шапки. Я постояв трохи і пішов ще раз до діда творить добрі діла.

— Діду, здрастуйте! — сказав я йому спинившись.

— Та йди ти під три чорти! Не дратуй мене, крутишся тут, нечистий вас носить! — розгнівався дід.

Почувши отакі слова, я з переляку аж підскочив і в розпачі, забувши про порятування грішної душі, прудко дременув додому. Проскочивши тихенько через двір у клуню, я знов ліг у човен на дідове хутро й подумав: «Засну. Засну, — думаю, — і виросту уві сні. Дід казав, що я уві сні расту».

Отак міркуючи, поплакав я ще трохи, згадавши Страшний суд, подививсь на ластовенят і, згорнувшись у бубличок, жалібно зітхнув: «Ой-ой-ой, і нащо я народився на світ. Не треба було рождатись». Який маленький лежу я в човні і стільки знаю неприємних і прикрих речей. Як неприємно, коли баба клене або коли довго йде дощ і не вщухає. Неприємно, коли п'явка впивається в жижку чи коли гавкають на тебе чужі пси, або гуска сичить коло ніг і червоною дзьобкою скубе за штани. А як неприємно в одній руці нести велике відро води чи полоть і пасинкувать тютюн. Неприємно, як батько приходить додому п'яний і б'ється з дідом, з матір'ю або б'є посуд. Неприємно ходить босому по стерні або сміятись у церкві, коли зробиться смішно. І їхати на возі з сіном неприємно, коли віз ось-ось перекинеться в річку. Неприємно дивитись на великий огонь, а от на малий — приємно. І приємно обнімати лоша. Або прокинутись удосвіта побачити в хаті теля, що найшлося вночі. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи ловити шучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску і крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни, і всі бродять. Приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінні. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодке. Приємно, коли позіхає дід і коли дзвонять до вечерні літом. І ще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з чоловіками. Любив я, коли хтось на дорозі вночі, незнайомий,

проходячи повз, казав до нас «Здрастуйте». І любив, коли дід одказував: «Дай Бог здрастувать». Любив, коли скидалась велика риба в озері чи в Десні на захід сонця. Любив, коли, їдучи на возі з лугу, дивився, лежачи, на зоряне небо. Любив засинати на возі, і любив, коли віз спинявся коло хати в дворі, і мене переносили, сонного, в хату. Любив скрип коліс під важкими возами в жнива. Любив пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, деркачів — у лузі. Любив плескіт води весняної. І жаб'яче ніжно-журливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна. Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки. Любив гупання яблук в саду вечером у присмерку, коли падають вони несподівано нишком додолу в траву. Якась тайна, і сум, і вічна неухильність закону почувалася завжди в цьому падінні плода. І грім, хоч мати і лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду.

Але більше за все в світі любив я музику. Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати клепання коси. Коли тихого вечора, десь перед Петром і Павлом, починав наш батько клепати косу під хатою в саду, ото й була для мене найчарівніша музика. Я любив її так і так жадав, як хіба анголи жадають церковного дзвону на Пасху, прости Господи за порівняння. Часом і досі ще здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помовчав би, подобрішав і кинувсь до роботи. Високий чистий дзвін коси передвіщав мені радість і втіху — косовицю. Я пам'ятаю його з самого малечку.

— Цить, Сашко, не плач, — приказував мені прадід Тарас, коли я починав чогось там ревти, — не плач, дурачок. Приклепаємо косу, та поїдемо на сінокіс на Десну, та накосимо сіна, та наловимо риби, та наваримо каші.

І я примовкав, а Тарас тоді, дідів батько, брав мене на руки і розповідав про Десну, про трави, про таємничі озера — Дзюбине, Церковне, Тихе, про Сейм. А голос у нього був такий добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові. Знали труд і мир, щедроти й добро.

— Напораєм сіна та наваримо каші. Не плач, хлопчику.

І я примовкав тоді, потім тихенько, самими кінчиками пальців, одривавсь од землі і зразу ж опинявся на Тихому,

на Церковному, на Сеймі. Це були найкращі в світі озера й річки. Таких більш нема й не буде ніколи ніде.

Отож кажу, міркуючи собі в човні на кожусі, поволі затулив я очі. Мені не стало темно в голові. Заплющуючи очі й по цей день, я ще не маю темряви в душі. Ще світить мозок мій невпинно і ясно, освітлюючи видиме і невидиме без всякого числа і часом без порядку в безмежній череді картин. Картини плывуть, линуть води Дунаєм, Десною, весняна вода на Десні, Дунаї. Хмари по небу плывуть вибагливо й вільно і, плывучи в просторах голубих, вчиняють битви і змагання в такому числі, що коли б одну тисячну долю судилось приборкати і поставити в ясний книжковий чи картинний ряд, даром жив би я на світі і отягчав начальників і соглядатаїв своїх даром.

Чого тільки не бачив я на самому лише небі! Хмарний світ був переповнений велетнями і пророками. Велетні і пророки невпинно змагались у битвах, і дитяча душа моя не приймала їх, впадаючи в смуток.

Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь — в дубовій, вербовій корі, в старих пеньках, у дуплах, в болотній воді, на поколупаних стінах. На чому б не спинилось моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк, святих; щось схоже на війну, пожар, бійку чи потоп. Все жило в моїх очах двойним життям. Все кликало на порівняння, все було до чогось подібне, давно десь бачене, уявлене й пережите.

Боже ж мій, мені треба писати про човен, а я забув і пишу про хмари. Про старий отой човен у клуні в засторонку, про човничок отой...

Отак міркуючи собі у човні, поволі затулив, кажу я, очі, і вже почав рости. Аж ось потроху, тихо-тихо, човен наче захитався піді мною і поплив з клуні в сад по траві поміж деревами й кущами повз погребню й любисток, проплив повз діда. Дід чомусь став маленький, меншенький від мене. Він сидів у баби на руках у білій сорочці і лагідно всміхавсь мені вслід. А човен понесло за водою й понесло через сад, настівник — на Заріччя, з Заріччя мимо хуторів — на Десну.

Заграй, музика, заспівайте, анголи в небі, пташки в лісі, жабоньки попід берегами, дівчаточка під вербами. Я пливу за водою. Я пливу за водою, і світ пливе наді мною, плывуть хмари весняні — весело змагаються в небі, попід хмарами лине перелітнептаство — качки, чайки, журавлі. Летять чор-

ногузи, як чоловіки у сні. І плав пливе. Пропливають лози, верби, в'язи, тополі у воді, зелені острови.

Отаке, ну таке пак щось гарне приснилось у човні. Забув. А може, й не снилось. Мо', й справді було на Десні. Було-таки й справді, та вельми давно вже минуло й розгубилось на життєвих шляхах, і вже ніколи не вернеться святість босоногого дитинства. І тютюн уже не зацвіте для мене поповими ризами, і не злякає Страшний Божий суд, якщо вже не злякав людський.

Одні тільки бажання творити добрі діла й zostались при мені на все життя, і хоч самі діла чомусь не творяться по ліності душі чи недостатку гніву, спасибі ластівкам і бджолам за хоч оці бажання.

Пройшли мої літа, і день повечорів, і не літаю вже, і сум мене бере, і я дивлюсь, розгублений, навколо, і хочеться мені сідлати коней вороних, гукати — де ви, де ви? Припливіть хоч ви, коли не чую рідного голосу, і вже згинаюсь насамоті під тягарем розторганого серця. Поспішайте, темніє в очу.

І пливуть до мене думи в гості на вербових деснянських човнах, на дубах — за водою з далекого рідного краю. Везуть мені сум.

— Що тобі, старче?

.....

.....

Доглядали мене змалечку аж чотири няньки. Це були мої брати Лаврін, Сергій, Василько й Іван. Пожили вони щось недовго, бо рано, казали, співають почали. Було як вилізуть всі четверо на тин, сядуть рядочком, як горобці, та як почнуть співать. І де вони переймали пісні, і хто їх учив? Ніхто не вчив.

Коли вони померли від пощесті зразу всі в один день, люди казали: «Ото Господь забрав їх до свого ангельського хору». Вони справді виспівали всі свої пісні за маленький свій вік, ніби віщуючи коротку свою мить.

Недаром деякі жіночі тонкі душі не витримували їхніх концертів. Жінки дивилися на них і, сумно хитаючи головами, хрестилися, і навіть плакали, самі не знаючи чого: «Ой, не буде добра з цих дітей...»

Сталося це, кажуть, якраз на Зелену неділю. Лихо прийшло в нашу хату біленьку. Мені тоді ще перший рік минав.

Довідавшись на ярмарку в Борзні, що дома діти загибають з невідомої хвороби, батько ударив по конях. Як промчав ті тридцять верстов, нещадно б'ючи коней, аби швидше нас врятувати, як гукав на Десні перевозу і як далі летів — про це довго гомоніли подорожні. А дома вже бачили тільки, як ударивсь він мокрими кіньми в ворота, аж ворота розбились, і покалічені коні попадали в кривавій піні. Кинувся батько до нас, а ми вже мертві лежимо, один лиш я живий. Що діяти? Бити матір? Мати напівмертва. Гірко заплакав наш батько над нами:

— Ой, сини мої, сини! Дітки мої, соловейки!.. Да чого ж так рано відспівали...

Потім він називав нас орлятами, а вже мати — соловейками. А люди ридали і довго жаліли, що ні рибалок не вийде вже з нас, ні косариків у лузі, ні плугатарів у полі, ані вже воїнів отечества-царя.

З чим порівняти глибину батькового горя? Хіба з темною ніччю. В великім розпачі прокляв він ім'я Боже, і Бог мусив мовчати. Явися він тоді йому у всій своїй силі, напевно, батько кинувсь би і прохромив його вилами або зарубав сокирою.

Попа він вигнав геть із двору і заявив, що сам буде ховать дітей своїх. Подібний вибух розпачу і гніву вже не на Бога, а на нас, дорослих, бачила мати в нього над Дніпром, через півстоліття, коли вдруге плакав він на покинутих київських горах, докоряючи нам всім до одного. Прав був чи не прав поневолений старець, не нам його судить. Адже давно відомо вже, що сила страждання вимірюється не так гнітом зовнішніх обставин, як глибиною потрясіння. А кого вже, кого потрясло життя!

Багато бачив я гарних людей, ну такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно смутку: тяжкі кайдани неписьменності і несвободи. Весь в полоні у сумного, і весь, в той же час, з якоюсь внутрішньою вищою освітою думок і почуттів.

Скільки він землі виорав, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий. Тіло біле, без єдиної точки, волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедрі. Як гарно ложку ніс до рота, підтримуючи знизу шкоринкою хліба, щоб не покrapать рядно над самою Десною на траві. Жарт любив, точене, влучне слово. Такт розумів і шаноб-

ливість. Зневажає начальство і царя. Цар ображав його гідність миршавою рудою борідкою, нікчемною поштаттю і що нібито мав чин нижче за генерала.

Одне, що в батька було некрасиве, — одяг. Ну такий носив одяг негарний, такий безбарвний, убогий! Неначе нелюди зухвалі, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудом і рванням. Іде, було, з шинку додому, плете ногами, дивлячись у землю в темнім смутку, аж плакати хотілось мені, сховавшись в малині з Піратом. І все одно був красивий, — стільки крилося в ньому багатства. Косив він чи сів, гукав на матір чи на діда, чи посміхався до дітей, чи бив коня, чи самого нещадно били поліцаї, — однаково. Коли, покинутий всіма на світі восьмидесятилітній старець, стояв він на майданах безпритульний у фашистській неволі, і люди вже за старця його приймали, подаючи йому копійки, він і тоді був прекрасний.

З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіятелів, — він годивсь на все. Багато наробив він хліба, нагодував, урятував од води, багато землі переорав, поки не звільнився від свого смутку.

У виконання вічного закону життя, схиливши сиву голову під північним небом, шапку знявши й освятивши мислі мовчанням, повертаю я прибитий журбою талант свій до нього, нехай сам продиктує мені свій заповіт. Ось він стоїть переді мною далеко на київських горах. Прекрасне лице його посиніло від німецьких побоїв. Руки й ноги спухли, і туга залила йому очі слізьми, і голос уже однімає востаннє навіки. І я ледве чую оте далеке його: «Діточки мої, соловейки, творіть добро людям. Так мало добра».

* * *

Якось однієї ночі в нашій хаті, що, як відомо, вже вросла по вікна в землю, сталось дві події.

Проснувшись ранком на печі, де спав я в просі чи в житі, ой, брешу, в ячмені, прокинувшись, отже, в теплому душистому зерні, чую — щось твориться у хаті незвичайне, мов у казці: дід плаче, мати плаче, курка в сінях кудкудаче, і пахне чимсь, вроді церковним. А надворі Пірат лютує на старців. А старці вже, чую, рипають у сінях і шарять по дверях, шукаючи клямку. Я одкриваю очі і не встигаю ще як слід прочуматись, аж мати підходить до запічка і простягає на піч руки з ночвами, а в ночвах, сповите в білих пелюшках, як на картині, дитя.

— Ти вже проснувся, синочку? А я тобі ляльку привела, дівчинку. Он бач яка!

Я глянув на ляльку. Вона мені зразу чомусь не сподобалась. Я їй навіть трохи злякався: мордочка з кулачок і сиза, як печене яблучко.

— Яка красива. Ну — лялечка! — ніжно і зворушливо промовила мати. — І позіхає, глянь. Голубонько ж ти моя сизенька, квіточко...

На щасливому материному лиці, що сяяло і мовби світилося від радості, я побачив сльози. Що мати була дуже тонкосліза, ми знали всі добре. «Але чого їй зараз плакати?» — подумав я.

— Чого це ви, мамо?..

— Це я плачу для діда, щоб не обижавсь, нехай йому добра не буде, — радісно прошепотіла вона мені на ухо. — Знаєш, яке у нас диво случилось?

— Яке?..

— А пропав же я тепер, сиротинка! Ка-хи! — почувся раптом розпачливий дідів вигук, після чого дід заревів від такого шаленого кашлю, що крейда посипалась зі стелі на долівку. Тільки в дудочках і півниках, що вигравали в дідовому кашлі, десь проривалась одчайдушна туга. Я тоді швидко підводжусь і — зирк через комин: ой! Прабаба лежить на столі під богами, дідова матір. Згорнувши ручечки і теж по-своєму неначе посміхаючись, що вже ніхто тепер її не буде дратувати, ні докоряти довгим життям, набігавшись і наколовши босі ноги за сто з чимсь років, лежить тихесенько вже головою до царів, і князів, і Страшного суду. Закрились всевидящі вічки, ущухла народна пристрасна її творчість, і всі її прокляття немовби вилетіли з хати разом з душею. Ой, коли б хто знав, яка то радість, коли вмирають прабаби, особливо зимою, в стареньких хатах! Яка то втіха! Хата враз стає великою, воздух чистий, і світло, як у раї. Я хутко злізаю на запічок, звідти плигаю в дідові валянци і повз старців вибігаю стрімголов надвір. А надворі сонце гріє. Голуби літають, ніким не прокляті. Пірат веселий грає ланцюгом і дротом. На драній стрісі півень піє. Гуси з кабаном їдять щось з одного корита в повній згоді. Горобці цвірінькають. Батько труну струже. Сніг розтає. Із стріх вода капле, із стріх вода капле... Так я тоді зліз на купу лози, та й ну гойдатися, та й ну гойдатися, та й ну гойдатися. А по дорозі з відрами по воду

іде дід Захарко, дід коваль Захарко, іде дід Захарко. «Ой діду, діду, у нас баба вмерла, їй же Богу, правда», — гукнув я, щасливий, і почав реготати.

— Ух ти, разбійник! — розсердився Захарко. — Так тобі все смішно, усе тобі смішно, ось я тобі зараз!.. Гей!

Де ж не взявся рудий бичок Мина, що любив дукатись, бо різки свербіли, а тут ще до боків кізяки примерзли і живіт лоскотали. Так він тоді, відчинивши хвіртку отими рогами, що так засвербіли, і — гуру до Захарка! А той тоді почав матюкати проклятого Мину і з криком: «Рятуйте, кишки випускає!» — упав у калюжу. Ой, як не побачить наш вірний собака, що Піратом звався, як дукає Мина коваля Захарка, як торохтять відра, кудкудачуть кури, батько труну робить, із стріх вода капле, та як не возгавкає! Тах-тах, тах-тах! — за-тахкали утки, засичали гуси, полякались кури, горобці куди видно — киш! А він, клятий, ой, як не підскочить і, забувши, певно, що він у неволі, кинувсь доганяти товариша Мину і протяг на дроті через двір крещендо таку гучну ноту, що дріт обірвався!

На якусь мить настала тиша. Над хатою піднялись у небо голуби, знаменуючи мир і благодать. Я захлинався від щастя і так насміявся, що продовжувати письмо в такому жанрі вже не вистачає сил. Тому, аби не впасти змалечку в символіку чи біологізм, перейду краще на побутову прозу, тим більше що вона вже сама наближається.

З правого і з лівого боку від колодязя і з-за клуні журавлиними ключами появляються старці. Почувши, певно, нюхом бабин мертвий дух, сліпці безпомилково звертають з великої дороги в нашу вуличку і зразу починають співать:

Ті-гі-ла-а ваші ляжуть черв'ям на расточеніє-е,
Кості ваші прийме сира мати зе-ге-мля-а,
Тоді не допоможуть ні друзі, ні браття,
Тільки вам допоможе милостиня ва-га-ша-а!

Обвішані великими торбами, задравши більма, мовби посміхаючись у небо, вони співали своїх моторошних пісень, тримаючись одне за одного й за довгі посохи. От на них з лютим гавкотом і кинувсь Пірат. Він ненавидів старців, крім того, йому хотілось прислужитися батькові, що теж ненавидів жебрацтво. Тільки забув необачний Пірат, що сліпі мають свою коварну поведенцію, в чім він зразу й пересвідчився на власній спині.

— Ой-ой-ой! — жалібно заскиглив він, коли старечий ватаг Богдан Холод уперезав його посохом по спині. — Ніколи вже не гавкну на сліпих! Гав-гав!.. Н... гарр!.. І щоб мені, дурному, кусать його мовчки за чобіт! Оце так на-гавкав!

Тепер уже нема таких старців. І молитов, і торб у бідності нема. Немає вже ні сліпоти, ні більм таких шалених на очах, ні кривизни в ногах, ані горбів, ні торб: перевелися й щезли разом з куркулями.

Мати боялась і ненавиділа старців, але дарила їм завжди щедро. Вона була гонориста, і їй дуже хотілось, аби хоч сліпі вважали її за багату.

Старців налізло повен двір. Богдан Холод, могутній і вже літній їх ватаг, не любив ходити з торбою по хатах. Він не годився на роль прохача. Не подобались йому ні люди, ні собаки, і невідомо — був він сліпий чи видющий. Він дививсь тільки вниз і мав такі насуплені брови, що з-під них, якщо й були в нього очі, нічого, крім землі під ногами, не було йому видно. А страшний був такий, що перед ним запиралися всі двері і примовкало все в хатах і сінях, аж поки не одійде. Тому він майже не ходив нікуди і данину свою збирав, сидячи коло базару на розі. Він не просив її, він вимагав. Його велетенський лютий голос не годивсь для прохання.

— Подайте мені! Або копійочку!.. Або бубличка!.. Або яблучко!.. — гукав він грізним хрипким басом, повним незадоволення й досади. — Ну-бо, люди, ну!.. Ну, давайте-бо, що милость ваша! Подайте, ну, що-небудь!..

І коли довго ніхто не обзивавсь на його заклики, він люто гепав палицею об землю.

— Га! Щоб бодай вам добра не було, вовки б вас загризли... По-да-айте!!!

Одного разу, вдаривши отак палкою об землю, він до смерті перелякав доньку ісправника Конашевича, що йшла замріявшись на побачення до якогось панича.

— Ай, — зойкнула і стрибнула як несамовита. — Спасі-і-те!

— Подайте!..

На другий день поліцай Овраменко понизив старця в правах: він заборонив йому сидіти біля ринку. Холод осів на околиці, на безлюдді, під старим хлівом, де його потроху замучили жорстокі діти околишніх міщан.

— Туди йому й дорога, ідолу. Людей хоч не буде лякати, — сказав наш батько й плюнув. — Не старець, чорт його бери, а наче дуб, розбитий громом.

Батько ставився із зневагою до Холода і сам не знав, за що, мабуть, за марно погублену силу чи за пропащий богатирський голос, що завжди повергав його в смуток. Взагалі, батько так ненавидів всякий недостаток, що навіть саме слово «бідність» не вживав відносно своєї особи. Замість «моя бідність» він міг сказати «моє багатство», наприклад: «Моє багатство не дозволяє купити мені нові, пробачте, чоботи».

З усіх старців батько визнавав тільки одного — Кулика. І хоч Кулик, одягнений в чемерку і великі незносимі чоботи, здався зовні багатшим від батька, він не жалів для нього милостині і ніколи не образив його словом. Він шанував мистецтво. А Кулик завжди ходив з бандурою і співав не про божественне. Батько шанував у Куликові зовнішню пристойність митця. Сам же батько, хоч і мав вигляд переодягненого у поганющу одягу артиста імператорських театрів, співати не вмів. Рідко часом, напившись з сусідом і другом своїм Миколаєм Тройгубом, пробували вони удвох співати своєї єдиної бурлацької, згадуючи бурлакування по Дону, та по Каховці, та по каховських степах запорізьких:

Чували тяжелы, да плечушки болять, эх!
Да лучше бы я нанявся судном бортижать,
Лучше бы я нанявся... Э-эх! Да судном бортижать.
Ой! Да за рюмочку водки... и... и!..

Далі пісня не йшла. Вони тягли її, як важку берлину проти води, але спів чомусь розповзався і ущухав від нестройності голосового ладу. Тоді співці переставали диригувати одному руками і примовкали, прикро дивуючись своєму співоцькому невмінню, і стихали вже, і випивали мовчки, щось там нукаючи і тяжко зітхаючи — ой-ой-ой... ну!..

Так. Отже, на чому ми спинились? На старцях.

Гукає в калюжі дід коваль Захарко. Мина хоче діда прохромить рогами. Голуби у небі. Із стріх вода капле. Про пекельні муки співають старці. Пірат скаженіє. Поверх купи гною півень курку топче. Горобці на клуні. А я на лозі. Я гойдаюсь на мокрій лозі, і кашляю гучно, й регочу, щасливий; я чую весну. І так мені гарно. Все таке веселе. І пахне все гноєм, пахне мокрим снігом, мокрою лозою.

— Та-ту-у! Бичок діда топче!

— Де?

— У калюжі-і-і! — кричимо ми з півнем.

Жили ми в повній гармонії з силами природи. Зимою мерзли, літом смажились на сонці, восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя. Весна пливла до нас з Десни. Тоді ніхто не чув про перетворення природи, і вода тоді текла куди і як попало. Часом Десна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси. Цілі села тоді потопали, гукаючи собі порятунку. І тут починалась наша слава.

Як ми з батьком і дідом рятували людей, корів і коней, про це можна писати цілу книгу. Це був мій дошкільний героїзм, за який мене тепер, напевно, послали б до Артека проїнятися на все життя почуттям своєї виключності. Тоді артеків теж не знали. Давно це діялось. Забув котрого року, навесні, напередодні Пасхи, повідь случилась така, якої ніхто, ані дід наш, ні дідова баба, не знали.

Вода прибувала з дивовижною швидкістю. В один день затопило ліси, сінокоси, городи. Стало смеркати, розгулялася буря. Ревом ревла над Десною всю ніч. Дзвонили дзвони. У темряві далеко десь гукали люди, жалібно гавкали пси, і шуміла й лящала негода. Ніхто не спав. А на ранок всі вулиці були під водою, а вона ще прибуває. Що робити?

Тоді поліцейський ісправник посилає до нашого батька величезного поліцая Макара.

— Рятуй людей на Загребеллі. Потопають, чув? — приказує він батьку сиплим голосом. — У тебе човен на всю губернію і сам ти мореплавець.

Почувши про таку біду, мати зразу в сльози:

— Паска свята?!.

А батько вилаявсь, аби замовкла мати, та й каже Макарові:

— Ой, рад би я людей рятувати, боюся гріха. Удосвіта Христове воскресіння. Святої ж паски ж мушу з'їсти скибку і випить треба по закону. Два місяці не пив. Не можу Паску зневажати.

— Сядеш у карцію, — сказав Макар і понюхав на припічку жарене порося. — Замість грамоти за врятування чоловічства й скотини битимеш блощиць у буцигарні.

— Добре, — здався батько. — Будь ви неладні, душогуби. Іду!!

Мати, яка завжди перед Паскою здавалася трохи несамовитою, крикнула в жалібному розпачі:

— Ну, куди ти поїдеш? Паска!

— Давай несвячену. Грішить так грішить, — сідай, Макаре! Христос воскрес!.. Наливайте по другій! З весною вас, з вербою, з водою, з бідою!

Отак почавши розговлятися у суботу, потрошку-помаленьку поснули ми, проспали службу Божу і тільки вдосвіта з великими труднощами стали підпливати човном до затопленого села Загребелля. Вся загребельська парафія сиділа на стріхах з несвяченими пасками. Сходило сонце. Картина була надзвичайна, неначе сон чи казка. Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ. Нічого не можна було впізнати. Все було інше, все краще, могутніше, веселіше. Вода, хмари, плав — усе пливло, все безупинно неслося вперед, шуміло, блищало на сонці.

Весна красна!..

Ми гребли з усіх сил під мудрим керівництвом нашого батька. Було нам жарко од труда і весело. Батько сидів з веслом на кормі — веселий і дужий. Він почував себе спасителем потопляючих, героєм-мореплавателем, Васко да Гамою. І хоч життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська. І саме тому, що душі в нього вистачило б на цілий океан, Васко да Гама часом не витримував цієї диспропорції й топив свої кораблі в шинку. Кажуть, п'яному море по коліна. Яке там! Неправда. Тільки довідався я про це не скоро. Топив наш батько кораблі задля того, щоб бодай хоч іноді у брудному шинку маленька калюжа його життя обернулась хоч на час у море — бездонне і безкрає.

Вода прибувала з великою люттю. Не встигло село отямитись, як опинилося на острові, і острів став зникати під водою, потопати.

— Рятуйте-е!..

Бистра текла по вулицях, левадах з піною і аж сичала попід призьбами й сінешніми дверима, заливала хліви, кошари, клуні. Потім, піднявшись аж на півтора аршини зразу, ввірвалась в хати через двері й вікна.

— Ой про-бі, ря-а-туйте!

Хати хитало течією. Ревла худоба по кошарах. Позаклякали коні на припонах по шию в воді, свині потопились. З сусідніх задесенських сіл несло потоплених роздутих биків. Вода добралася до церкви, до самих царських врат. Потонуло

все село. Один лише Ярема Бобир, наш родич по дідовому коліну, не постраждав у цій пригоді. Він знав прикмети до всіх природних явищ і особливо вірив у мишей. Про повідь він довідався наперед, ще аж зимою. Коли на Хрещення мишва почала тікати з клуні й комори по снігу, наш хитрий дядечко зразу догадався, що буде весною біда. І як не сміялись тоді з нього дурні необачні кутчани, він мовчки розібрав на снігах стріху, зробив на даху кошару, побудував східці, наносив повне горище сіна і збіжжя. І ось, коли село замість: «Христос воскрес», — гукало в розпачі: «Рятуйте», — велике Боброве сімейство розговлялось на даху коло ясел в оточенні корови, коней, овечок, курей і голубів, зовсім як на старій картині, що висіла колись у церкві.

— Рятуй-те! Хата пливе!.. — гукали знизу.

— Христос воскрес!

Тут Христу довелось почути за воду таке, якого не чув ні один засідателю за невідповідні діла. Та ще хтось пустив провокаційну чутку, ніби попадає у Великий піст їла скоромне, яке вона одержувала вприпуст з закритого попівського розподільника. Шуму було багато. Проте, коли вдуматись, це не були антирелігійні безбожницькі розмови. Сидячи на стріхах з неосвяченими пасками серед потопленої худоби, віруючі, очевидно, хотіли, щоб Бог був трохи більш уважним до створеного ним світу. Будем говорити: їм хотілось від Бога, Матері Божої і всіх святих чогось кращого, а не таких пригноблюючих і невчасних прикростей.

— Ну справді, яка це в нечистого Паска, коли її, хай Бог простить, доводиться їсти несвячену. Вся парахвія на стріхах, а в хатах соми плавають.

— Христос воскрес, мокрогузи! — весело гукнув мій батько, коли човен, пропливши поверх тину в двір, стукнувся носом під стріху.

— А ну його к лихій годині, — обізвався з стріхи немолодий вже чоловік Лев Кіяниця, подав батькові чарку. — Воістину воскрес. Рятуй, Петро, та хоч не смійся. Скоро он хату понесе. О, вже ворухиться!

— Ой пробі! Рятуйте! Про-обочку! — закричали баби.

— «Воскресення день, просвітимось, людіє! Паска, Господня Паска од смерті до життя і од землі к небесі...»

— Рятуйте! Топимось...

Скоро з-за хати вплив невеличкий човник, а в човнику й співці — отець Кирило, дяк Яким і кормчий за веслом —

паламар Лука. Духовні особи плавали давно поміж хатами і святили паски, підтримуючи морально-релігійний рівень парафії.

— Давайте сюди, батюшко! Діти паски плачуть.

— Потерпіль, православні! — гукав отець Кирило. — Преблагий Создатель посилає нам знаменіє в водах своїх, яко благоє предвозвестіє урожаю злаков і трав... Куди правиш, ірод! До стріхи, до стріхи прав. Ой упаду!

Паламар Лука причалював отакечки до стріхи. Служителі культу кропили паски й крашанки весняною святою водою, і так потроху нахваталися на холоді по чарці, що вже й забули, якої співати.

— Тут, батюшко, не «воскресенія день», а «вниз по матушці» заспівати б слід, — пожартував наш батько сміючись.

— Чого смієшся! — розсердився отець Кирило. Він не любив мого батька за красоту і нешанобливу вдачу. — І тут ти проти Бога, нечестивець, безвірнику лукавий!

— Батюшко, і ви, дяче, і ти, паламарю, давайте щодо сповідання віри умовимось одразу: я не проти Бога, — весело сказав мій батько, притягуючи до човна арканом напівутоплену телицю. — Сашко, хватай її за роги. Держи, не бійся! Я підведу аркан під черево... Не проти Бога я, духовні люди, не проти Паски і навіть не проти Великого посту. Не проти вола його, і осла його, і всякого скота його... І коли я часом гнівлю його всесильне, всеблагее, всевидящее око, так це зовсім не тому, що я в нього не вірую чи вірую в якогось іншого бога.

— Ось будеш ти смалитись в пеклі за отакі слова! — заступився за Господа дяк.

— Дарма, — сказав батько і, підваживши телицю великим кілком, ловко втяг її у човен. — Раз уже я грішний, так де мені й смалитись, як не там, де ви кажете. Звичайно, Богу з неба більш, ніж нам, видать, що й до чого, який огонь чи воду пустити на нашого брата, чи мишву, чи черву, чи суховій, чи лихе начальство або війну. Ну, з другого ж боку, я теж, як божеське створіння, маю свій інтерес і розсудительність, хоча й дрібну, проте не злу і не дурну неначе. Справді, чого мені хвалити Бога, і особливо на Великдень, от за таку повідь? Мені не звісні Божі плани щодо такої порції води. Не бачу я, яке в отсій воді добро.

— Путі Господні несповідимі, — строго промовив отець Кирило.

— Авжеж, — згодився батько і по-хазяйськи оглянув повідь. — В такому нелюдському плануванні води повинен, очевидно, бути великий божественний смисл, ну тільки про себе я знаю одне: штани в мене мокрі і чуб не висихає.

— Замовч, нечестивець! — гукнув отець, і тут раптом створилася прикрість. Похитнувшись в човні, священнослужитель зателіпав руками і полетів сторч у воду! А човен хить на другий бік, — од дяка й паламаря тільки жмурки пішли.

Ой як же не зарегоче наше потоплене село, не возрадуються стріхи! Баби, дівки, діди, чоловіки, діти! От народ! Отак сміятися з Святої Паски, з самих себе, з усього в світі на Великдень! І де? На стріхах, в оточенні коней і корів, що тільки роги й голови стирчать з холодної води. Ні! Національний характер загреблян не піднявся до верховин розуміння закономірності й доцільності лиха. Він спокусив їх на сміх з Святої навіть Паски. Дивлячись на людей, усміхавсь і мій батько, великий добрий чоловік.

— Ну й паракхвія! Щовесни отак мокне вже тисячу, може, літ, і чорт їх не витопить і не вижене звідси. Природа!..

Зачепивши отця Кирила за золотий ланцюг ручкою весла, батько втяг його, як сома, в свій ковчег до корів і овечок. Потім стали витягати дяка і, витягаючи, так нареготались, що забули про паламаря Луку, якого, мабуть, чи не з'їли раки, забув уже. Отака була вода.

Загинуло й щезло геть з лиця землі моє село не від води, а від вогню. І теж весною. Через півстоліття. В огні теє село згоріло за допомогу партизанам, і люди, хто не був убитий, кидалися в воду, обняті полум'ям.

Згоріла церква, переповнена кричачими людьми. Високе полум'є палахкотіло вночі, тріщало, вибухало глухими вибухами, і тоді великі вогненні пласти соломи, немов душі погибших матерів, розносило вітром в темну пустоту неба. Карателі ганялись по вулицях і городах за жінками, однімали дітей і кидали в огонь палаючих хат, і жінки, аби не жити вже, не бачити, не плакати, не клясти, плигали самі вслід за дітьми і згорали в полум'ї страшного фашистського суду.

Повішені дивилися вгору з моторошних шибениць, гойдаючись на верховках і одкидаючи на землю і на воду свої жахливі тіні. Все, що не встигло втікти до лісу, в очерети чи таємні партизанські нетрі, — все загинуло. Не стало прекрасного села. Не стало ні хат, ні садів, ні добрих веселих людей. Одні лише печища довго білили серед попелу.

Горів і я тоді у тім вогні, загибав всіма смертями людськими, звірячими, рослинними: палав, як дерево чи церква, гойдався на шибеницях, розлітався прахом і димом од вибухів катастрофічних. З м'язів моїх і потрошених кісток варили мило в Західній Європі в середині двадцятого століття. Шкіра моя ішла на палітурки і абажури для ламп, валялась на дорогах війни, виутюжена тяжкими танками останньої війни людства. І стало так, що я не стримався одного разу і, вигукуючи з полум'я бойові гасла й заклики до лютої помсти ворогам, гукнув: «Болить мені, болить!»

— Чого ти крикнула, людино? — спитали мене. — Що призвело тебе до аморальності в такий великий час — біль, страх?

— Стражденне. Шаленна уява зрадила мене. При спогляданні лиха здалось мені на одну якусь мить, що загибає не село моє, а весь народ. Чи може бути щось жахливішого в світі?..

З того часу я *добре зрозумів, що бездоганність людська є, дійсно, в більшій мірі ділом удачі і щастя, аніж наслідком чеснот*. Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані для того, аби показувати людям, що життя прекрасне, інакше люде давно би вже зневірилися в цьому. Жаль, що нема у нас сили і ясності духу пройнятися щоденним розумінням щастя життя, мінливого в постійній драмі й радості, і що так багато краси марно проходить мимо наших очей.

Але сідаймо ще раз у вербові човни і вернімось на Десну, на веселі води того року, коли рятували ми з батьком людей на Великдень.

Довго стояла вода весняна, пам'ятаю. Ще в переплавну середу було її багато по левадах і долинах, тому і косовиця в те літо розпочалася пізно.

Збирались ми на косовицю завжди довго. Вже було сонце зайде, а ми ще збираємось. Що клопоту, а лайки, мати кляне когось, потім, побачивши мене, як заголосить:

— Уже на возі, ой! Малого хоч би не брали. Комарі з'їдять!

— Не з'їдять, цілий буде, — сердиться батько.

— Так утопиться в Десні, от щоб я пропала, втопиться!

— Не втоплюся, мамо!

— Невіглас! Упадеш там з кручі в прірву, ой лихо мені!

— Ну, мамо, чого б я падав з кручі... годі... — я трохи не плачу.

— Так косою заріжешся. Кажи, будеш плигати поміж косами?

— Не буду! Ой, їй же ти богу не буду!

— Брешеш! Сашечко, останься дома, — благає мене мати. — Там так страшно в куцах!

— Не страшно, мамо.

— Там же ями в озерах!

— Я не полізу в яму.

— Да гадюки там у лісі, ой!

— Ну, мамо, годі... ат!

— Не їдь-бо, синочку. Не пускайте його!..

На моє щастя, на материні прохання ніхто не звертає уваги. Батько востаннє оглядає воза.

— Чи все взяли, що треба?

Все взяли: картопля, цибуля, огірки, хліб, казан, велика дерев'яна миска, волок, рядна, косарський прилад, граблі — все вже на возі.

І ось відчиняються ворота, мати хреститься і щось проказує, коні рушають — ми їдем.

Я не оглядуюсь. Коло хати мати — зозуля кукує мені розлуку. Довго-довго, не один десяток років буде проводити мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу, довго хреститиме мені слід і стоятиме з молитвами на зорях вечірніх і ранішніх, щоб не взяла мене ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий.

Довго вириватимусь я в дорогу, поспішаючи в тривожну далечінь. Прощання перейде колись у картини мої, розлука зів'є собі гніздо в моєму серці. Всі покидатимуть когось і поспішатимуть назустріч невідомому, і комусь буде жаль. Тільки я ще нічого не знаю про се.

Я лежу на возі. Навколо, спинами до мене, дід і батько з косарями. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер. Віз наш увесь дерев'яний, дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім. До Десни верстов п'ять дуже складної дороги. Переїхати треба дві великих калюжі з гнилицями, що ніколи не висихали, два мости, потім знов одну гнилицю, потім два хутори з собаками і село Мале Усте по вузесеньких кручених вуличках, далі треба їхати вздовж річки крутим берегом і боятись, щоб не перекинутись у воду, потім треба було брать праворуч униз і

з розгону — через річечку бродом, далі на гору і з гори, і знов на гору і з гори, а далі праворуч раз і другий, і знов понад річкою між осик і дубів, і вже аж там, над самою Десною, було моє царство.

По дорозі косарі гомоніли про різне, злазили з воза перед калюжами й на гору, потім сідали, і я знов бачив навколо себе вгорі їх велетенські спini, а над спинами і косами, які вони тримали в руках, як воїни зброю, у високому темному небі світили мені зорі й молодик.

Пахне огірками, старим неретом волока, хлібом, батьком і косарями, пахне болотом і травами, десь гукають, і — зараз чую деркачі й перепілки. Чумацький віз тихо рипить під мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. Дивлюсь я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину в сон щасливий.

Прокидаюсь я на березі Десни під дубом. Сонце вже високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці. Стрибаю я з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокоосу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись луку. Вбігаю в ліс — гриби. У лози — ожини. В кущі — горіхи. В озері воду скаламучу — риба.

Отак я раюю днів два або три, аж поки не скосять траву. Ношу дрова до куреня, розводжу огонь, чищу картоплю, збираю косарям для горілки. Після косовиці починаєм гребти сіно гуртом, і ось потроху міняється наш світ чарівний: батько, дід і дядько стають чомусь мовчазними і збентеженими, якась підозра появляється в очах, вони починають ділити копиці.

Сінокіс у нас був гуртовий. Його ніхто не міг поділити, бо кожен боявся, що йому припаде та третина якраз на коліні Десни, яку щороку ріже нещадно весняна вода. Тому косили і гребли гуртом. Потім ділили копиці, і вже тільки тоді кожен стягав їх у стоги до свого куреня. І так ставалося чомусь, не знаю, що при розподілі копиць ні одна косовиця не кінчалася миром. Завжди чомусь здавалось батьку або дядьку, що хтось когось обдурив на одну копицю, і тоді, слово за слово, серця сповнялися лютого гніву, і великі наші батьки почи-

нали лаялись, гукати, а потім битися, прости їм, Господи, і вічна пам'ять, над зачарованою річкою Десною.

Вони билися великими кілками, граблинами, держаками вил, тримаючи їх в обох руках, як древні воїни. Часом вони ганялись один за одним з сокирами, гукаючи так голосно і страшно, що луна йшла по Десні, понад Черв'яковим лісом і понад тихими, таємничими озерами. Тоді ми, діти, теж починали ненавидіти одні одних, цебто ми з братом Самійлових хлопців, і готові були теж кинутись у бій, та боялись. Для повноти ненависті у нас ще не вистачало літ і недолі. До того ж нам вельми не хотілося втрачати рибальське товариство. Ми одвертались і не дивились тоді на малих своїх ворогів.

Одні тільки коні не брали участі в війні. Вони паслися вкупі, однаково худі й мозолясті, з великими вавками на потертих спинах, і хитали головами, байдуже дивлячись на нас і одганяючи дурних своїх оводів.

В цих запеклих боях особливою відвагою і хоробрістю відзначався дід. Минула вже третина століття, як його не стало, але скільки б я не жив, я ніколи не забуду войовничої пристрасті, що ховалася в добрих дідових грудях.

Він був здатний до такого шаленого накалу гніву, що йому міг би позаздрити найбільший в світі артист чи генерал.

Під час бою він весь палав. Його високі груди ходили тоді ходором. Дудочки свистіли, куди попало, хрипіли й кукурікали з його грудей, але їх перекивав його одчайдушний бойовий клич: «Сибір нашого царя!»

З цим могутнім гаслом він кидався в атаку, мов справжній отаман свого сінокосу, поки грижа не валила його під копицю, де він качався тоді на спині, закарлючивши ноги і навіть пальці на ногах, хапаючи її руками і заганяючи назад, як злого духа.

Упоравшись трохи з духом, дід знов хватав вила чи сокиру і стрімголов кидався в саме пекло. Тоді загарбник Самійло не витримував дідового нападу і подавався навтьоки під дуби. Вони бігали поміж дубів і копиць, та не міг уже Самійло втекти од діда. Вже спотикнувся він, захекався, уже почав кричати: «Ай, рятуйте!» Вже замахнувся дід на Самійла сокирою!.. Тоді я не витримував і затуляв очі, а вони рубали один одного сокирами, як дрова. Кров лилася з них казанами. Вони одрубували один одному голови, руки, врубалися в розпалені груди, і кров, кажу ж бо, лилася з них відрами,

казанами. Вони то розбігалися, то бігали один на одного в атаку з довжелезними дерев'яними вилами, кричучи:

— Уб'ю!..

— Прохромлю!..

— Ай, рятуйте!..

— Ага-а-а!..

Розлючений Самійло кидався на діда, і прохромлював його живіт наскрізь величезними кидальними вилами, і притискав до стерні, мов Георгій Побідоносець змія. Дід так страшенно кричав од болю, що листя на дубах шелестіло, а луна йшла така, що жаби плигали в озерах, і ворона, про яку йтиме мова далі, піднімалась над лісом. Однак дід устигав якось розмахнутися знизу і так хряснуть Самійла сокирою по лисині, що голова в нього розвалювалася надвоє, як кавун, і тоді Самійло... Отаке-то.

Ці страшні побоїща закінчувалися десь аж під вечір, проте завжди щасливо. Всі оказувались цілі і живі, тільки довго і важко хакали від внутрішнього огню. Отамани були бліді од сильного бойового переляку і розходилися по куренях, грізно оглядаючись.

Полум'яний дід довго не міг прочахнути. Він був пристрасний воїн і випивав після бійки добрий глек холодної води, не забуваючи перехрестити воду перед тим, як пити.

— Давайте вже полуднувать, чи що!

— Який там полудень! Вечерять вже пора, — одказував батько, поглядаючи з палкою ненавистю на ворожий курінь.

Після вечері зразу ж лягали спати. Часом я засинав ще до вечері, дивлячись на зорі або на Десну, або на огонь, де варилася каша. Тоді батько або дід довго будили мене вечеряти, та вже важко було мені розплющити очі, і я падав з їх рук у сон, як лин в ополонку, тільки мене й бачили.

Дід любив спати під дубом. Перед тим як заснути, він довго і якось так лагідно позіхав, ніби прощаючи світу всі його пустощі, і розказував косарям про молоді свої літа, про чумацтво, про те, як колись все було не так. Все було краще. Річки й озера були глибші, риба більша й смачніша, а що вже грибів та ягід у лісі — не переносити, та й ліси були густіші, трави — вуж не пролізе, хіба тепер трави!

— Та що й казати, — зітхав під кущем косар Тройгубенко. — Усе марніє, поганішає.

— Е-е! — філософує дід під дубом. — То ж було колись роси які, та води, та болота довго стояли. А тепереньки вже скоро, видимо, геть-чисто все повисихає й зведеться нінащо.

— Еге! Уже, казав той, до того, мабуть, воно йде, — погоджувався, зігхаючи крізь сон, Тройгубенко.

— А комарів було! — захоплювався спогадами дід. — Дихати нічим, повірите, та здорові, як ведмеді. А тепер хіба се комарі? Так наче їх і нема зовсім... Або деркачі. То ж було як почнуть тобі диркати вночі, спати не можна, щоб мене Господь покарав. А зараз де-не-де тобі диркне. О, чуєте? Мабуть, вже й на їх перевід приходить...

Дійсно, два деркачі, що почали перегукуватися в траві над Десною, раптом притихли, немов почувуючи, що мова йде про їхню деркацьку долю.

Я слухав ці розмови під дубами, і так мені чомусь робилося тоскно, так жалько, що світ споганіє, поки я виросту, і не буде вже сінокосу тоді, ні риби.

— Хто се тобі казав? — спитав мене батько, коли я приліз до нього й почав хлипати.

— Дід.

— Не слухай діда, синку. Дід старив, хіба він що розуміє. Старі люди дурні. І наш дід дурний, хіба ж розумний? Йому б тільки ото їсти та глупості всякі говорити. Аж і приказка каже: «Голова сивіє, чоловік дурніє».

— А Десна не висохне, тату?

— Та не висохне. Ціла буде. Спи вже, годі.

— Так рибу виловлять.

— Не виловлять. Тепер, синку, риба розумна. Раніш люди були дурніші, то й риба була дурна. А тепер люди побіднішали, порозумнішали, то й риба стала, хоча й дрібна, ну, розумна та хитра — страх. Хто там тепер її піймає? Спи.

Я прислухаюсь. Щось заскрипіло і тихо десь плеснуло на Десні. Дивлюся — вогник: плоти пропливають. Чути людські голоси. Я тоді знов до батька:

— Тату!

— Що, синку?

— Що там за люди пливуть?

— То здалека. Орловські. Руські люди, з Росії пливуть.

— А ми хто? Ми хіба не руські?

— Ні, ми не руські.

— А які ж ми, тату? Хто ми?

— А хто там нас знає, — якомсь журливо проказує мені батько. — Прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказати би, мужики ми... да... Ой-ой-ой... мужики, й квит. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки звані є зосталось.

— А дід каже, що колись комарі були великі...

— Ото хіба що. На комарах він знається багато. Ціле життя чумакував по степах, та годував їх, та гроші потім по шинках пропивав. Страшно згадати, що було...

— А що ж було? — почувся раптом винуватий голос діда.

— А що ж, не було? Мовчали б уже, — сумно якомсь одповів у темряву батько.

Вони ще про щось говорили, але я не все розумів. Почував тільки, засипаючи, що не все було добре в давнині на білому світі. Було лиха багато і великого смутку.

Стало тихо. Хропли косарі під дубами. Дід довго ще протяжно позіхав, потім перехрестив рота, корінь дуба, Десну і, обклавшись хрестами, заснув.

Почали гукать деркачі, перепел, бугай, ще якась птиця. Скинулась здорова риба серед Десни, дак я взяв й собі заснув.

Погодою у нас на сінокосі щось, казали, років з півтора-ста завідувала ворона. Це була, так би мовити, наша фамільна ворона. Вона возсідала коло нашого куреня на високій сокорині і звідти бачила всіх нас і все, що ми пили, їли, яку рибу ловили, чи де зарізали деркачика косою чи перепілочку, бачила усіх пташок у нашій лісі, все чула і, найголовніше, віщувала погоду. Вона бездоганно вгадувала наближення дощу чи грому ще при безхмарному ясному небі, і тільки вже після того, як раптом вона каркне тричі спеціальним голосом, дід починав ні з того ні з сього кашляти і позіхати, і ми тоді вже незабаром кидали граблі й вила і теж, позіхаючи, падали, як сонні, під копиці. Один тільки дядько Самійло не піддавався воронячим чарам. Навпаки, він тоді трусився від гніву.

— Га, не здохнеш ти! Киш, нечиста сило!..

Трохи згодом з-за лісу наближалась хмара й починав накрапати дощ.

Вона знала кожного з нас як облупленого, бачила — хто чим дише і чого хоче. Раз батько, розсердившись за дощ, що вона накаркала, попросив Тихона Бобиря, єдиного мисливця

на всю округу, застрілити її з шомпольної рушниці. І що ви думаєте? Не встиг ще батько затулити рота, як вона знялась зі своєї сокорини й перелетіла за Десну на високий дуб. І хоч Тихон категорично відмовився стріляти недозволену законом Божим птицю, вона повернулася з дуба тільки вечером і накаркала такого дощу й грому, що погноїла все сіно.

Тут читач може сказати, що така ворона нетипічна і що дощ міг погноїти сіно без її каркання і без дідового кашлю на основі чисто наукового метеорологічного прогнозу. Я скажу — да, можливо. Але я й не збиравсь писати про типічне. Я описую тільки таке, що було колись на Десні якраз тамечки, де в неї впадає Сейм.

До речі, раз уже мова зайшла про погоду і про мисливця, який одмовився вбивати вищеописану ворону, доведеться описати й самого мисливця. Тільки для повноти картини спробуємо змалювати його неповторний образ не звичайним способом, а, так би мовити, з точки зору качок, що водились у нашому озері. Зробити це доведеться не так для краси стилю, як для більшої правди, бо він же качок убивав, а не вони його.

— О! Вже кульгає... — кричало стара качка своїм каченяткам. — Киш у ситняк! Ач, хитається, добра б йому не було...

Каченята миттю ховались хто куди, качка теж непомітно зникала під воду. На озері створювалась тиша. До берега наближався Тихон з рябим мисливським собакою. Якщо, пустуючи серед латаття, каченята робились неслухняні, збентежена мати качка місця собі не знаходить:

— А рятуйте, ціліться! Бачите? Зараз бахне так, що пір'я з когось полетить...

Тихін Бобир дійсно вже цілився з берега.

— Ну, що ж тепер буде?! Ой, пробочку, пропали ми... Тихо ж бо, кажу, не хлюпайте, бодай ви повиздихали!.. — кричала качка з розпачу. Каченята притихали й не рухались... Ніде не шелесне.

Так. Ну, тепер, поки гряде той постріл, ми маємо час розповісти про Тихона зі свого людського боку. Чоловік він був бідний і тому, аби не витратити зайвих зарядів, мусив зробитися снайпером. Проте вбивати диких качок йому доводилось не часто. Чому? Ось чому. У Тихона одна нога не согласувалася з другою. Вона була значно коротшою, тоненькою і не розгиналася навіть у сні. Внаслідок такої діалектики

природи всі качки, нирці, курочки, чайки, все наше птаство впізнавало його ще здалека і ховалось у ситняк або у воду, під латаття. Таким чином, навіть крива нога і та часом служила гармонії природи, її рівновазі.

Крім того, гармонії природи у великій мірі сприяла і Тихонова рушниця. Вона була така старовинна, що її курок мисливець носив завжди в кишені і надівав його, куди слід, вже перед самим пострілом. Цілитись Тихін любив довго.

— Ну стріляйте вже, дядьку, — шепочу я Тихонові, а серце завмерло від страху: ну, зараз трахне! — Стріляйте... Он вже впливають... Хіба не бачите... Ну, дядьку!..

Я хутко набираю повітря і перестаю дихати. Від довгого чекання пострілу роблюся синій. Однак пострілу не послідувало. В самий вирішальний момент раптом виявилась відсутність курка. Де курок? Він, певно, одвалився якось і загубивсь у траві. Довго ми шарили кругом у траві й під кущем, вже сонце почало заходити, — нема курка. Ой, який я нещасний! А тут качки розлітались і сюди і туди. Стара теж помітила, що у нас діла погані, та й собі впливла з цілим виводком.

— Стріляйте вже, чого поснули! — чути, гукає здалека батько.

— Ні, дядьку, сьогодні не вийде. Курок, мабуть, чи не дома в жилетці забув, — сумно відповів Тихін і закульгав до села. Я трохи не заплакав. Собака теж зробився невеселий і, покрутившись, знехотя потюпав геть. Качки раділи, гуляли, плескались. Уже і в ніч пішло, а вони все плещуться.

Щоб ви знали, ні на яку іншу птицю, крім качок, у Тихона не піднімалася рука. І цілком зрозуміло: всяке дрібне птаство, вроді деркачів, перепілок, куликів, курочок, можна було викосити косою в траві, якщо підвернеться, або впіймати. А вже там вальдшнепів, дупелів, кроншнепів, — ніхто навіть і не думав, що вони є взагалі на світі. Літає щось під лісом, як тінь, а що воно — хрін його знає. Не вгледити.

Диких звірів теж було мало — їжак, заєць, тхір. Вовки перевелись, і навіть саме слово «вовк» вважалося вже чимсь вроді дідової лайки — «га, вовк би тебе з'їв». Водилися леви, ну теж дуже рідко. Один лише раз по висипу Десни пройшов був лев, та й то, кому не розказую, ніхто віри не йме. А ми з батьком поставили перемети в Десні і пливемо до куреня

в душогубці на палець од води. Вода тиха, небо зоряне, і так мені хороше плисти за водою, так легко, немов я не пливу, а лину в синьому просторі. Дивлюсь у воду — місяць у воді сміється. «Скинься, рибо», — думаю, — скидається риба. Гляну на небо: «Зірко, покотися», — котиться. Пахнуть трави над водою. Я до трав: «Дайте голос, трави», — гукають перепілки. Дивлюсь на чарівний, залитий срібним світлом берег: «Явися на березі лев!» — появляється лев. Голова велична, кудлата грива і довгий з китицею хвіст. Іде поволі вздовж висипу над самою водою.

— Тату, гляньте — лев, — шепочу я батькові, як зачарований.

— Де там той лев. То ж... — далі батько почав пильно вдивлятися і, коли човен порівнявся з левом, батько підняв весло і гучно ляснув плазмом по воді. Ой! Лев тоді як стрибне та як рикне! Луна покотилася громом. З мене вилітає душа. Весь берег, кручі, лози — вся округа переповнилась трепетом. Батько трохи весло не випустив і, вже на що був хоробрий, а теж засмутився і сидів нерухомо, аж поки нашу душогубку не однесло водою і не прибило до крутого берега. Посидівши ще мовчки з півгодини, ми оглянулись — ні висипу, ні лева: подався десь у лози.

До самого ранку горів у нас огонь на курені над Десною. Мені було страшно і чомусь жалько лева. Ми не знали з батьком, що робить, коли почне він їсти наших коней чи діда, що спав під дубом. Я довго прислухавсь, чи не гукне він ще раз. Не гукнув. Перед сном мені так палко захотілося розвести левів і слонів, щоб було красиво скрізь і не зовсім спокійно. Мені наскучили одні телята й коні.

На другий день казали вже, що ненадовго пощастило тому левові звільнитися з клітки. Коли трапилось крушення поїзду під Бахмачем і клітка мандрівного звіринця поламалась, виплигнув він на волю, глянув кругом і так йому, очевидно, стало погано, так огидли глядачі і укротителі і все на світі, що він махнув на все та й подався на Десну знайти собі хоч трохи відпочинку. Тільки не пройшов він і тридцяти верстов, як догнали його, оточили з усіх боків і вбили, бо він був лев. Не міг же він ходити серед телят і коней. Його ж у віз не запряжеш, яка з його користь. Коли б ще вмів він гавкати чи бляяти, — голос не годиться: гукає так, що листя в'яне й трави стеляться... Ну добре... Ой, що ж це я пишу! Здається, не плив я човником тієї ночі по Десні. Плив батько сам,

а я лежав на курені, під дубом, коло діда. Може, й так. Ну, лев же все-таки проходив нашим берегом! І десь там коло Спаського убили його стражники! Чи він утік?..

Тут над левом, думаю, пора поставити точку і перейти до описання домашніх тварин, бо вже почувається якась непевність в пері: вже наближаються редактори до мене. Редактори живуть в мені і коло мене скрізь. Один за лівим ухом ззаду десь, другий під правою рукою, третій за столом, четвертий в ліжку — для нічних редакцій. Вони повні всі здорового смислу і ненавидять неясності. Їх мета — щоб я писав або так, як усі, або трохи краще чи трохи гірше від інших, тому очей вони з мене не зводять вже років з десять.

Там, де моє серце холоне, вони підігривають його; де я починаю палати в огні своїх пристрастей, вони розхолоджують мій мозок, аби чого не вийшло.

— Нехай, — кажу, — щось вийде. В моєму ділі треба, щоб вийшло. Благаю!

— Ні!

— Чому не написати, що коли я був хлопчиком на Десні, мені хотілось, аби скрізь водилися леви і щоб дикі птиці сідали мені на голову й на плечі не тільки в снах?

— Це неправдоподібно.

— Та ж я маленький був і ще не мав тоді здорового смислу. Я почував тоді, що воно може пригодитись.

— Для чого?

— Ну, може, для щастя.

— Викреслюєм. Лева можна було й не побачить, якщо це навіть взагалі не фантазія.

— Ой!.. Нізащо!..

— Спокійно. Його можна замінити чимсь більш соціально насиченим, созвучним. Можна написати правдиво про коней. Були ж у нас коні?

— Мені про коней соромно писати правду.

— Чому?

— Вони були худі й некрасиві.

— Ну, тоді можна їх узагальнити якимось.

— Їх не можна узагальнити. Вони були коростяві. Крім того, наші коні були невеселі.

— Ну й що з того?

А вони таки дійсно були невеселі, і тому перед тим, як їх узагальнювати, згадаю краще я щось утішне, а далі вже й до коней перейду.

Проживав у нас довго собака Пірат. Це був великий на зріст, немолодий вже, поважний і серйозний пес з двома волохатими хвостами і з двома парами очей, з котрих верхня пара, коли придивитися ближче, оказувалась парою рудих плям на темному лобі.

Якось одного разу, загубившись у Борзні на ярмарку, де батько продавав дьоготь, Пірат щез. Пожаліли ми його, та на тому й скінчилось. Аж ось в неділю, тижнів через п'ять, якраз після обіду, коли ми сиділи всі коло хати, лузаючи насіння, дивимось — біжить Пірат, заморений, худючий. Уздрівши здалека весь наш рід і хату, він упав додолу і повз до нас кроків може сто на животі, перекидаючись на спину і голосно плачучи від повноти щастя, мов блудний син у Святому Письмі.

«Це я, ваш Пірат, впізнаєте? — гавкав він крізь сльози. — О, який я щасливий! Як тяжко було мені без вас!.. Повірите, трохи не здох від смутку, трохи не сказився, їй-богу».

Він так зворушив нас слізьми, що навіть батько, який не-навидить одвертості почуттів, і той мало не сплакнув. Отаке буває на світі! Простий собака, а так збентежить чоловіка. Мати плакала ревно, приказувала з невимовною усмішкою: «Га, бодай ти здох! Ну, ви подумайте, собака, а такий жалісний і таке витворяє. Ач, як повзає. Тьху, де ти в чорта взявся?»

Нічого казать, розумний був, добрий пес. Він користавсь у нас всіма благами собачого життя не тільки за те, що був вірним сторожем і дозорцем. Він був пес-трудяка. Він любив помагати в господарстві, виконуючи за власною ініціативою всяку роботу: носив з городу огірки в зубах і складав у саду в одну купку, випивав зайві курячі яйця. У нього підростав уже син, теж Пірат, ще молодий, веселий, спритний собачка. Він веселив своєю артистичною натурою цілий куток. Він любив гру. Він, так би мовити, був собачим артистом. Грав з телям, з поросятами, курами, грав з голубами й гусями нашими й чужими. Часом удвох із своїм батьком, віддавшись високому собачому натхненню, вони догравались до такого, що гра закінчувалась каліцтвом чи смертю їх партнерів, і тоді обидва артисти або тікали, куди видно, або прудко ховалися в тютюн, щоб пересидіти гострий період свого шельмування, поки люди не позбирають пир'я і не поїдять засмаженої жертви мистецтва. Мати запевняла, що коли ми їли отак у саду курку, обидва Пірати дивились на нас з тютюну і по-собачому сміялися з нас.

— Га, бодай ви подохли! — гримне було раптом дід чи прадід страшенним голосом, кидаючи в артистів кісткою. Ошельмовані винуваті митці кидались мовчки навіть, ламаючи тютюн, бодай їм добра не було.

Ото ж лізе таке в голову. Не спогади, а казна-що. Може, перейти до коней?

Да, так от коні...

Здавалось мені, що коні й корови щось знають, якусь недобру таємницю, тільки нікому не скажуть. Я почував їх полонену темну душу і вірив у віщування через них, особливо вночі, коли все жило по-другому. Коні водилися в нас різні, бо батько часто їх міняв на ярмарку. Були часом хитрі й недобрі коні. Були нещасливі, ображені мужицькі кінські душі. Були перелякані, закляті, стурбовані або заморожені навіки грішники конячі. Але всі вони були окремі від нас, пригноблені, засуджені безповоротньо і навіки. І це було видно по заході сонця, коли довго дивитися зблизу в велике темно-сізе кінське око.

Один кінь у нас звався Мурай, другий Тягнибіда. Обидва вони були немолоді, вже сухорляві, некрасиві коні. Вже не пригадую, та, може, і ніхто не знав гаразд, яка була в їх масть. Короста з них аж сипалася скрізь, і вже вони чухались об що тільки можна. І куди тільки не глянеш у дворі, скрізь на всіх кілках, ущулах виднілися сліди їх чухання, неначе весь двір був у корості. Тому, очевидно, ані в житті ще, ні в письменстві не існувало хлопчика, що так би мріяв про кінську красу, як я, і так би соромивсь некрасивості.

Мурай був коняка вже вельми старий і невеселий. Тягнибіда хоч і молодший, був розумніший і добріший за Мурая, проте підірваний на ноги, і тому, коли він пасся часом у болоті, ноги в нього залякали, і він падав між куп'ям у багно і мусив там лежати до ранку, бо коні ж не просять допомоги. А вже ранком, прокинувшись під сіряками й свитками, ми витягали його з болота на сухе за хвіст, як іхтіозавра. Він дозволяв це робити і дививсь на нас, малих, з подякою і, як нам здавалося, з любов'ю. І я любив його за нещасливу долю і за розум. Він був розумний і добрий коняка, тільки ну абсолютно, аж ні найменшої краплиночки чогось там героїчного чи мальовничого, чи того, що в піснях і колядках про коней співають, і не питайте, — не було й натяку. Ах, яких ми мали некрасивих коней! Згадаю, і досі жаль і сором, хоч і пройшло вже півстоліття. Трудно жилось їм у нас. Роботи

багато, харч поганий, збруя стерта, ніякої пошани. Люто часом кричав на них батько, і кляв, і бив їх раз у раз по чім попало, важко дихаючи і полотніючи од гніву.

Якось одного разу над Десною підслухав я вночі, на сіні лежачи і дивлячись на зорі, як після денної важкої праці коні розмовляли поміж себе, пасучись. Розмова йшла про нас, якраз про батька.

— І чого він такий лихий, ти не знаєш?

— Не знаю. Я ледве стою на ногах, отак натягався.

— А я що знаю? Теж нічого. Знаю хомут, голоблі і пугу.

І ще хіба його лайку.

— Знаю і я його лайку. Наслухавсь доволі. Так чомусь смутно і недобре мені.

— Смутно й мені. Колись я бігав понад хмарами. — Тягнув розігнув шию і подивився за Десну. — Тисячі літ, ще до возів і оранок, на моїй спині їздили пророки. Були в мене тоді ще крила. А пращур мій був кінський цар чи бог, колись казала мати.

— Були і в мене крила, та нема. Ні крил у мене вже, ні краси, тільки вавки на спині. Хоч би сіделку зробив порядну, сіделки немає. І так душа пригноблена його недобротою, а він, не знаю, як тебе, повіриш — нема тієї днини, щоб не бив. А толк який: валюся з ніг.

— Це правда. Тільки не нас він б'є.

— Балакай! Не нас! Болить же нам?

— Конику, він б'є недолю свою. Худі ми, коростяві, і сили в нас мало, от що. А натура в нього старовинна, героїська, хіба йому таких треба, як ми? Учора, коли загруз я з возом у калюжі, і він трощив мене пужалном і носакми, і кричав, роззявивши рота, як лев, помітив я в його очах страждання, та таке палке, бездонно глибоченне, — куди там наше! І я подумав: і тобі болить, проклятий, бідний чоловіче.

— Тихо. Пасімося мовчки. Ось його хлопець зоріє, — сказав Мурай, помітивши мене під копицею.

Від того часу я ні разу не вдарив коня.

— Пустіть колядувать! — чую голос дівочий знадвору. Я — зирк у вікно: то не повний місяць з зоряного неба усвітив у хату перед Новим роком. В маленькім віконці, якраз проти печі, рожевіє на морозі дівоче лице.

— Пустіть колядувать! — питається ще раз.

— Співайте! — голосно одказує мати.

— Кому?

— Сашкові!

— «Молодець Сашечко та по торгу ходив, Святий Вечір»... — заспівало зразу аж чотири дівки, і вже хто їх знає, чи то від морозу, чи такі дівчата і слова колядки у зимовий вечір, тільки спів лунає так дзвінко і гучно, і світ став одразу такий урочистий, що в мене, малого, аж дух захопило. Притулившись на лавці край вікна під рушниками, щоб не помітили дівки, я весь обертаюся в слух. І вони тоді довго і повільно, ніби линучи в безмежну далечінь часу, на сімсот, може, літ виспівують мені талан, і ось, вчуваючись в чарівні слова, я починаю видіти: великий молодець, ходжу я по торгу з конем серед крамарів і купців. І мушу я, ніби, продати коня, бо слова мої співали так: «Ой коню, коню, ти порадо моя. Ой порадь ти мене, та продам я тебе за малу ціну, за сто червінців». А кінь у яблуках, шия крута, червона стрічка в гриві, одспівує мені на вухо не продавати його і спогадати про себе. Я почуваю біля уха його ніжні м'які губи, а слова коневі у дівчат такі, що повік пам'ятатиму: «Ой чи ти не забув, як у війську був, як ми з тобою бились з ордою, да як же за нами турки влягали, ой, да не самі турки, пополам з татарами. Да догнали ж бо нас аж на тихий Дунай, до крутого берега, — Святий Вечір...»

Що ж мені робити? Вже коні ворожі іржуть на Дунаї і ворожі стріли піють недолю мені. Тоді, розкривши широко очі, я почуваю, ніби якась сила піднімає мене з лавки і виносить з хати прямо на коня, і тут кінь мій скочив, «Дунай перескочив, да Дунай перескочив, копита не вмочив, і ні шаблі кінця, ні мене, молодця, — Святий Вечір...».

Я вертаюсь з Дунаю до хати, оглядаюсь: аж і мати співає, гойдаючи колиску, і на ній зовсім не хатня мрія, щось зовсім не буденне, ніби сама вона теж лине десь у просторах свого серця, і дівки за вікном на морозі під зоряним небом. Ой як гарно! А Дунай широкий та глибокий. Вода холодна, аж сичить. А по тім боці турки й татарва лютують, що так багато я їх порубав і потоптав конем.

Потім співали другі і треті дівки. Чого тільки не чув я про себе. Там уже я і збирав війська, аж землі важко, і вибивав ворота у чужі городи, і орав поле сизими орлами, і засівав поле дрібним жемчугом, і мостив мости все тесовії, і постилав килими все шовковії, і сватав паняночку з-за Дунаєчку, з-за Дунаєчку королеву дочку. І лісами їхав — ліси шуміли.

Мостами їхав — мости дзвеніли. Городами їхав — люди стрічали, поздоровляли, — Святий Вечір...

Потім мене переносили вже зовсім сонного на піч. Там я і засинав на житі серед пісень, міцно обнімаючи за шию свого яблукатого коня. Там я давав собі слово ніколи не продавати його ні за які скарби. Так і не продав я його по сей день. Ой коню, коню, не продам я тебе. Як би часом не було мені трудно, як турки й татарове не обступали на торгу мене, не розлучуся з тобою ні за яку ціну.

От які були у нас коні.

Минула трохи згодом косовиця й жнива. Поспіли груші й яблука на Спаса. Малина й вишні одійшли давно. Штани мені пошили нові з довгими ногами і повели до школи.

Учитель Левонтій Сизонович Опасенко, старий уже, нервовий і сердитий, очевидно, чоловік, носив золоті гудзики й кокарду. Він здавався мені величезним паном, не меншим од справника чи судді. На зріст він був вищий од батька, що також надавало йому грізної сили.

— Этой твой? — спитав він батька, зиркнувши на мене з-під окулярів утомленими очима.

— Так, звініть, се мій хлопець, чи, сказати б, ребяцьонок меншенький, — відповів батько тихим чужим голосом, смиренним, як у церкві.

— А как зовуть?

— Сашко.

— Тебя не спрашую. Пускай сам ответит, — сказав тоном слідчого учитель і знову прохромив мене своїм сірим оком.

Я мовчав. Навіть батько, і той якось трохи злякавсь.

— Ну?

Я вчепився одною рукою в батькові штани, другою за шапку і хотів був сказати своє ім'я, та голосу не вийшло. Рот спустів і висох.

— Как? — нахмурился вчитель.

— Сашко, — прошелестів я.

— Александр! — гукнув учитель і невдоволено глянув на батька. Потім знов перевів на мене очі і задав мені саме безглузде і дурне запитання, яке тільки міг придумати народний учитель.

— А как зовут твоего отца?

— Батько.

— Знаю, что батько. Зовут как?!

Ну, що ви скажете? Ми глянули з батьком один на одного і зразу догадалися, що діло наше програне. Проте в батька була ще, певно, якась крихотка надії:

— Ну, скажи, синку, як мене зовуть. Кажі-бо, не бійся, ну!

Я одчайдушно закрутив головою і так круто одвернувся, що трохи не впав, коли б не вдержавсь рукою за батькові штани. Якась нудьга підступила мені до горла. І так мені стало погано, погано.

— Ну кажи-бо, не крутись. Чого мовчиш, ну? — батько хотів підказати мені своє ім'я, та, видно, теж посоромився і делікатно змовк:

— Не скаже, звиняйте, малий ще. Соромиться.

— Не развитий! — промовив нерозумний учитель.

Ми з батьком пішли геть.

Було се в далекі старі часи, коли ми не мали ще здорового смислу. Тоді ще не знав я, що все проходить, все минає, забувається й губиться в невинній зміні годин, що всі наші пригоди і вчинки течуть, як вода, між берегами часу. Тому душевні страждання мої були безмірні. Може, з годину світ здавався мені загубленим навіки. В такому стані, не схотівши навіть пообідати, вийшов я в сад і, спинившись недалечко вулика, щось почав робити. Раптом в розчинену шеріньку влітає бджола, ой! і дає жало: «Рятуйте!» В одну мить життя моє знов повертається на дев'яносто градусів. І-і-й, як же я не закричу, та не забігаю, та не затопаю ногами! Ото був страх, ото був біль! Сльози покотились з очей як горох. Злякався Пірат і почав гавкати, сам не знаючи на кого, і високо стрибати на всі боки, аж поки й йому не вп'ялася бджола в самий язик. Тоді ми з криком і жалібним гавком обоє чкурнули в любисток, у смородину, де почало в нас припухати, — великий був страх, аж поки не приніс нам дід гнилих груш з похоронки, і ми не вернулись до хати.

А не занадто вже я славословлю старих своїх коней, і село, і стару свою хату? Чи не помиляюся я в спогадах і почуттях?

Ні. Я не приверженець ані села старого, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого віку і весь належу сучасникам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись я воду, і до моєї білої привітної хатини, і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише «помилку», яку роблять і робитимуть, скільки й

світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства. Світ одкривається перед ясними очима перших літ познання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел отрочества, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, нічого не гріє її, не будить радості ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і труд її, не зогрітий теплим промінням часу, безбарвний.

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати минуле? Невже для того, щоб навчить онуків ненавидіти колись дороге й святе моє сучасне, що стане теж для них колись минулим у велику добу комунізму!

Було в минулому житті моїх батьків багато неустройства, плачу, темряви й жалю. Неясні надії й марні сподівання знаходили собі могилу в горілці й сварах. А найбільш, чого їм відпустила доля, — роботи, тяжкої праці. Всі прожили свій вік нещасливо, кожен по-своєму — і прадід, і дід, і батько з матір'ю. Так ніби всі були народжені для любові і мали всі талант до неї. Таж, певно, не знайшли одне одного, чи не доглянули, і гнів і ненависть, які були огидні їм ціле життя, підкинула їм ворожка-чарівниця, і все життя облудні примари невпинно турбували їх і бентежили марно. І все життя їх було скорботним, як життя древніх. Вони не знали, як змінить його, і, віддаючи перевагу тому, чого не судила їм доба, не порадувались.

Тільки було се так давно, що майже все вже розтануло в далекім мареві часу, як сон, і потонуло. Одна лише Десна зосталася нетлінною у стомленій уяві. Святая, чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій.

Нема тепер уже таких річок, як ти була колись, Десно, нема. Нема ні таємниць на річках, ні спокою. Ясно скрізь. Нема ні Бога, ані чорта, і жаль мене чомусь бере, що вже нема в річках русалок, і водяних-мірошників нема. Зате багато дачників тепер купається в трусах, на зло робочим людям, в гарячий літній час і, очевидно, на досаду, бо чомусь мені й досі ще соромно гуляти там, де поблизу працюють люди.

Тоді Десна була глибокою і бистрою рікою. У ній тоді ще не купавсь ніхто, і на пісках її майже ніхто ще не валявся голий. Ще ніколи було усім. Були ми всі тоді трудящі чи малі. Дівчата не купались навіть в свято, соромлячись скидати

сорочки. Чоловікам з давніх-давен не личило купатись по звичаю. Жінки ж боялися водою змити здоров'я. Купались тільки ми, малі. Була тоді ще дівкою Десна, а я — здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима.

Благословенна будь, моя незаймана дівице Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачить оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах.

ПРИМІТКИ

УКРАЇНА В ОГНІ

Кіноповість «Україна в огні» написана 1943 р.. У «Щоденнику» О. П. Довженка вимальовується історія написання кіноповісті. Простежується пошук деталей, монологів героїв, діалогів, окремих сцен, ситуацій, роздумів.

28 серпня 1943 р. занотовано ім'я М[икити] С[ергійовича] [Хрущова], якому Довженко читав твір; зазначено, як той реагував на прочитане і обіцяв «надрукувати («Україну в огні») окремою книжкою російською та українською мовами». У записі, зробленому 5 листопада 1943 р., є багато схвальних слів на адресу М. С. Хрущова. Наступний запис 26 листопада 1943 р.: Довженкові стала відомою різко негативна реакція Кремля на кіноповість «Україна в огні». Особливо лютував... Хрущов.

Після смерті тирана ставлення Хрущова до режисера не змінилося, тому кіноповість за життя О. П. Довженка так і не побачила світу.

Вперше була надрукована з численними купюрами у виданні: Довженко О. Твори. У 5 т. Т. 5 (К.: Дніпро, 1966). Отже, вже після смерті Довженка й усунення від влади Хрущова.

I, нарешті, видання Довженко О. Україна в огні. (К.: Рад. письменник, 1990): тут є запевнення упорядника, що вперше надруковано «повний» текст...

У пропонованому виданні подається повний текст кіноповісті. Купюри позначені курсивом.

НЕЗАБУТНЄ

Оповідання «Незабутнє» було написане 1942 р. й уперше опубліковане у другому томі тритомного видання О. П. Довженка (К.: Держлітвидав України, 1959). У ньому відбита гіркота й біль, викликані роздумами над долею сплюндрованої України, образним уособленням якої була для О. П. Довженка жінка. Оповідання драматург використав у кіноповісті «Україна в огні».

ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА

Задум «Зачарованої Десни» народився трагічного 1942 р.. У кривавій пітьмі Другої світової війни О. П. Довженку з'явилася візія — благословенна Сіверська земля в пору його дитинства. Цей спогад був настільки яскравий, що запис 5 квітня 1942 р. міг би бути легко вмонтований у текст хрестоматійно відомого твору, який з'явився на світ через чотирнадцять років. Дати написання — 1953—1954 рр. (К.: Веселка, 1973), 1954—1955 рр. (К.: Молодь, 1976), 1954—1955 рр. (К.: Дніпро, 1964, 1983) — довільні й не відповідають фактам. Значно ближчий до істини упорядник і автор приміток Юрій Григор'єв, який в академічному виданні (Довженко О. Кіноповісті; Оповідання. — К.: Наук. думка, 1986) визначив як імовірну дату (1942—1956). На користь такого датування є кілька прямих доказів. Це недруковані листи О. П. Довженка до матері Одарки Єрмолаївни та сестри Поліни Петрівни. Наводжу уривки, що безпосередньо торкаються роботи письменника над «Зачарованою Десною».

Отже, лист Довженка до матері та сестри від 9 листопада 1946 р.: «Правда, похвастатись на добре вельми вже життя я не можу. Життя моє не дуже добре, трудне і невеселе. Проте до всього привикають люде, привик і я терпіти помаленьку... Пишу одну повість про діда, батька, матір і про все, одне слово, сосницьке життя, — ще коли я був маленьким, мамо, у Вас і щасливим, коли дід ще казав мені: «Цить, Сашко, не плач, поїдемо на сінокіс, да накосимо сіна, да наберем ягід, да наловимо риби, да наваримо каші». Про всяке таке старовинне, що щезло вже, минуло давно і ніколи нікому не вернеться, як не вертаються літа, ще хочу написати. Чомусь я часто, коли не щодня, згадую про Сосницю і про Вас усіх, особливо про батька і про Вас, моя рідна старенька мамо. Очевидно тому, що й сам уже сивий, і день мій вечоріє вже, і хоч не гнеться ще спина і хожу ще рівно я, як дід Семен, оглядуватися став назад, почав визирати в холодне чуже вікно — а чи не пливуть до мене в гості молоді літа десняною водою на дубах. Ні, не пливуть». (ЩДАМЛМ України. — Ф. 235. — Оп. 2. — Од. зб. 5. — Арк. 1—3).

Другий лист до матері написано 13 квітня 1947 р.:

«Драстуйте, дорога моя старенька мамо! Христос Воскрес! Не вдалося, на жаль, приїхати до Вас на Пасху, робота грішна не пускає... Поздоровляю з празником Пасхи. Я пригадав отут на самоті всі паски, що Ви колись пекли нам, лаючись голосно і проклинаючи діда й Параску, закликаючи оті паски од недоброго ока. І треба правду сказати — добрі паски уміли Ви виготовляти, пошли Вам Бог життя до ста літ. Часом, було, у челюсті впекалась, і витятали її бочком. І їли тиждень цілий аж до Провід. Да окорок гризли. Словом, багато було кумедних отаких дрібничок. А зараз порозумнішали, стали серйозні та вчені. От і паска дурна поменшала. Не така вже пухка, вже без шафрану, і не то що в челюсті не впирається, ні в що

вже не впирається. Вже її немає. Та й пощо вона, мамо моя сива. Вже у людей хліба нема. Хліба... нема... Згадую Вас часто. Згадую хату нашу і велику веселу воду десняну.

Часом, дивлячись у вікно, переносую думкою на Україну до Вас, да на Десну, да й пливу човном-дубом помітно берегами, та помітно лозами і осоками, і небо неначе всміхається мені з далекої неозвратної давнини.

Згадую нашого красивого батька і плачу над його нещасливою долею. І нашого казкового діда, у якого Ви колись спалили Псалтир, думаючи, що він чорнокнижник» (ЦДАМЛМ України. — Ф. 235. — Оп. 2. — Од. зб. 5, — Арк. 6—7).

Існує договір видавництва «Радянський письменник» з О. П. Довженком на видання кіносценаріїв і оповідань від 11 жовтня 1955 р. (ЦДАМЛМ України. — Ф. 212. — Оп. 1-а, — Од. зб. 20. — Арк. 42—43).

Очевидно, О. П. Довженко з нетерпінням чекав першої своєї книжки, про що він пише в усіх листах перед смертю. У листі від 2 жовтня 1956 р. до свого львівського театрального колеги С. В. Пономаренка письменник писав: «Дуже сумую за Україною. Тільки там, я вже почуваю, нікому я не потрібний. Скоро вийде моя книжка у видавництві «Радянський письменник». Обов'язково Вам надішлю».

І, нарешті, остання згадка про книжку з останнього листа від 7 жовтня 1956 р. до Ю. К. Смолича. Тут є цілий сюжет. Ініціював можливе видання творів О. П. Довженка Юрій Корнійович. Він же був головним радником, що і як видавати. У ЦДАМЛМ України (Ф. 169. — Оп. 2. — Од. зб. 868 — документи Ю. К. Смолича) зберігається рукописне зібрання сценаріїв та кіноповістей О. П. Довженка. Природно, письменник, як тільки одержав верстку книжки, відразу написав Ю. К. Смоличу: «Одержав я від Дяченка (директор видавництва «Радянський письменник». — Р. К.) набраних п'ятсот поки що сторінок книжки для коректури. Боюся поки що заглядувати: почуваю, як там походили редактори (ЦДАМЛМ України. — Ф. 169. — Оп. 1. — Од. зб. 589. — Арк. 10).

Редактори там дійсно «походили», бо, порівняно з авторським текстом, наявні дві великі дописки, які стилістично, безумовно, належать авторові, хоч так само очевидно, що були написані «на прохання».

Особливо це помітно на дописці щодо релігії:

«Не вдаючись глибоко в історичний аналіз деяких культурних пережитків, слід сказати, що у нас на Україні прості люди в Бога не дуже вірили. Персонально вірили більш у Матір Божу і святих — Миколая-угодника, Петра, Іллю, Пантелеймона. Вірили також в нечисту силу. Самого ж Бога не те щоб не визнавали, а просто з делікатності не наважувались утруджати безпосередньо.

Прості люди хорошого виховання, до яких належала і наша сім'я, повсякденні свої інтереси вважали по скромності не достойними божественного втручання.

Тому з молитвами звертались до дрібніших інстанцій, до того ж Миколая, Петра та інших. У жінок була своя стежка: вони довіряли свої скарги Матері Божій, а та вже передавала Сину чи Святому Духу-голубу.

Вірили в свята. Пригадую, баба часто казала мені: «А щоб тебе побило Святе Різдво» або: «Побий його Свята Пасха».

Друга вставка, напевно, запропонована самим письменником, де він використав одну з колядок, які записав від матері ще далекого 1944 року: «Тоді в газетах ще нічого не писали про мої аморальні вчинки, хоч я добре пам'ятаю, що світ, якому я належав тоді, дуже гостро реагував на мій одчайдушний крик на сковороді: залопотівши крильцями, над хатою звилися голуби, закудкудахкали кури, заскугикали поросята. Пірат прокинувся і гавкнув спросоння: «А хто там мені бігає по двору?» Вслід за тим зловісно рипнули двері, і на порозі темної комори появилася баба:

— Чого ти ревеш, бодай тобі кістка в горло?! Щоб ти кричав і не переставав! — І зразу до Матері Божої в небо: — Мати Божа, Цариця Небесна! Як не дає він мені покою, не дай йому ні на тому світі, ні на сьому!.. — Потім уздріла в небесах голубів над хатою та до голубів: — Голубоньки мої, святі заступники! Та щоб же не бачив він вашого пір'ячка святого і не чув вашого туркоту небесного! Щоб не вийшло з нього ні кравця, ні шевця, ні плотника, ні молотника...

Далі баба почала творити про мене пісню, виспівуючи її, як колядку:

Та ні орача в полі-і-і, ні косарика в лузі,
Не дай Бо-же.
Та ні косарика в лузі, ні купця в дорозі,
Ой ні купця в дорозі, ні рибалочки в морі.

Потім, коли голуби посідали на стріху, вона знов перейшла на урочисту прозу:

— Покарайте його, святі голубоньки, і ти, Мати Божа, такою роботою, щоб не знав він ні сну, ні відпочинку, і пошліть йому, благаю вас, такого начальника...

Докладної характеристики майбутнього начальника я вже не чув. Мені було не до начальника. Рятуватись треба поки не пізно. Заліз я хутко в старий човен, що стояв у клуні в засторонку, і почав думати, що мені робити для поновлення святості».

Вперше кіноповість «Зачарована Десна» було опубліковано в часописі «Дніпро» (№ 3 за 1956 р.). Наступного року вийшла окремою

книжкою (К.: Рад. письменник, 1957). Цей твір багато разів перевидавався, став хрестоматійним і заслужено улюбленим для читачів кількох генерацій. Та з якоїсь незбагненої причини у всіх виданнях робилася одна й та сама купюра (відтворена в цьому виданні): «Та мені вже не до узвару. Треба спасатись, поки не пізно. Тоді я заліз у старий човен, що стояв у клуні, і почав думать, що б же його зробити такого, щоб поновитись у святих, щоб вернути святість, щоб спокутувати свій первородний гріх? **Ні один, мо', нещасливий комуніст, вигнаний з партії, не думав так про своє поновлення, як думав колись я, маленький, у човні лежачи.**

Що ж його діяти? Як жити в світі?» (ЦДАМЛМ України. — Ф. 169. — Оп. 2. — Од. зб. 868. — Арк. 283).

ЗМІСТ

Хресна дорога до «Зачарованої Десни». Роман Корогодський	3
УКРАЇНА В ОГНІ	49
Україна в огні. Кіноповість	51
Незабутнє. Оповідання	158
ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА. Кіноповість	167
Примітки. Роман Корогодський	214

ДОВЖЕНКО

Олександр Петрович

ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА

Кіноповісті, оповідання

Головний редактор *Є. В. Мезенцева*

Відповідальна за випуск *К. В. Лимаренко*

Художній редактор *Л. П. Вировець*

Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*

Коректор *Г. С. Таран*

Підписано до друку 12.12.12. Формат 84×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 11,76. Облік.-вид. арк. 12,22.
Тираж 3000 прим. Замовлення № .

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»,
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Довженко О. П.

Д 58 Зачарована Десна: кіноповісті, оповідання / О. П. Довженко; вступ. ст. та примітки Р. М. Корогодського; худож.-оформлювач О. Д. Кононученко. — Харків: Фоліо, 2013. — 219 с. — (Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-5461-6

(Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-6191-1.

До нашого видання увійшли найвизначніші твори класика української літератури та видатного кінорежисера світового масштабу Олександра Довженка (1894—1956): «Україна в огні», авторизований варіант кіноповісті «Зачарована Десна» та оповідання «Незабутнє». Центральне місце в творчості митця завжди було віддано Україні та її людям, це їм він присвятив своє надхнення і любов.